

सूत्रानुक्रमणिका ।

प्रथमाध्यायस्य ।

अ

सूत्र

पादाङ्क

सूत्राङ्क

पत्राङ्क

सूत्र	पादाङ्क	सूत्राङ्क	पत्राङ्क
अघातोन्नह्निजासा ।	१	१	१
अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।	"	१६	४४
अन्तस्तद्धर्मापदेशात् ।	"	२०	४६
अतएव प्राणः ।	"	२३	५०
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ।	२	३	६४
अभिकौकस्तत्तदापदेशाच्च नेति चेन्न निचायत्वा- देवं योमवच्च ।	"	७	६६
अत्ता चराचरग्रहणात् ।	"	८	६७
अन्तर उपपत्तेः ।	"	१३	७१
अनवस्थितैरसम्मवाच्च नेतरः ।	"	१७	७३
अन्तर्गाम्यधिदैवादिषु तद्धर्मैव्यपदेशात् ।	"	१८	७४
अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तैः ।	"	२१	७६
अत एव न देवता भूतस्य ।	"	२७	८२
अभिव्यक्तैरित्याप्तस्यः ।	"	२८	८३
अनुष्मृतेर्व्यादरिः ।	"	३०	८३
अक्षरमुम्बरान्तष्टतेः ।	३	१०	८०

सूच	पादाङ्क	सूत्राङ्क	पत्राङ्क ।
अन्यभाष्यादृतेषु ।	...	...	" १२ ८२
अन्यार्थेषु परामर्शः ।	...	...	" २० ८८
अल्पश्रुतेरिति चैतदुक्तम् ।	...	...	" २१ ७८
अनुकृतेषां च ।	...	...	" २२ ८८
अपि च स्मर्यते ।	...	...	" २३ १००
अत एव च नित्यत्वम् ।	...	...	" २८ १०५
अन्यार्थानु जैमिनिः प्रप्रत्याख्यानाभ्यामपि चैव- मेवे ।	...	...	४ १८ १३१
अवस्थितैरिति काश्चिदनुसः ।	...	...	" २२ १३५
अभिधोपदेशात् ।	...	...	" २७ १३७
था ।			
आनन्दस्योदभ्यासात् ।	...	...	१ १२ २८
आकाशसत्तिङ्गान् ।	...	...	" २२ ४८
आमनन्ति चैवमस्मिन् ।	...	...	" ३२ ८४
आकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशान् ।	...	...	३ ४१ ११३
आनुमानिकमप्येषामिति चेन्न शरीररूपक- विन्यासादृष्टीतेर्द्देशयति च ।	...	...	४ १ ११७
आत्मज्ञानैः परिद्यामान् ।	...	...	" २६ १२८
इ ।			
इतरपरामर्शान् स इति चेन्नसम्भवात् ।	..	३	१८ ८७
ई ।			
ईदृशीनांशब्दम् ।	...	..	१ ५ २२
ईदृशितेकैर्भाष्यपदेशान् स ।	...	...	३ १३ ८२

उ ।

उपदेशभेदादिति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।	१	२७	५४
उत्तराघेदाविभूतस्वरूपत्वात् ।	३	१८	८८
उक्तमित्येत एवमावादिष्यौडुक्तीभिः ।	४	२१	१३४

ख ।

एतेन सर्वं व्याख्याताः ।	४	२८	१३८
---------------------------------	---	----	-----

क ।

कर्मकर्तृव्यपदेशात् ।	२	४	६४
कर्मणात् ।	३	३८	१११
कल्पमोपदेशात् मध्यादिवदविरोधः ।	४	१०	१२४
कामाच्च नानुमानापेक्षा	१	१८	४४
कारणत्वेन चाकाशादियु यथा व्यपदिष्टोक्तिः	४	१४	१२०

ग ।

गतिसामान्यात् ।	१	१०	२६
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गम् ।	३	१५	८५
गुह्यां च विद्यायात्मनी हि तद्दर्शनम् ।	२	११	६८
गौयस्यैवात्मशब्दात् ।	१	६	२४

घ ।

धमसवदविशेषात् ।	४	८	१२२
------------------------	---	---	-----

ङ ।

एदोभिधानामिति चेन्न तथा चेतोऽर्पणमिगदा- तथाहि दर्शनम् ।	१	२५	५२
---	---	----	----

ज ।

जन्माद्यस्य यतः ।	...	...	१	२	१०
जगदाधित्वात् ।	...	...	४	१६	१२८
जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चैत्रीपासात्रै विध्याद्या-					
श्रितत्वादिसु तद्दुयोगात् ।	...	...	१	३१	५८
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चैतद्व्याख्यातम् ।	...	...	४	१७	१३०
ज्योतिषरण्याभिधानात् ।	...	...	१	२४	५१
ज्योतिषि भावाच्च ।	...	...	३	३२	१०७
ज्योतिषं श्रानात् ।	...	...	"	४०	११२
ज्योतिषपत्रमाहू तथा ह्यधीयत शब्दे ।	...	...	४	८	१२३
ज्योतिषैकेषामसत्यमे ।	...	...	"	१३	१२७
ज्ञेयत्वावचनाच्च ।	...	...	४	४	१२०

त ।

तक्षु समन्वयात् ।	...	...	१	४	१६
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।	...	...	"	७	२४
तद्धेतुश्चपदेशाच्च ।	...	...	"	१४	४१
तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ।	...	...	३	२६	१०२
तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ।	...	...	"	३७	११०
तदधीनत्वादर्थवत् ।	...	...	४	३	११८
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्रयः ।	...	...	"	६	१२१

द ।

दधर उक्तरेभ्यः ।	...	...	३	१४	८३
दुर्भुधारतनं स्रग्भदात् ।	...	...	"	१	८६

ध ।

धमापपक्षेऽ ।	...	...	...	“	८	८०
द्विदेशे महिमोऽस्यास्मिनुपलब्धेः ।	...	...	...	“	१६	८६

न ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ।	...	...	...	१	२८	५६
न च स्मार्त्तमतधर्माभिज्ञापात् ।	...	...	...	२	१८	७५
न संख्योपसंयहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।	...	...	...	४	११	१२५
नानुमानमतच्छब्दात् ।	...	...	...	३	३	८०
नेतरोऽनुपपक्षेः ।	...	...	...	१	१६	४३

प ।

पद्यादिशब्देभ्यः ।	...	...	...	३	४३	११६
प्रकरणाच्च ।	...	...	...	२	१०	६८
प्रकरणात् ।	...	...	...	३	६	८८
प्रसिद्धेच्च ।	...	...	...	“	१०	८६
प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्रय्यः ।	...	...	...	४	२०	१३४
प्रकृतिस्य प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।	...	...	...	“	२३	१३५
प्रत्यक्षयानुगमात् ।	...	...	...	१	२८	५५
प्रत्यक्षेच्च ।	...	...	...	३	४	८८
मायाद्योवाक्यशेषात्	...	...	...	४	१२	१२६

भ ।

भावन्तु वादरायणोऽपि हि ।	...	...	...	३	३३	१००
भूतादिपादयपदेशोपपत्तेश्चैवम् ।	...	...	...	१	२६	५३

सूत्राङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पत्राङ्कः ।
भूमा सम्मसादादधुपदेशात् ।	३	८	८८
भेदव्यपदेशाच्च ।	१	१७	४४
भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।	"	२१	४८
भेदव्यपदेशात् ।	३	५	८८
म ।			
सध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ।	३	३१	१०६
सहदध ।	४	७	१२१
सान्त्वयिष्यं कमेव च गम्यते ।	१	१५	४२
भुक्तोपस्यव्यपदेशात् ।	३	२	८७
य ।			
योनिश्च हि गीयते ।	४	२७	१३८
र ।			
रूपीपन्यासाच्च ।	२	२३	७८
व ।			
वदतीति चेत्न प्राप्नो हि प्रकरणात् ।	४	५	१२०
वाक्यान्वयात् ।	"	१८	१३२
विकारशब्दान्नेति चेत्न प्राप्नुय्यात् ।	१	१३	४०
विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ।	२	२	६३
विश्लेषणाच्च ।	"	१२	७०
विश्लेषणभेदव्यपदेशाभ्याश्च नेतरौ	"	२२	७७
विरोधः कर्मणीति चेत्नान्निकप्रतिपत्तेर्द्वाभ्याम् । ३	३	२७	१०३
वैश्वानरः साधारणशब्दविश्लेषणात् ।	२	२४	७८
श ।			
शब्दविश्लेषणात् ।	"	५	६४

शब्दादिभ्योऽन्तः प्र तिष्ठानान्ति ति चैत्र तथा दृष्टुप्रप-

देशादसम्भवात् परुषमपि चैनमधीयते । ... २६ ८१

शब्दादेव प्रमितः । ... ३ २४ १०१

शब्द इति चैत्रातः सम्भवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ... २८ १०४

शास्त्रयोनित्वात् । ... १ ३ १०

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशोवामदेववत् । ... ३० ५७

शारीरसोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते । ... २ २० ७५

शुभस्य तदनादरश्रवणात्तदाश्रवणात् सूच्यते हि । ३ ३४ १०८

श्रुतत्वाच्च । ... १० ११ २७

श्रुतोपनिषत्कगव्यभिधानाच्च । ... २ १६ १७२

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च । ... ३ ३८ १११

स ।

सुर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । ... २ १ ६१

सम्भोगप्राप्तिरिति चैत्र वैशेष्यात् । ... ८ ६६

सम्पत्ते रिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति । ... ३१ ८४

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्

स्मृतेश्च । ... ३ ३० १०५

संमाकषात् । ... ४ १५ १२८

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । ... २ २८ ८२

सा च प्रशासनात् । ... ३ ११ ८१

साक्षात्सोभयान्मानात् । ... ४ २५ १३०

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । ... २ १५ ७२

सुसुप्तान्क्रान्त्योर्भेदेन । ... ३ ४२ ११३

सुखान्च तदर्हत्वात् । ... ४ २ ११८

अपरिग्रहाद्यान्तमनप्रेक्षा ।	“	१०	१५५
असति प्रतिज्ञोपरोधोयैतापथमन्यथा ।	“	२१	१५६
अनुस्मृतेषु ।	“	२५	१५७
अन्यावस्थिते शोभयन्निवत्वादविशेषः ।	“	३६	१६१
अधिष्ठानानुपपत्तेषु ।	“	३८	१६१
अन्तवत्त्वमसम्बन्धता वा ।	“	४१	१६२
अस्ति तु ।	३	२	१६५
असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।	“	८	१६७
अन्तरा विद्यामननसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना- विशेषात् ।	“	१५	१६८
अविरोधश्चन्दनवत्	“	२३	१७३
अवस्थितिवेश्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बृदि हि ।	“	२४	१७३
अपि च स्मर्यते ।	“	४५	१८२
अनुचापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ।	“	४८	१८३
असन्तरेत्याव्यतिकरः ।	“	४८	१८३
अदृष्टानियमात् ।	“	५१	१८४
अभिसन्धादियमि चैवम् ।	“	५२	१८४
अश्ववत् ।	४	७	१८८
अकरणात्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ।	“	११	१८८
अशुचि ।	“	१३	१८०

था ।

आत्मनि चैवं विधिर्वाच्य हि ।	१	२८	१८८
आकाशे चाविशेषात् ।	२	२४	१५०

इ ।

प्रापः ।	...	...	...	३	११	१६७
प्राभास एव च ।		...	...	"	५०	१८४
अशोनानाथपदेशान्यथा चापि दाशकितवादि- त्वमधीयत एवे ।		...	...	"	४३	१८१
इतरथाज्ञानुपलब्धेः ।		...	...	१	२	१४२
इतरथपदेशाद्विजाकारणादिदोषप्रसक्तिः ।		...	...	"	२१	१४६
इतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमातृनिमित्त- त्वात् ।	...	...	...	२	१८	१५६

उ ।

उपसंहारदर्शनाग्नेति चेन्न क्षीरवद्वि ।	...	...	...	१	२४	१४७
उपपद्यते चाणुपलभ्यते च ।	...	...	...	"	३६	१५०
उभयथापि न कर्मात्कदभावः ।	...	...	...	२	१२	१५४
उभयथापि च दोषात् ।	...	...	...	"	१६	१५५
उत्तरोत्वादे च पूर्वनिरीघात् ।	...	...	...	"	२०	१५६
उभयथा च दोषात् ।	...	...	...	"	२३	१५७
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ।	...	...	...	"	२७	१५८
उत्पत्त्यसम्भवात् ।	...	...	...	"	४२	१६३
उत्पन्नान्तिगत्यागतीनां ।	...	...	...	३	१८	१७१
उपादानात् ।	...	...	...	"	३५	१७८
उपलब्धिवदनियमः ।	...	...	...	"	३७	१७९

ए ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ।	...	...	...	१	३	१४१
एतेन शिष्टा परिग्रहा अपि थाख्याताः ।				"	१२	१४३

एवञ्चात्माकान्तुञ्चाम् ।	...	...	"	१२	१६०
एतेन मातरिश्वाद्याख्यातः ।	...	...	९	३४	१६७
क ।					
करणवच्चैत्र भोगादिभ्यः ।	...	...	२	४०	१६२
कर्ता शास्त्रार्थवचनात् ।	...	...	३	३३	१७७
कान्तुञ्चप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोमोषा ।	...	...	१	२६	१४७
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या-					
दिभ्यः ।	...	...	३	४२	१८०
ग ।					
गुणादा कौकषत् ।	...	...	१	२५	१७३
गौण्यसम्भवात् ।	...	...	"	३	१६५
गौण्यसम्भवात् ।	...	...	४	२	१८६
घ ।					
घटाचरथपाश्र्वयस्तु स्यात्तद्वापदेशो भाक्तस्तद्भाव-					
भावित्वात् ।	...	...	३	१६	१००
घञ्चुरादिवत्तु तत्तद्विशिष्टादिभ्यः ।	...	...	४	१०	१८८
ङ ।					
घ्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ।	...	...	"	१४	१८०
घोटत एव ।	...	...	३	१८	१७१
च ।					
चकारप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-					
विभोच्चप्रसङ्गः ।	...	...	१	११	१४३
चदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।	...	...	"	१४	१४४
चदभिष्युनादेष तु तक्षिङ्गात् सः ।	...	...	३	१३	१६८

सूत्र	पादाङ्क	सूत्राङ्क	पत्राङ्क
तथा च दृष्टं यति ।	“	२७	१०४
तद्गुणसारत्वात् तद्वापदे शः प्राचवत् । ...	“	२८	१०४
तथा प्रायाः ।	४	१	१८६
तत् प्राक् श्रुतेः ।	“	३	१८६
तत्पूर्वकत्वादाचः ।	“	४	१८७
तस्य च-नित्यत्वात् ।	“	१६	१८२
तदिन्द्रियाणि तद्वापदे श्वादन्यत् श्रुतात् । ...	“	१७	१८२
तैजोऽन्तर्गताह्लाह ।	३	१०	१६७
देवादिवदमि लोके ।	१	१५	१४७
दृश्यते तु ।	“	६	१४२
न ।			
न विजज्ञत्वात् तद्यत्वात् शब्दात् ...	“	४	१४१
न तु दृष्टान्तभावात् ।	“	८	१४२
न प्रयोजनवत्त्वात् ।	“	३२	१४८
न कर्माविभागादिति चेद्वाटनादित्वात् । ...	“	३५	१५०
न भावोऽनुपलब्धेः ।	२	३०	१५८
न च पर्यायादप्यविरोधोविकारभ्रुदिभ्यः ।	“	३५	१६०
न च कर्तुः कारणम् ।	“	४३	१६२
न विद्यदश्रुतेः ।	३	१	१६४
न वायुक्रिये षष्ठ्यमुपदेशात् ।	४	८	१८८
नास्ततोऽदृष्टत्वात् ।	२	२६	१५८
नाभाव उपलब्धेः ।	“	२८	१५८
नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ।	३	१७	१७०
नाश्रुतेऽश्रुतेरिति चेमेतराधिकारात् । ...	“	२१	१७२

नित्यमेव च भावात् ।	...	...	२	१४	१५५
नियोपणव्यानुपबन्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाट-					
न्याया ।	...	...	३	३२	१०७
नैकस्मिन्नसम्भवात् ।	...	...	२	३३	१६०
			प ।		
घटवच्च ।	...	...	१	१६	१४५
पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ।	...	...	२	४	१५१
यत्पुरसामञ्जस्यात् ।	...	...	"	३७	१६१
एधगुपदेशात् ।	...	...	३	३८	१०४
एधिव्यधिकाररूपशब्दान्तरैभ्यः ।	...	...	३	१२	१६८
परात्तु तच्छ्रुतेः ।	...	...	"	४१	१८०
पञ्चदशैर्मनोवद्व्यपदृश्यते ।	...	...	४	१२	१८०
मुखवाक्शवदिति धेत् तथापि ।	...	...	२	७	१५२
मुंस्त्वादिवचस्य सतोव्यक्तियोगात् ।	...	...	३	३१	१०६
प्रवृत्तेषु ।	...	...	२	२	१५१
प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधापानिरविच्छेदात् ।	...	...	"	२२	१५७
प्रतिशाशानिरव्यतिरेकाच्छब्दैभ्यः ।	...	...	३	६	१६६
प्रकाशादिवचैवं परः ।	...	...	"	४६	१८२
प्रदेशादिति धेनान्तर्भावात् ।	...	...	३	५३	१८५
प्राणधता शब्दात् ।	...	...	४	१५	१८१
			ष ।		
विकारयत्नामेति चैतदुक्तम् ।	...	...	"	३१	१६३
विप्रतिषेधाशासमञ्जसम् ।	...	...	२	१०	१५३
विज्ञानादिभावे वा सदप्रतिषेधः ।	...	...	"	४४	१६३

सूत्र

पादाङ्क सूत्राङ्क पत्राङ्क ।

सूत्र	पादाङ्क	सूत्राङ्क	पत्राङ्क ।
विप्रतिषेधाच्च ।	"	६५	१६३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । ...	३	१४	१६८
विहारोपदेशात् ।	"	३४	१७७
वैधर्म्येनेष्ट्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ।	१	३४	१४८
वैधर्म्याच्च न सप्रतिवत् ।	२	२८	१५८
वैलक्षण्याच्च ।	४	१८	१८३
वैश्यान्तु तदादकदादः ।	"	२२	१८४
व्यतिरेकानवस्थितेऽनपेक्षत्वात् ! ...	२	४	१५२
व्यतिरेको गन्धवत् ।	३	२६	१७४
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ।	"	३६	१७८
भा ।			
भावे चोपलब्धिः ।	१	१५	१४५
भेदश्रुतेः ।	४	१८	१८३
भोक्तापत्तिरविभागश्चेत् स्यात्सोकवत् । ...	१	१३	१४४
म ।			
महदोर्ध्ववदा ऋक्षपरिमण्डलाभ्याम् । ...	२	११	१५४
मन्त्रवर्णाच्च ।	३	४४	१८२
मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । ...	४	२१	१८४
य ।			
यथा च प्राणादिः ।	१	२०	१४६
यथा च तक्षोभयथा ।	३	४०	१७८
यावद्विकारन्तु विभागो लोकावत् । ...	३	७	१६६
यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ।	"	३०	१७६
युक्तेः शब्दान्तराच्च ।	१	१८	१४५

र ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ।	...	...	२	१	१५१
रूपादिमत्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ।	...	...	"	१५	१५५

ल ।

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ।	...	...	१	३३	१४८
-------------------------	-----	-----	---	----	-----

श ।

शब्दाच्च ।	...	...	३	४	१६५
शक्तिविपर्ययात् ।	...	...	"	३८	१७६
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ।	...	...	१	२७	१४७
श्रेयश्च ।	...	...	४	८	१८८

स ।

सत्त्वाच्चावरस्य ।	...	...	१	१६	१४५
सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।	...	...	"	३०	१४८
सर्वोपधर्मापपत्तेश्च ।	...	...	१	३७	१५०
समवायास्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।	...	...	२	१३	१५४
समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।	...	...	"	१८	१५५
सर्वैयानुपपत्तेश्च ।	...	...	"	३२	१६०
सम्बन्धानुपपत्तेश्च ।	...	...	"	३८	१६१
समाध्यभावाच्च ।	...	...	३	३८	१७६
सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ।	...	...	४	५	१८७
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ।	...	...	३	५	१६५
सपक्षदोषाच्च ।	...	...	१	१०	१४२
सपक्षदोषाच्च ।	...	...	"	२८	१८८
सशब्दोन्नागभ्याच्च ।	...	...	३	२२	१७२

सूत्र	पादाङ्क	धूवाङ्क	पत्राङ्क
सात्मना चोत्तरयोः ।	— ...	३	२० १७२
स्मरति च ।	... ..	“	४७ १८२
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेतान्यस्मृत्यनवकाश- दोषप्रसङ्गात् ।	... ..	१	१ १४०
संशामूर्तिः कृमिस्तु विवृतकुर्वीत उपदिशात् ।	... ..	४	२० १८३
इ ।			
हस्तादयस्तु स्थितेऽसौ नैवम् ।	... ..	४	६ १८८
च ।			
क्षयिकत्वात् ।	... ..	२	३१ १५८

तृतीयाध्यायस्य ।

अ ।

अथादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ।	...	१	४ १८८
अश्रुतत्वादिति चेन्नेत्यादिकारिणां प्रतीतेः ।	...	“	६ २००
अग्निद्यादिकारिणामपि च श्रुतम् ।	...	“	१२ २०५
अपि सप्त ।	... ..	“	१५ २०७
अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ।	... ..	“	२४ २१२
अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ।	... ..	“	२५ २१२
अतः प्रबोधोऽस्मात् ।	... ..	२	८ २२०
अपि चैवमेवे ।	... ..	“	१३ २२४
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।	... ..	“	१४ २२४
अत एव चोपमा स्वर्णकादिवत् ।	... ..	“	१८ २२८
अम्बुदग्गह्वरात् न तथात्वम् ।	... ..	“	१८ २२८

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ...	“	२४	२३२
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । ...	“	२५	२३३
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ...	“	३०	२४०
अन्यथात्वं शब्दादिति चैत्राविशेषात् । ...	३	६	२५५
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् । ...	“	१०	२६३
अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । “	३१		२८५
अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदव- त्तदुक्तम् ।	“	३३	२८८
अन्तरा भूतयामवत् स्वात्मनः ।	“	३५	२९३
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चैत्रोपदेशान्तरवत् । “	३६		२९४
अतिदेशाच्च ।	“	४६	३०६
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरप्रथक्त्वत् दृष्टञ्च तदुक्तम् ।	५०		३११
अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् । “	५५		३१८
अङ्गेषु यथाश्रयभावात् ।	“	६१	३२४
अधिकोपदेशात् वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ।	४	८	३३०
असार्ध्वचिको ।	“	१०	३३३
अध्ययनमात्रवतः ।	“	१२	३३४
अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः । ...	“	१९	३४०
अतएव चाप्तीन्धनाद्यनपेक्षा ।	“	२४	३५१
अषाधाच्च ।	“	२८	३५५
अपि च स्मर्यते ।	“	२९	३५५
अनभिभवश्च दर्शवति ।	“	३४	३५८
अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ।	“	३५	३५८
अपि च स्मर्यते ।	“	३६	३५८

सूत्रं	पादाः	सूत्राः	पत्राः
व्यतस्वितरञ्जायो विद्वांसः ।	३८	३५	३५८
अनाविश्वुर्व्यं प्रवृत्तान् ।	४८	३६	३६८
४ ।			
आनयैक्यमिति चैत्र तदपे क्षत्वात् ।	१	१०	२०४
थाह च सन्नायम् ।	२	१६	२२६
आनन्दादयः प्रधानस्य ।	३	११	२५८
आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ।	४	१४	२६१
आत्मशब्दात् ।	५	१५	२६१
आत्मशब्दीतिरित्यदुत्तरात् ।	६	१६	२६२
आदरादक्षोपः ।	७	१०	२८७
आचारदर्शनात् ।	८	३	३२८
आर्त्विज्यमित्यौहुलोमिकस्यै हि परिक्रीयते ।	९	४४	३६५
५ ।			
इतरे त्वर्थसामान्यात् ।	३	१२	२६१
इवदामननात् ।	४	३४	२८२
६ ।			
उभयपदे शान्तिरुक्तवत् ।	२	२७	१३२
उपपत्तेः ।	३	३५	२३८
उपसंहारोऽर्थान्नेदादिधिष्टे षवत् समाने च ।	४	५	२५४
उपपत्तकृत्तार्थोपलब्धौ कथत् ।	५	३०	२८३
उपसंहारोऽतस्तद्वचनात् ।	६	४१	२८६
उपसंहारः ।	७	१६	३३७
उपसंहारमपि त्वेके भावभङ्गनपदुत्तरम् ।	८	४२	३६३

ऊ ।

ऊर्द्धरेतःसु घ शब्दे हि । ... .. " १० ३३०

ए ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् । ३ ५३ ३१५

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । ४ ५१ ३७०

ऐ ।

ऐ हि कमप्यप्रकृतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ... .. " ५० ३७०

क ।

कार्वाणानादपूर्वम् । ३ १८ २६३

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ... .. " ३८ २८६

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्व-

भावात् । ... .. " ६० ३२३

कामकारेण चैके । ४ १५ ३३६

कृताय्येन शयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवच । १ ८ २०२

कृतस्वभावात् तु गृह्योपसंशारः । ४ ४० ३६४

ग ।

गतेरथैवत्तमभयथान्यथा हि विरोधः । ३ २८ २७८

गुणसाधारण्यश्रुतेषु । ... .. " ६४ ३२४

घ ।

घर्यादिति चेतोपलक्ष्यार्थेति कार्याजिनि । १ ८ २०३

ङ ।

ङन्दस उभयाविरोधान् । ३ २८ २७८

४।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रक्षति सम्प्रदिव्यक्तः प्रचनिरूपणा-

भ्याम् ।	...	...	...	१	१	१८५
तत्रापि च तद्ग्रापारादविरोधः ।	...	...	...	"	१६	२०८
तदभावोनाङ्गीयु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।	...	...	...	२	७	२१८
तदथक्त्वाच्च हि ।	...	...	...	"	२३	२४१
तथान्यप्रतिषेधान् ।	...	...	...	"	३६	२४०
तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः सुयगृह्यप्रतिबन्धः						
फलम् ।	...	...	...	३	४२	२८८
तच्छ्रुतेः ।	...	...	...	४	४	३२८
तद्विधिविधानान् ।	...	...	...	"	६	३२८
तथा चैकवाक्यतोयधन्यात् ।	...	...	...	"	२९	३४८
तद्भूतमा तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातरूपा-						
भावेभ्यः ।	...	...	...	४	३८	३६०
तृतीयशब्दाविरोधः संप्रोक्तजस्य ।	...	...	...	१	२१	२१०
तुल्यं दर्शनम् ।	...	...	...	४	८	३४२
चरात्मकत्वात् भूयत्त्वान् ।	...	...	...	१	२	१८८

५।

दर्शनाच्च ।	...	...	...	"	२०	२०८
दर्शयति चाप्यो अपि स्वर्यते ।	...	...	...	२	१०	२२७
दर्शनाच्च ।	...	...	...	"	२१	२४०
दर्शयति च ।	...	...	...	३	४	२५३
दर्शयति च ।	...	...	...	"	२२	२६८
दर्शनाच्च ।	...	...	...	"	४८	३०८

दशनाच्च ।	...	...	...	“	६६	३२५
देहयोगाद्वा सोऽपि ।	...	...	...	२	६	२१८
				ध ।		
धर्मं जैमिनिरत एव ।	...	...	...	“	४०	२४२
				न ।		
न तृतीये तथोपलब्धेः ।	...	...	...	१	१८	२०८
न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ।	...	...	...	२	११	२२२
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।	...	...	...	“	१९	२२४
न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्तादिवत् ।	...	...	...	३	७	२५५
न वा विशेषात् ।	...	...	...	“	२१	२६७
न सामान्यादप्युपलब्धेर्भूतुवत् न हि लोकापत्तिः ।	...	...	...	“	५१	३१३
न वा तत्सहभाषाश्रुतेः ।	...	...	...	“	६५	३२५
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ।	...	...	...	४	४०	३६२
नातिचिरेण विशेषात् ।	...	...	...	१	२३	२११
नाना शब्दादिभेदात् ।	...	...	...	३	५८	३२२
नविशेषान् ।	...	...	...	४	१३	३३५
निर्मातारश्चैके पुत्रादयश्च ।	...	...	...	२	२	२१५
नियमाश्च ।	...	...	...	४	७	३२८

प ।

परामिथ्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध- विपर्ययौ ।	...	...	...	२	५	२१७
परमतः सेतूभातसम्बन्धभेदशपदेशेभ्यः ।	...	...	...	“	३१	२१६
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्तात्त्वनुबन्धः ।	...	...	...	३	५२	३१४
परामर्शं जैमिनिरघोदना चापवदति हि ।	...	...	...	४	१८	३३६

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

परिज्ञावार्था इति चेतन विधीयितव्यात् । ...	"	२२	१४८
पूर्वन्तु वादरायणोहेतुव्यपदेशात् । ...	२	४१	२४१
पुरुषविद्यायामिव चेतरेवामनाम्नानात् । ...	३	२४	२६८
पुरुषार्थादतः शब्दादिति वादरायणः । ...	४	१	३२६
पूर्ववद्वा ।	२	२८	२३५
पूर्वविकल्पः प्रकृत्यात् स्यात् क्रिया भागस- वत् ।	३	४५	३०५
प्रथमेऽश्वव्यादिति चेतन ता एव ह्युपपत्तेः ।	१	५	१८८
प्रकाशवशावैश्यात् ।	२	१५	२२६
प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो प्रवीति च भूयः ।	"	२२	२३०
प्रकाशादिवशावैश्यात् प्रकाशश्च कम्पेण्य- भ्यासात् ।	"	२५	२३२
प्रकाशाश्वयवशा तेजस्वात् ।	"	२८	२३४
प्रतिषेधाच्च ।	"	३०	२३६
प्रदानवदेव तदुक्तम् ।	३	४३	३०१
घातगतेश्च ।	१	३	१८८
प्रियश्चिरस्त्वाद्यप्रतिषेधपक्षयापक्षयो हि भेदे । ष ।	३	१२	२५८
पक्षमत उपपत्तेः ।	२	३८	२४१
भ ।			
भाक्तं वाऽभाक्तवित्त्वान् तथा हि दर्शयति ।	१	०	२०१
भूयः क्रान्तुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति । ...	३	५०	३२०
शेदंमेति चेतनैकस्यामपि ।	"	२	२४६

म ।

मन्त्रादिवदाटविरोधः ।	...	...	“	५६	३१८
मायामात्रन्तु कार्त्तुं खेनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।			२	३	२१५
मग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ।	...	...	“	१०	२२१
मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।	...	...	४	४८	३६८

य

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकायाम् ।			३	३२	२८०
योनिः शरीरम् ।	...	...	१	२०	२१३

र ।

रेतःसिग्ध्योगोऽथ ।	...	...	१	२६	२१३
--------------------	-----	-----	---	----	-----

ल ।

लिङ्गभूयत्वात् तद्वि वलीयस्तदपि ।	...		३	४४	३०३
-----------------------------------	-----	--	---	----	-----

ष ।

वह्निभयथापि स्मृतेराचाराच्च ।	...		४	४२	३६३
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ।	...		१	१०	२०८
विद्यैव तु निर्द्धारणात् ।	...	...	३	४०	३०६
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ।	...	...	“	५८	३२३
विभागः शतवत् ।	...	...	४	११	३३३
विधिष्वं धारणवत् ।	...	...	“	२०	३४३
विहितत्वाच्चाथमकर्मणि ।	...	...	“	२१	३५६
विशेषानुग्रहश्च ।	...	...	“	३०	३५८
बुद्ध्यैः पादवत् ।	...	...	२	३३	१३८
वेदाद्यर्थभेदात् ।	...	...	३	२५	२०१
यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ।	...		“	३०	२८५

मूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

व्यतिरेकानुद्वावाभावित्वात् सूत्रस्यैवत् । ...	५४	३१५
व्याप्तिश्च समञ्जसम् ।	८	२५०
उद्दिष्टासमाह्वयान्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेवम् ।	२	२०

श ।

श्रमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।	४	२६	३४२
शब्दस्यातीटकामकारे ।	५	३०	३५५
श्रियेत् ।	३	६२	३२४
श्रियत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ।	४	२	३२७
युक्तत्वात् ।	२	६८	२४२
श्रुत्यादिवर्णयत्वाच्च न वाधः ।	३	४८	३१०
श्रुतेः ।	४	४५	३६६

स ।

सन्ध्ये उष्टिराह हि ।	२	१	२१४
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । ...	५	८	२२०
सर्ववेदान्तप्रत्ययं घोरिनाद्यविशेषात् । ...	३	१	२४४
सर्वान्भेदादन्यत्रोमे ।	५	१०	२५८
समान एवश्चाभेदात् ।	५	१८	२६५
समन्वयदेवमन्यत्रापि ।	५	२०	२६६
सम्भृतिद्युष्ट्यापि चातः ।	५	२३	२६८
समाहारात् ।	५	६३	३२४
समन्वारम्भणात् ।	५	५	३२८
सर्वविद्या च यथादिश्रुतेरश्वत् । ...	५	२५	३५१
सर्वान्मानुमतिश्च षाण्णव्यये तद्वशनात् । ...	५	२७	३५३

सहकारित्वेन च ।	“	३१	२५६
सर्वथापि त एषोभयलिङ्गात् ।	“	३३	२५७
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विधादिवत् ।	४६	३६७	
सामान्यात् ।	२	३२	२३८
साभाष्यापत्तिरूपपत्तेः ।	१	२२	२१०
सहस्रदुष्कृते एवेति तु वादरिः ।	१	११	२०५
सूत्रकथं हि श्रुतेरापक्षते च तद्विदः ।	२	४	२१६
सैव हि सव्यादयः ।	२	३८	२८६
संयमने त्वनुभूयितरेषामारोहावरोहौ			
तद्गतिदर्शनात् ।	१	१३	२०६
संज्ञातद्यत् तदुक्तमस्ति तदपि ।	३	८	२५७
साम्पराधे तर्कस्थाभावात्तथा ह्यन्ये ।	“	२७	२७६
साध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च			
सववच तन्नियमः ।	“	३	२४७
स्वामिनः प्रकथ्यतेरित्याशेषः ।	४	४१	३६४
स्तुतपेटनुमतिर्वा ।	“	१४	३३६
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	“	२१	३४६
स्नानविशेषात् प्रकाशादिवत् ।	२	३४	२३८
स्मरन्ति च ।	१	१४	२०७
स्मर्यन्तेऽपि च लोके ।	“	१८	२०८

४ ।

शान्तेः सूत्राद्यन्यस्यमेवत्वात् कुशाहन्दःस्तुतुपगान्ध

तदुक्तम् । ३ २६ २०३

सूत्रं	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पत्राङ्कः
यतिरेकस्तद्वावाभाविस्वात्त नूपषस्विवत् । ...	“	५४	३१५
थाप्तेष समञ्जसम् ।	“	८	२५७
द्विज्ञासभाहमन्तर्भावाद्दुभयसामञ्जसादेवम् ।	२	२०	२२८

श ।

शमदमाद्युपेतः स्तुतिषापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवशानुद्येयत्वात् ।	४	२६	३५३
शब्दधातोऽकामकारे ।	“	३०	३५५
श्लेषे ।	३	६२	३२४
शेषत्वात् पुरुषार्थवादे यथाऽन्वेषिते जैमिनिः ।	४	२	३२७
श्रुतत्वात् ।	२	६८	२४३
श्रुत्यादिवर्णयस्त्वात् न वाधः ।	३	४८	३१०
श्रुतेष ।	४	४५	३६६

स ।

सन्ध्ये दृष्टिराह हि ।	२	१	२१४
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्या । ...	“	८	२२०
सर्ववेदान्तपरमार्थं चीदनाद्यविशेषात् । ...	३	१	२४४
सर्वाभेदादन्यत्रमे ।	“	१०	२५८
समान एवशाभेदात् ।	“	१८	२६५
सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ।	“	२०	२६६
सम्प्रतिसुखार्थापि घातः ।	“	२३	२६८
समाहारात् ।	“	६३	३२४
समन्वारम्भत्वात् ।	४	५	३२८
सर्वत्रापि च यथादिश्रुतेरश्वत् । ...	“	२५	३५१
सर्वाभ्यामुपनिषत्तयाद्यपि तदर्थनात् । ...	“	२७	३५३

सूत्रं

पादाङ्कः सूत्राङ्कः पत्राङ्कः

सूत्रं	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पत्राङ्कः
सहकारित्वेन च ।	"	३१	२५६
सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ।	"	३३	२५७
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ।	४६	६६७	
सामान्यात्तु ।	२	३२	२६८
सामान्यापत्तिरपपत्तेः ।	१	२२	२१०
* सद्यतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ।	१	११	२०५
रूपकश्च हि श्रुतेराद्यत्ते च तद्विदः ।	२	४	२१६
सैव हि सत्यादयः ।	२	३८	२८६
संयमने त्वनुभूयैतरेषामारोहावरोहौ तद्वृत्तिदर्शनात् ।	१	१३	२०६
संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तदपि ।	३	८	२५७
* साम्प्रदाये तच्चान्याभावात्तथा ह्यन्ये ।	"	२७	२७६
स्वाध्यायस्य तद्यत्वेन हि समापारोहिकादयश्च सववश्च तन्निधमः ।	"	३	२४७
स्वामिनः फलश्रुतेरित्याश्रयः ।	४	४१	६६४
स्तुतयेऽनुमतिर्वा ।	"	१४	६३६
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	"	२१	३४६
स्थानविधेयात् प्रकाशादिवत् ।	२	३४	२३६
स्मरन्ति च ।	१	१४	२०७
स्मर्यतेऽपि च लोके ।	"	१८	२०८
६ ।			
दागौ तूपायनशब्दशोभत्वात् कुशाहन्दःस्तुत्युपागतवत् तदुक्तम् ।	३	२६	२७३

चतुर्थीध्यायस्य ।

अ ।

अथसत्त्वधामिह ।	...	...	१	८	३८२
अथारम्भकार्ये एव तु पूर्व्वं तदवधिः ।	...	...	"	१५	३८६
अभिहोवादि तु सत्त्वार्थस्यैव तद्दर्शनान् ।	...	...	"	१६	३८७
अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ।	...	...	"	१७	३८८
अत एव च सत्त्वोऽप्यनु ।	...	...	२	२	३८९
अस्यैव चोपपत्तिरथा ।	...	...	"	११	४०१
अविभागोवचनात् ।	...	...	२	१६	४०४
असत्त्वायनष्टेऽपि दक्षिणे ।	...	...	"	२०	४०७
अप्रतीकालम्बनाद्भवतीति वादरायण उभयघाट-					
दोषात् तनुक्रतुश्च ।	...	...	४	१६	४२४
अविभागेन दृष्टत्वात् ।	...	...	४	४	४३१
अत एव चानन्याधियतिः ।	...	...	"	८	४३४
अभावं वादरिवाह ह्येवम् ।	...	...	"	१०	४३५
अनाद्यन्तिः शब्दादनाद्यन्ति शब्दात् ।	...	...	"	२२	४४८

आ ।

आद्यन्तिरसकृदुपदेशात् ।	...	...	१	१	३३७
आत्मेति नुपाच्छन्ति याद्यन्ति च ।	...	...	"	३	३७७
आदित्यादिमंतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ।	...	...	"	६	३८०
आसीनः सम्भवात् ।	...	...	"	७	३८२
आपायशान् तत्रापि हि दृष्टम् ।	...	...	"	१२	३८३
आतिवाहिकास्तस्मिन्नात् ।	...	...	३	५	४१६
आत्मा सकरणात् ।	...	...	४	३	४५१

सूत्रं	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	प्रवाङ्कः
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ।	...	१	१४ ३८५
उ ।			
उभयव्यामोहान् तत्सिद्धेः ।	... ..	३	६ ४१८
ए ।			
एवमप्युपन्यासात् पूर्व्वभावादविरोधं वादरायणः	४	७	४३३
क ।			
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः प्रश्नभिधानात् ।	३	११	४२०
कार्यं वादरिदस्य गत्युपपत्तेः ।	...	"	८ ४२८
च ।			
घटित तन्नाशेण तदात्मत्वादित्यौडुक्तोमिः ।	४	६	४३२
ज ।			
जगद्वापारंभे प्रकरणदसन्निहितत्वाच्च ।	"	१७	४४३
त ।			
तदाधिगम उत्तरपूर्व्वधयोरस्त्रेयविनाशौ तदाप- देशान् ।	... ..	१	१९ ३८३
तन्ममः प्राण उत्तरान् ।	... ..	२	३ ३८४
तदापीतेः संसारव्यपदेशान् ।	... ..	"	८ ३८८
तदोक्तोऽप्यज्वलनं तत्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्या- न्तर्ह्येवमत्यनुस्मृतियोगाच्च चार्दानुत्पद्यतेः			
प्रताधिक्या ।	... ..	"	१७ ४०६
तद्विद्विधि वक्ष्यः संसर्गात् ।	... ..	३	३ ४१५
तत्त्वभावे सत्यवदुपपत्तेः ।	... ..	४	१३ ४३७
तानि परे तथा ह्यह ।	... ..	२	१५ ४०६

			६।		
दर्शनाथ ।	...	...	३	१४	४२१
दर्शयतश्चेत् प्रत्यक्षानुमाने ।	...	...	४	२०	४४६
द्वादशाहवदुभयविधं वादरापयोः ।	...	...	"	१२	४१६
			७।		
ध्यानाथ ।	...	...	१	८	१८२
			८।		
न प्रतीकेन हि सा ।	...	...	"	४	३०८
न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ।	...	...	३	१५	४२४
निश्चि निति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देशभाषित्वात्					
दर्शयति च ।	...	...	२	१८	४०७
नैकस्मिन् दर्शयती हि ।	...	...	"	६	३८०
गोपमर्दे नातः ।	...	...	"	१०	४००
			९।		
मर्दं जैमिनिमुख्यत्वात् ।	...	...	६	१२	४२१
प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ।	...	...	२	१२	४०१
पदोपवदावेषकत्वाद् हि दर्शयति ।	...	...	४	१५	४१०
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ।	...	...	"	१८	४४४
			१०।		
भाषं जैमिनिव्यक्त्यामनगतान् ।	...	...	"	११	४३५
भाषे वाच्यत्वात् ।	...	...	"	१४	४३८
भूतेषु तन् द्युतेः ।	...	...	२	५	४८५
भोगिन त्वत्तदे संप्राप्यत्वात्प सम्पद्यते ।	...	...	१	१८	३८०
भोगभाषसाम्यविद्वाथ ।	...	...	४	२१	४४०

सूत्रं

पादाः सूत्राः पत्राः

सूत्रं	पादाः	सूत्राः	पत्राः
द्यौःपृथ्वी मरुत्पद्मादिभ्यः ।	३	४	३८४
रुद्रा प्रमाशतश्च तथोपलब्धेः ।	"	८	३८८
साध्यसम्पत्तयोऽन्यतरामिद्यमाविस्तृतं हि ।	४	१६	४४२
स्पृष्टी छिन्नेषाम् ।	२	१४	४०१
स्तरन्ति च ।	१	१०	३५२
स्मर्यते च ।	२	१४	४०३
स्मृतेश्च ।	३	१२	४२१

अणुभाष्यम्

प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न
वेति । किं तावत् प्राप्तं नारम्भणीय इति । कुतः ।

साङ्गीत्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाद्य बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थंश्च लोकवत् व्याकृतैः स्फुटाः ॥

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूप-
त्वात् तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं
विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । अर्थज्ञानमविहितम्
अविचारिताद्य शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेय-
चेति विधानात् ।

गीती शीघ्रो गिरःकम्पौ तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमा इति ॥

बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्रुत्यादियत्र सन्दिग्धार्थप्रति-
पादकः । तदर्थं च व्याकरणादिना नियीयते । यथा लौकिक-
वाक्ये तथा वेदेऽपि । न च 'तद्विरुद्धं निर्णेतव्यं अप्रामाणिक-
त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्वेदार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः किन्तु ब्रह्म-
ज्ञानाय तस्य चात्मरूपत्वात्तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वात् देहात्म-
भावदृढप्रतीतेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणो भावान्न वेदमात्राद्सम्भा-
वनाविपरीतभावनानिवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते प्रत्युत*देहात्म-
भावदृढप्रतीतेः श्रुतेरुपचरितार्थत्वं सुतित्वं वा कल्पविष्य-
तीति । मैवम् ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मनः ॥

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं
शक्यः । ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् ।
अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चीरेणात्मापहारिणा ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेवेति श्रुतेः ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तन्निर्हीरार्थं विचारः ।
उभयोरपि प्रामाणिकत्वे नैकतरनिर्धारस्याशक्यत्वात् । अचि-
न्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

* प्रत्युतं क० ।

† चीरेण क० ।

अतएवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाभावे श्रीपाधिकबोधे च तपस एवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिक्यात्तप एव । न चोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेत् विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासी न्यथा लोके । तस्माद्दे अचरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्योभावात् वैदिकानां न सन्देहोऽपि किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना । विद्यासु च तदश्नुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यात् अज्ञत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु श्रवणं स्यात् स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्वं स्यात् । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तु तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्नारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ।

न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तसु ।

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्घ्र्याशक्यनिश्चयः ॥

तस्मात् सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्धमय तथादिमः* ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि सन्देहमध्यमयोः सन्देहो भवेत् समानधर्मदर्शनात् पदादिपाठ-

वत् । तत्र यद्यालक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि ।
तदुक्तम् ।

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थे स्पृणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततोद्दयमिति ॥

तथाच निर्णये येन केनचिद्गत्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं
चिकीर्षुस्तत्कर्त्तव्यतां बोधयति । ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति
व्यासोक्तत्वादपि कर्त्तव्या । कर्त्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न
भवति । अन्यथा अथ योगानुशासनमितिवत् स्वतन्त्रता
स्यात् । तथाच ज्ञानानुपयोगः । तथाहि । तन्वीपनिषदं
पुरुषं पृच्छामीति केवलोपनिषद्देव' ब्रह्म न शास्त्रान्तरवेदं
तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात् तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं
भवेत् । अथवा अध्याहारकरणपेक्षयाऽथयश्च एवाधिकारे
व्याख्येयः । वेदाध्ययनानन्तर्यं* तु सिद्धमेव नद्यनधीतएवां
विचारमर्हति । तत्रैतत् स्यात् स्वतन्त्रेति । तत्र प्रति-
विधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र
युक्तम् व्याख्यानमिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा
कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु-पूर्वं व्याख्यास्यामः । अथातो दर्श-
पूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति । अथवैतर्हीमानि सिद्ध्यन्ति
प्रयोजनानि । आधिकाकाङ्क्षा न भवेत् अध्याहारव । सु-
पाद्यं सिध्येत् । उच्छेदस्य न भवेदिति । कथम् । अथ यद्दो-

* वेदाध्ययनानन्तर्यं तु व० ।

† नद्यनधीतवेद एव ग० ।

ऽर्थचतुष्टये वर्तते । मङ्गले अधिकारे आनन्तर्ये अर्थान्तरीप-
 क्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वाक्त-
 स्थाभावात् नात्र तत्कल्पनम् । अथावशिष्यत आनन्तर्ये चाधि-
 कारे वेति । आनन्तर्ये तु अध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिका-
 काङ्क्षा भवति तथा सति तदभावान्न विचारः सिद्धेत् ।
 तथाहि । न तावदर्थविचारानन्तर्यं विपर्ययसम्भवात् । न
 च पाठतो नियमः तत्रापि तथा । न चाचाराद्भवस्था ।
 तत्राप्यनियमसम्भवात् प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न
 वक्तव्यत्वमध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् । नच
 वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः तेषामेवाभावात् । नच यदैव
 सम्भवः तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः ।
 तथाहि । ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तत्ज्ञानस्यैव साधन-
 त्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्त-
 शुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदञ्च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न
 भवतीत्यन्योऽन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ
 एव । न च साक्षात्कारस्तत् फलम् ।* तस्य शब्दशेषत्वेन तत्-
 कल्पनायां प्रमाणाभावात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ प्रत्यक्षसा-
 मग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात् स्वदेहमपि यश्च न् दशमोऽ-
 हसिति मन्यते न तथा प्रकृते । अनननिदिध्यासनविधीना-
 मानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चाधिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने
 तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्तासत्यप्यर्थे शब्दस्य ज्ञान-

जननात् प्रमाणसङ्घारपत्तिय । मनसा तर्जननेऽपि तथा ।
 तस्मात् प्रथमं शब्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यमनुभवसिद्धत्वात् ।
 इदानीन्तनानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थ-
 ज्ञानोपलब्धेः । सन्नयासानुपपत्तिय ।

किञ्च । अध्याहारस्य कर्तव्यः स च कर्तव्यादिपदानां
 यदि तत्कार्यं व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वेवशक्यम् ।
 न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यञ्च । अम-
 इतिवाक्यस्य सूत्रस्य भवेत् । किञ्च । अधिकारपक्षे पुरुषार्थः
 सिध्यति नानन्तर्यपक्षे । उक्तन्यायात् । किञ्च । तादृश-
 स्याधिकारिणः श्रयणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रव-
 चनासम्भवात् शास्त्रोच्छेदः । शास्त्रविरोधस्य । साधना-
 नामये स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधि-
 कारार्थ एव श्रेयान् ।

न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यं ।
 जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात् । अतएव जिज्ञासितुमिच्छे-
 दिति पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतत् प्रापयति ।
 ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टम् । तदिच्छापूर्णाया विचार
 आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधन-
 मिति अतस्तत्ज्ञानाय विचारोऽधिक्रियत इति अतः शब्दार्थः ।
 अधिकारी तु तैर्वर्णिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधि-
 कार्थतिरिक्तः शक्यते कल्पयितुम् । न हि सन्तमतेर्वेदो नाया-
 तीति - त्रैवर्णिके . मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं - कल्पयति ।
 'अश्वप्रज्ञादीनामिव कर्मणि गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्

साक्षात्कारो न भविष्यति । न च धर्मन्यायेन गंतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेय । नच जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय बोद्धव्यवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सन्देहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपासीत आत्मानं श्लोकमुपासीत तत् ब्रह्मेत्युपासीत आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादि नोदनावाक्यार्थत्वात् । अयं हि परमो धर्मो यद्योगिनात्मदर्शनमिति सूतेत्य । सृष्ट्यादिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रदिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावकत्वात् । न च ज्ञानादीनामविधेयत्वम् । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वाच्यम् । न हि सर्वात्मना असाध्यं प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः । तदत्र हृत्तिसम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वम् । अन्यथासिद्धान्तेऽपि मननादिशास्त्रवैफल्यपत्तेः । साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च । येनापि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेनापि गुरुपसत्यादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थम् । तस्माद्यथापि जिध्यश्रवणं तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं कल्पामिति नार्थोऽनया मीमांसया । अन्यथा विरोधोऽपि । . .

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवारम्भणीयो न धर्मविचारः । सर्ववेदव्यासकर्ता वेदव्यासेनाकृतत्वात्तुच्छफलत्वाच्च कस्योक्त-

प्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि
करणसम्भवाच्च । एतद्विषयं सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकानामेवात-
द्वृत्तिः क्रियते न मोर्मांसकस्य । तस्मात्साहचर्याद्येतुर्निःसन्देह-
करणसम्भवान्न पूर्ववापि कृतम् ।

किञ्च । परमकृपालुर्वेदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं
कर्माणि चित्तशुद्ध्यर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्धपातनवदप्रामाण्य-
कत्वमिवाऽवसीयते । विपरीतबोधिका तु पूर्वमौमांसा तस्मादपि
न कर्तव्येति ।

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं पूर्वकाण्डविचारो
वा । गद्यः तुल्यत्वात् समर्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन
सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टतया निरूपणं न
मौमांसादोषः । किन्तु विचारकाणां स्वभावभेदात् ।

किञ्च । आवश्यकत्वादपि । निहत्तानामपि यागादिज्ञा-
नस्य* आवश्यकत्वं चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । यस्मात्प्रसभेदेन प्रकार-
भेदः कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृती-
ययोः कायिकः चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मा-
देकेनैव चरितार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति प्राप्तं लभ्यते । उपा-
सनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणी धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य
च किर्यारूपत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः
कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारे फलभेदानामभावात् । प्रकृते तु
माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । तस्य च ज्ञानोपयोगी यथा तथा

वक्ष्यते । चतुर्थं उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव ।
विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं तथा वक्ष्यते ।

क्विव । औपनिषद्ज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वं यदेव
विद्यया करोति त्रयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति ।
अतएव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम्
अन्यथा आभासत्वमेव । न च ब्रह्मरूपात्मविज्ञाने देहाद्यध्या-
साभावेन कर्तृत्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यम् । निर-
ध्यस्त्रैरेव देहादिभिः कर्मकरणसम्भवात् । अतएव जीवन्मुक्तानां
सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् श्रुन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

प्रलपन् विष्टजन् गृह्णन्निपन्निमिषन्पि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥

ब्रह्मख्याधाय कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मवि-
चारकाणामपि ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । तस्मान्न गतार्थत्वानुपयोगी ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी फलञ्च विचारस्य शब्दं ज्ञानं
तस्य मननादिद्वारा अनुभवः तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमा-
नन्दावाप्तिः । तथाच विरक्तः अनर्थजिहासुः परप्रेप्सुयाधि-
कारी कस्मान्न भवति ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ।

शमस्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥

इति भगवद्वचनात् । केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् ।
 न । फलकामनाया अनुपयोगात् । अन्येनैव तत्समर्पणात् ।
 नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेषुरधिकारी निन्दार्थवादसु
 मननादिविधिशेष इति मन्तव्यम् । ननु ब्रह्मणी विचारे
 प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वं न चाव-
 ञ्छ्यत्वं, निर्व्विचिकित्सज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न
 ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी, किन्तु शेषषष्ठी तथाच ब्रह्म-
 सम्बन्धि तत् ज्ञानोपयोगि सर्व्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न
 च गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्म-
 माते सन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव जिज्ञास्यता । गौणत्वं
 तु शब्दत एव नत्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्ध-
 त्वात् न विचार्य्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति
 सिद्धम् ।

किञ्च तत्र किं लक्षणं किं प्रमाणकमिति जिज्ञासाया-
 माह सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

ननु, कथमत्र सन्देहः यावता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-
 त्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चेत् । स्वरूपलक्षणाकथने कार्य्य-
 लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च न हि
 ब्रह्मणी जगत्कर्त्तृत्वं सर्व्वसम्मतम् । न चागमोदितमिति
 वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते ।

किञ्च । व्यर्थस्यैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तु-
ज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन ।
तस्माद्युक्तमुत्पश्याम इति । उच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्तौ सन्दिह्येते परस्थिते ॥

• न हि श्रुतिं व्याख्यातुं ग्रहत्तः सूत्रकारः किन्तु सन्देहं
वारयितुम् । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यशुद्धसुक्तस्वभावमिति
श्रुत्वा कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभि-
संविशन्तीति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः किं ब्रह्म कर्तुं आहोस्त्रिद-
कर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् । अकर्तृ* । कथम् । ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । अत्रापि विद्वत्तम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् । सोऽप्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।
फलार्थं च † ब्रह्मज्ञानं फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव
नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते
यः सर्वान्तर आनन्द इति । कथं सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां
परिचयार्थं भूतभीतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणानन्तर्यं परिहृतम् ।
गौणोपासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तं तत्रान्यगतकर्तृत्वारी-

* क प्रलये अकर्तृ इति नास्ति ।

† फलार्थे च क० ।

‡ किमित्युक्ते क० ।

यानुवादोऽपि सम्भवति । ततश्च शृणुवै वारुणिरित्युपाख्या-
नेऽपि परिचायकत्वात् गौणकर्तृत्वमेवानुद्यते फलायवणा-
दिति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तसु

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ वै हृद् हत् ।

वेदेन बोधितं तच्च नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥

नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते ।

सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद् हत् ॥ ~

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोध्यते । वेदेन परमातोऽघरमात्र-
मप्यन्यथा न वदति अन्यथा सर्वत्रैव तदयिखासप्रसङ्गात् ।

न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्वस्याप्युपपत्तेः ।
सर्वथा निर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः सत्यज्ञानादि-

पदानां धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो

देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव न

त्वलौकिककर्तृत्वे । अतएवास्येत्याह । अस्येति पुरोवर्त्ती प्रपञ्च-

इदमा निर्दिश्यते । अनेकभूतभीतिकदेवतिर्यह्मनुष्ठानेक-

लोकाद्भुतरचनायुक्तप्रज्ञाण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितु-

मगव्यरचनस्थानायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् ।

प्रतीतश्च निषेधस्याप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च

लौकिकामृतः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेत् । न च मत्यत्वा-

दिकं लोके नास्त्येव व्यवहारमावत्त्वात् • कारणगतसत्यत्वं

प्रपञ्चे भाष्य इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तद्या कुतो नाङ्गी-

क्रियते । स्वतिस्य श्रीकृता भवति । कर्त्ता कारयिता इति-

रिति । न चारोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः अग्रे स्वयमेव निषिध्यमानत्वात् । न जीवानामस्त्रातन्त्रान्न चान्येषामुभयनिषेधादेव । तस्मात् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् । एवभोक्तृत्वमपि । नवा काचित् श्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधभानात् कल्या तु लौकिकपरा । फल-
 वाक्शेष्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः । तथाचायं सूत्रार्थः जन्मादिर्येषामित्यवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अथवा जन्मप्रभृति सर्वे भावविकाराः आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथाच जन्म च आदिशब्देकवद्भावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानिव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा जन्मनो नादित्वम् । तदाधारस्य पूर्व-
 मविद्यमानत्वात् । अन्यत्वादिमन्तः तदाधारस्य पूर्वं विद्य-
 मानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसद्वर्मिवाची तद्वर्माणा-
 नुपलक्षकः । अथवा गमनप्रेषणयोर्भेदात् जन्म आदिर्येषामिति जात्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

अथवा किमनया कुसुध्या जन्मप्राप्तस्य आकाशस्य यत इति । तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्येव विद्मार्थ्यते । फलसम्बन्धित्वात् तेनैकत्रसिद्धः शास्त्रार्थः प्रका-
 रान्तरेऽपि यतो वा इमानीत्यत्र विस्फुलिङ्गवत्सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन सर्व्वैव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वात् तद्ब्रह्मे-
 त्यायाति नत्वध्याहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः शास्त्रोक्त-

कारणत्वादित्यर्थः । शास्त्रीति शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां संयहार्थम् । यथास्यैव कारणत्वन्नान्यस्य तथोपरिष्ठादित्यामः । मतान्तरवज्जन्मादीनात्र विकारित्वं किन्त्वाविर्भावतिरोभावावेव तद्योत्तरत्वं ब्रह्मत्वे तदनन्यत्वाधिकरणे । नामलोलाया अपि न पृथङ्निरूपणं प्रपञ्चमध्यपातात् । केचित् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्वयादिसूत्रेष्वेव हेतून् वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थञ्च अतति व्याप्नोतीति अत् । शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति । नैतत् सूत्रकारसम्मतमिति प्रतिभाति । तस्मात् सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च सिद्धं जगत्कर्तृत्वेन ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानन्तपोयज्ञादिप्रयुक्त*प्रजापतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपास्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । नचावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु इयमितिपादनादित्योः । सन्देहश्च । भीमांसायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्किदेः । बाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम ।

किञ्च । वेदान्ताः किं वेदशेषा वेदा वा । नाद्यः अनुपयोगात् । अनारम्भाधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारेणैव गतार्थत्वं विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मणत्वाभावाच्च । तस्माद्वेदोपरा वेदान्ता इति तेषां किं

स्यादिति चेत् । मैवम् । अस्ति तावद्देत्वमध्ययनादिभ्यः स्मर-
णाच्च । प्रमाणञ्च सर्वोऽपि वेदः स्वार्थे । सच न यज्ञसेत् ब्रह्म
भवतु । न चैतावता अवेदत्वमतिप्रसङ्गात् । शक्यते ह्यग्निहोत्रा-
दीनामन्यतरदनन्तर्भाव्यतया वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपा-
दयन्ती वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं
शील्पश्यामः । अग्रेव मन्त्रः ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणन्तच्छेपः
सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव
ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पश्यामः । पूर्ववैलक्षण्यन्तु भूषणाय ।
काण्डद्वयस्यान्योन्योपकारित्वाय साधारणग्रहणम् । यदेव
विद्यया करोतीत्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । तमेवं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणं विविदिषन्तीत्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्म-
ब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न
विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति ।
अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुमार्थानु-
मानञ्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तत्तु तन्व्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मीति केवलोपनिषद्देवत्वात् उपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्
प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वम् । सन्देह-
वाङ्कत्वात् शास्त्रस्यापि तदङ्गत्वमिति । तत्रैतत् स्वाज्ञच किं
समवायि निमित्तं कर्तृ वा । किमती यद्येवम् । एवमेतत्
स्यात् । यद्येकमेव स्यात् तदा क्रियाज्ञानशक्तयोर्मिरतिशयत्वं
भज्येत । सृष्टादिसाधारणं च स्यात् मतान्तरवत् । कर्म-
मेवं सन्देहः यावता यतो वा इमानीत्यादिभ्यो निःसन्देहयव-

णात् । एवं हि सः पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तिसि-
रिति । आत्मन इत्यपि पञ्चमो निमित्तत्वे न सन्देहः पञ्चम्या
निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च * सन्देहः तदा-
चकाश्रवणात् कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः
सुतरां सन्देहः । एवं प्राप्त आह ।

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

। तु शब्दः पूर्वमत्र व्याहृत्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्ध-
त्वात् मतान्तरनिराकरणत्वेनापि वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव सम-
वायि कारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यगनुष्ठत्तत्वात् । अस्ति
भाति प्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणान्वयात् । नामरूपयोः
कार्यरूपत्वात् प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात्
परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वैच्छिक-
मेव । जड़जीवान्तर्यामिष्वेवैकैकांशमाकयात् । कथमेवमिति
चेत् । न । सद्रूपे घटरूपक्रियास्त्रिव तारतम्येनाविर्भाववत्-
जडेषुपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाविर्भावोऽङ्गीकर्तव्यः ।
भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । नच साधारण्येन सर्व-
जगत्प्रति परमात्मादीनामन्वयः सम्भवति । एकस्मिन्ननु-
स्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । लोके कर्तृ-
विशेषवत् उपादानविशेषग्रहणेषुपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः ।
अस्तीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाभावात् न

* उपादानकर्तृत्वे च क० ।

कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्मात् ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत् सर्व्वं
 श्रुतिरेवाह । स आत्मानं स्वयमकुरुतेति । निमित्तत्वन्तु स्पष्ट-
 मेव सर्व्ववादिसम्मतम् । केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्व्वपक्षनिरा-
 करणाय तत्तु समन्वयादिति योजयन्ति । तत् पूर्व्वपक्षसिद्धान्त-
 योर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वादुपेक्ष्यम् । तथाहि । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासा-
 नेव प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपादकस्य पूर्व्वकारणस्य समन्वयमाह ।
 श्रवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व्वस्मिन् वेदे धर्म-
 एव जिज्ञास्यः तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञात-
 त्वात् । सन्देहमात्रवारकत्वाज्जिज्ञासयोः न त्वलौकिकार्थमा-
 धकत्वं तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् ।
 वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

किञ्च ।

साधनञ्च फलञ्चैव सर्व्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् ।

न प्रवर्त्तयितुं शक्या तथा चेन्नरको न हि ।

प्रवर्त्तकस्य सर्व्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।

यत्र एव हि पूर्व्वं च बोध्यते स्वर्गसिद्धये ।

सिद्धएव हि सर्व्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्मणाञ्चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुतौ ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च सम्मतः ।

प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतदग्निहोत्रं मिथुन-
 मपश्यत् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजतान्निहोत्रश्चाग्निष्टोमं च
 पौर्णमासीं शोक्ष्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च ताशुदमिमीत
 यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां

मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा तथा सति वेदानामप्रा-
 माण्यमेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलीकवत् । तस्मात्
 पूर्वमीमांशानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्ती मूर्खा
 एव । उत्तरवादिनोऽपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं
 ब्रह्मज्ञानस्य वदन्ती वेदानभिज्ञाः । यदेव विद्यया करोति
 अदयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति उपनिषद्ज्ञानस्य
 श्रुतिमिदं कारणता । न च बाधितत्वात् त्यक्त इति वाच्यम् ।
 ब्रह्मात्मज्ञानवतएव वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति
 वाच्यम् । इत्यन्भूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च कर्मफलवत् ब्रह्मफल-
 स्यापि लौकिकत्वात् । य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादी
 भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्वृद्धवर्चसेन महान् कीर्त्येति ।
 अत्यन्ताविधावतो यज्ञानधिकारात्तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते ।
 न च देहाध्यासस्य कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादि
 स्मृतेः । तस्मादन्योऽन्योपयोगित्वे न कोऽपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किञ्च । वेदान्तवाक्यानामस्मिन् शास्त्रे समन्वय एव प्रति-
 पाद्यते । सन्देहनिराकरणद्वारा । तत्कथं सिद्धवहेतुत्वेन
 निर्देशः । अधिमवैयर्थ्यं च स्यात् । न च प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् ।
 अनुपर्यागात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । न च येन रूपेण
 समन्वयो मतान्तरस्यैर्विचारितः तथापि सूत्रेषु निर्णयोऽस्ति ।
 शास्त्रारम्भसु प्रथमसूत्रेणैव समर्थितः । तस्मात् समवायि-
कारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् । ननु कारणत्वमेवासु ब्रह्मणः
 किं समवायिकारणत्वेन विलतत्वञ्च स्यात् । अनर्थरूपत्वेन

कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणीयमेवैतत्सूत्रमिति चेत् ।
 मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः
 समवायित्वं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । इदं
 सर्वं यदयमात्मा । आत्मैवेदं सर्वं स सर्वं भवति । ब्रह्म तं
 परादादित्यादि स आत्मानं स्वयमकुरुत । एकमेवाद्वितीयम् ।
 वाचारम्भणं विकार इत्यादि । एवमादौनि वाक्यानि स्वार्थे
 वाधितानि भवेयुः । नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः
 उच्यते । अस्यूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्य-
 प्रतिपादकानि । ततोऽन्योन्यविरोधे नैकस्य मुख्यार्थवाधी वक्तव्यः ।
 तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्चरूपप्रतिपादका-
 नामेव कथित् कल्पयेत् । तन्नाभूदिति जन्मादिसूत्रवत् समन्वय-
 सूत्रमपि सूत्रितवान् । तथाच अस्यूलादिगुणयुक्त एव अविक्रिय-
 माण एव आत्मानं करोतीति वेदान्तार्थः सङ्गतो भवति । विरुद्ध-
सर्वधर्माशयत्वन्तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

किञ्च । अन्यषट्कार्यसृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मा-
 धीनत्वेत्वनौशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्व-
 साक्षात्क्यनाशएव स्यात् । नन्वेवमेवासु अपवादार्थत्वात्
 रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि न दोषः । सर्वं समाप्नोषि
 ततोऽसि सर्वं इति स्मृत्येति चेत् । मैवम् । तथा सति
 पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता
 गणितत्वात् ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसमूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥

इति शास्त्रानर्थक्यञ्च । सर्वं मनाप्रोपोत्पद्यसङ्गतं स्यात् ।
 बलपरिच्छेदात् । नहि वेदी निःप्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्त्रीकं
 जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्या-
 तभिर्वेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्यामहे । सर्ववाक्यार्थ-
 वाधात् । यथा निर्दोषपूर्णगुणवियहता भवति तथीपरिष्ठा-
 इच्छामः । ननु पुरुषार्थाऽर्थाणि शाखाणि । इदञ्च शास्त्रं मोक्ष-
 रूपपुरुषार्थसांधकम् । मोक्षयाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् ।
 अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानीपयोगित्वेन
 व्याख्यातये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण व्याख्यानम-
 युक्तम् । अतो यथाकथञ्चिद्व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न
 कोऽपि दोष इति चेत् । न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा
 स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः
 स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाह-
 सिकाः सङ्घिरूपेभ्यः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म
 वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । न स पुनरावर्तते ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । अनाहृत्तिः शब्दा-
 दनाहृत्तिः शब्दादित्वेवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्ममाप्तेरेव
 पुरुषार्थत्वं ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यत्ममात्रम् अज्ञानवदा ।

‘एकस्यैव ममांगस्य जीवस्यैव महामते ।

बन्धोऽस्याविद्यायानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥

इति भगवता जीवस्यैवाविद्यायत्त्वप्रतिपादनात् । तस्मात्
 न्यायोपहंसितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवत् ब्रह्म । तस्य श्रव-
 णमनननिदिध्यासनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च बहिरङ्गैरतिशुद्धैः

चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वरूपस्य सायुज्यं परमपुरुषार्थः ।
 तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थैव गुणार्था इति न्यायैर्वक्तव्यत्वात्
 ब्रह्मणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासां
 प्रतिज्ञाय किञ्चक्षणकं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेद-
 प्रमाणकजगत्कर्तृसमवायि चेत्युक्तम्* । एवं विसृज्या जिज्ञासा-
 लक्षणविचारकर्तृत्वमिहा सिद्धम् । तत्र ब्रह्मणि चतुर्धा विचारः
स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदान्तवाक्यानि त्रिविधानि
मतान्तरनिराकरणञ्च । तत्र स्वरूपे विचारिते मतान्तरनिरास-
व्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् । अतः प्रथमं स्वरूप-
निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति ।
तत्र प्रथमेऽध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि द्विवि-
धानि । सन्दिग्धानि निःसन्दिग्धानि च । तत्र निःसन्दिग्धानां
निर्णयो न वक्तव्यः । सन्दिग्धानि पुनश्चतुर्विधानि । कार्य-
प्रतिपादकानि । अन्तर्धामिप्रतिपादकानि । उपास्यरूपप्रति-
पादकानि । प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्रथमपादे कार्यवा-
प्यानां निर्णय उच्यते । सच्चिदानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचका-
वाक्यानि षड्विधान्यपि निर्णीयन्ते । अन्तर्धान्यवाचकान्यपि
वेदान्तेषु भगवद्वाचकानीति । तत्र लक्षणविचारएव सद्रू-
पाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य ज्ञानप्रधानस्य निर्ण-
यायमीक्षित्यधिकरणमारभ्यते सप्तभिः सूत्रैः । सप्तद्वारत्वात्
ज्ञानस्य ।

* ननुकर्त्ता समवायो च इति क० ।

तत्रैवं सन्देहः ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वा-
द्यतो वाचो निवर्तन्तइति युतेश्च विचारः कर्तुं न शक्यते ।
स्वप्रकाशत्वविरोधात् युतिविरोधाच्च । आहोस्त्रिद्विरोधपरिहारेण
शक्यत इति । किं तावत् प्राप्तं । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गतः ।

सर्वथाऽविषयेऽवाचेऽव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥

ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि
प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति * । नन्वेत-
दपि वेदादेवावगम्यतइति चेत् । तर्हि बाधितार्थप्रतिपादकत्वात्
वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्त उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् । ५ ।

न विद्यते शब्दो यत्रेत्यशब्दं सर्ववेदान्ताप्रतिपाद्यं † ब्रह्म
न भवति । कुतः । ईक्षते । स देव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवा-
द्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहुस्याम्रजायेयेति । तत्तेजोऽ-
सृजत । तथान्यत्र । आत्मा वा इदमेक अग्र आसीत् । नान्यत्
किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । स इमान् लोका-
नसृजतेति । स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजतेति एवमादिषु सृष्टि-
वाक्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते ।

किमतो वद्येधम् । एवमेतत् स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमा-

* ग पुस्तके सभ्ये इति जालि ।

† सर्ववेदान्ताप्रतिपाद्यं इति क० ।

णातीतोऽपि ईशाञ्जके लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भवि-
 ष्यामीति अतो यथा यथा कृतवान् तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् ।
 पूर्व्वरूपं फलरूपञ्च सृष्टस्वांशपुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणवले-
 नाविषयः । खेच्छया विषययत्युक्तम् । ननु सर्व्वप्रमाणविष-
 यत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सिद्धान्तीक्रियते । उच्यते ।
 चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखनिरोक्षकत्वेन न स्वतः भ्रमानु-
 त्यक्तिप्रसङ्गात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् ।
 अतो निरपेक्षा एव भगवन्निःश्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् ।
 सद्धेतग्रहसु वैदिकेव वेदविद्धिः कृतः । आकृतिमाचार्यं लोका-
 पेक्षा । अनधिगतार्थगन्तृ च प्रमाणम् । लोकानधिगत इत्यर्थः ।
 यत्र ब्रह्मणोरलौकिकत्वं सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः सन्निपा-
 तरूपत्वात् पुरुषार्थासाधक एव । तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रह-
 णम् । वेदव्याख्यात्वाग्विषयत्वादिति ब्रूमः । एतेन मनसैवानुद्-
 ष्टव्यमित्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्टादिप्रतिपादका अपि
 वेदान्ताः साक्षात् ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते स आत्मान ए स्वयमकुरुत निष्कलं
 निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् असङ्गो ह्ययम्पुरुषः इत्येव-
 मादिवाक्येषु । तत्र द्वैधा निर्णयः सम्भवति । सर्व्वभवनसमर्थत्वात्
 विरुद्धसर्व्वधर्माश्रयत्वेन । अन्यतरबाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया
 लौकिकस्य जघन्यत्वात् कर्तृत्वादेर्लौकिसिद्धत्वात् कर्तृत्वबाध एव
 युक्तः । ईक्षत्यादिकन्तु प्रकृतिगुणसम्बन्धादपि ब्रह्मणो युज्यते ।
 तस्मादलौकिकसर्व्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक

एवान्यतरवाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदेवैतदिति
स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः ।

गौणध्वेनात्मशब्दात् । ६ ।

इक्षत्यादियुक्तः परमात्मा गोणः प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धपाद
इति चेत् । न । तथा वक्तुं न शक्यते । कुतः । आत्मशब्दात् ।
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्युपक्रम्य स ऐचेतेत्युक्तम् ।
आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव
सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्तमन्यतर-
वाधो युक्त इति । न युक्तः स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वा-
योगात् । वेदाद्य प्रमाणभूताः । ततः सर्वभवनसामर्थ्यमेव
श्रुतिबललभ्यमङ्गीकर्तव्यम् ।

किञ्च । अस्ति भाति प्रियत्वादिधर्मवत् ब्रह्मगतकर्तृत्वं
लोके प्रतीयते । कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगात् गुणा-
तीतमेव कर्तृत्वं । नन्वात्मशब्दोऽपि लोकवह्नीषोऽनु । लोके हि
केनचित् पृष्टो विष्णुमित्र आह । यन्नदत्तो ममात्मेति अत्र
गौणत्वमुपचार इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मीचीपदेशात् । ७ ।

एवं हि श्रूयते । असदा इदमग्र आसीत् । ततो वै सद-
जायत । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य यदा ह्येवैष एत-
स्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ

सोऽभयं गतो भयतीति । प्रापञ्चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि एतस्मिन् पूर्वोक्तजगत्कर्त्तरि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि जगत्कर्त्ता गौणः स्यात् तन्निष्ठस्य संसारएव स्यात् । न मोक्षः । किञ्च ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इतोऽपि निर्गुणएव जगत्कर्त्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनोपदेशे पुत्रादिवत् जगत्कर्त्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि सगुणः स्यात् प्राक्ततगुणपरिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्त्ता नोपास्यः स्यात् । पुत्रादिवत् । अत ईक्षत्यादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्य ईक्षतिहेतुसाधकत्वात् चकारः । एवं सूत्रचतुष्टयेन ईक्षतिहेतुना जगत्कर्त्तृत्वोपपत्त्या सृष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपादितम् । अतःपरं स्वतन्त्रहेतूनाह । स्वाप्ययात् गतिसामान्यात् श्रुतत्वाच्चेति सूत्रत्रयेण ।

ननु किमर्थं हेत्वन्तराणि । साधकत्वे एकेनापि तत्सिद्धेः । असाधकत्वे शतेनाप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्थं हेत्वन्तराणि नानाविधावभोजनदृष्टिवत् । तद्यथा आत्मशब्दात् तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् हेयत्वावचनाच्चेति निर्गुणस्य स्वरूपपरतया कार्यपरतया च कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदात् द्विरूपतेति । एवमुत्तरत्रापि प्रपञ्चियते । तत्र सृष्टिवाक्यानाम् ईक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदानीं प्रलयवाक्यानामाह ।

स्वप्ययात् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारातीतत्वम् । कुतः । स्वाप्ययात् ।

स्वप्निवप्यथात् । तत्र चित्रकरणत्वाजीवस्योच्यते । एवं हि
 श्रूयते । यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम भता सोम्य तदा
 सम्पन्नो भवति तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षते । स्वद्विपीतो
 भवतीति स्वपितोति न क्रियापदं किन्तु जीवस्य नाम । तदैव
 स्वपितोति नामत्वं यदा सता सम्पद्यते । सति स्वगद्वाचे
 अपीतिं लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवी ब्रह्म सम्पद्य ततो
 वसाद्यधिष्ठानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति वासनाशेषात् ।
 स्वयन्देन चामेदः । अर्थतः सच्छब्दसामानाधिकरण्यात् निर्गुण-
 त्वम् । ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुषुप्तिः । मोक्षातिरिक्त-
 दशाक्षं तथा कर्मसम्बन्धाभावादिति द्रूमः । सुक्तिवाक्याना-
 माह ।

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गती सामान्यात् गतिर्भोजः समानस्य भावः सामान्यं
 मोक्षे सर्वथापि भगवतापि तुल्यत्वात् । एवं हि श्रूयते । स
 यथा सर्वांसामपात् समुद्र एकायनमित्युपक्रम्य वागीकाय-
 नमितिदृष्टान्तार्थं निरूप्य स यथा सैन्यवर्षित्य उदके प्राक्त
 इत्यादिना क्षयदृष्टान्तं निरूप्य न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रतिपाद्य
 तन्निरूपणार्थं यत्र हि द्वैतमिष भवति तदितर इतर-
 मित्यादिना सर्वस्य शब्दब्रह्मत्वं प्रदर्शितम् । आदिमध्याव-
 सानेषु शब्दब्रह्मण एवोपपादनात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मस-
 मन्वय * इति । किञ्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुत्यैवासन्दिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रति-
पादितम् । सर्वं वेदा यत्पदमामनन्तीति च । चकारोऽधिकरण-
सम्पूर्णत्वद्योतनाय । एवं चिद्रूपस्य कारणतानिरूपणेन वेदा-
न्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् । अतःपरमानन्दरूपस्य कारण-
त्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यते आनन्दमयाद्य-
ष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेन ।
तत्र आनन्दमय इति मयट्प्रत्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे
ब्रह्मप्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यात् इति तन्निराकरणार्थमानन्द-
मयाधिकरणम् । षडिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्ट-
विधत्वादष्टसूत्राणि ।

ननु कथं सन्देहः कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासप्रतिरिति ।
उच्यते । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय त्रैयांशे कारणत्वाया-
नन्दांशमप्रवेश्य जडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य
तन्निरूपणार्थं सर्वोऽपि प्रपाठक आरब्धः तत्र साधनशेषब्रह्मणो
वाक्यादेव निःसन्दिग्धप्रतीतिः फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयं
तत्राब्रह्मात्रमयादितुल्यवचनात् सुखवाचकगद्धानामेव वच-
नाच्च सन्देहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्वप्रतिपादना-
र्थत्वात्तदभावे प्रपाठकवैयर्थ्यञ्च फलस्य नैक्यप्रतिपादनायात्स-
पदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा तस्यैव मध्ये सर्वान्त-
रत्वमुपपादितम् । तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मज्ञानमयादन्योऽन्तरात्माऽऽ-
नन्दमयइति । अन्ते च एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति ।

आदिमध्यरूपे अनूय फलत्वेनोपपादितम् । तद्विरूपकस्यापि
तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमत्रमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।
तत्र पूर्वपक्षेऽत्रमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अत्र-
मयादितुल्यवचनात्तयैव फलसिद्धेरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥१२॥

आनन्दमयः परमात्मा नात्रमयादिवत् पदार्थान्तरम् ।
कुतः । अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्तत इत्यभ्यासः
तस्मात् । अभ्यासस्य भेदकत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम् । यथा पूर्वतन्त्रे
ग्रहान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानां पक्षां कर्मभेदक-
त्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात् पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोऽतुल्य-
त्वात् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते । कौञ्चैवान्यात् कः प्राण्यात्
यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयातीत्यर्थतोऽ-
भ्यासः सुत्या मयडर्थत्वप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचनेनाभ्यासेन
प्रवाहाद्भेदे साधितं ब्रह्मत्वम् । न तु इयापत्तिः । उत्तरस्य
साधकत्वात् । तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव । अथवा स नैव रेमे
तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छन् सहेतावानासेत्यादि-
श्रुतिभिरेव उ एवेति श्रुतेषु तानि तानि साधनानि कार-
यित्वा तानि तानि फलानि ददद्भगवान् स्वक्रीडार्थमेव जगद्भू-
षेणविर्भूय क्रीडतीति वैदिकैर्निर्णीयते । एतदेव काण्ड-
द्वयेऽपि प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य 'साधनफले निरूप-
यन्त्याः श्रुतेर्नोपपरत्वमेव स्यात् ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि
जीवशेषत्वं नापेयादेवं सति पूर्वकारुण्डेऽवान्तरफलान्युक्तस्ये

वानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेर्निरवद्या-
नन्दात्मकमेव परमं फलमिति तद्विवचमाणा पूर्वं सामान्यत
आह । ससाधनं तैत्तिरीये । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ।
अक्षरब्रह्मवित् परं ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः । अत्र परमशब्दस्य पूर्वपरत्वे
तदित्येव वदेत् । पूर्वं ब्रह्मोक्ताऽग्रे यत्परमित्याह तेन सात्रि-
ष्यात्त एव परं पुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते ।

किञ्च । प्रतिवादिना तदाप्तिर्ज्ञानात्मिकैव वाच्या तथा
सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् स चासङ्गतः । साध-
नसाध्यभावव्याहृतिश्च । अतःपरं विशेषतस्तद्विवचमाणाऽनुभ-
वैकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमानगम्यमिति ज्ञापयितुमन्य-
मुखेनाह । तदेषाभ्युक्तेति । अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका
श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यव्ययम् । तथा च तत् पूर्वोक्तं
ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदतवा प्रतिपादयित्वाभि-
मुखीकृत्योपगृह्य ऋषेया विदितपरब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्यो-
क्तार्थस्य वैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः सम्यच्यते । तामेवाह ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
द्यिता । सोपपत्तिकमानन्दात्मकत्वमग्रे निरूपयौषमित्यधुना
तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वञ्चोक्तवती ।
अथवा । अक्षरब्रह्मस्थानन्दात्मके* सत्यपि तस्य परिच्छि-
न्नत्वात् परमफलत्वमंत आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलताव-

* ज्ञानन्दात्मकत्वे इति शः ।

च्छेदकमिति तद्धर्मपुरःसरं परमानन्दएवानन्तग्रहेनीचतेऽत ।
सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सच्चिदानन्दविग्रहमित्यादि
श्रुतिषु त्रयाणामप्येकप्रक्रमपठितत्वात् द्वितयोक्तौ तन्त्रियतसह-
चरितत्वेनानुक्तोऽप्यानन्दः प्राप्स्यतएवेत्याशयेन वानन्दः स्फुट-
तया नोक्तः ।

अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम्-
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यी न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष
दृणुते तेन लभ्यस्तम्यैष आत्मा दृणुते तनुं स्वामिति श्रुत्या
वरणितरसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते । एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरि-
हारायाचरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राप्ततदधर्मराहित्येन
शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तमप्राप्ते स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते ।
तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यता-
सम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति निर्णीयते । तदैव गुहायां
परमस्थीमाविर्भावः । परी भोयते दृश्यतेऽनेनेति तथा । ज्ञान-
मार्गीवजीवज्ञेयप्रकारकाङ्क्षेशिष्टेनापि तथा । परमव्योम्बेत्यली-
किकत्वज्ञापनायालोकिकाः प्रयोगः कृतः । भक्त्याहमेकया
प्राप्तः नाहं वेदैरित्युपक्रम्य भक्त्या त्वनन्यया शक्य इत्यादि
स्मृतिरूपेणैव सङ्गच्छते । अन्यथा ज्ञानमार्गीणामपि ब्रह्मविदां
परप्राप्तिरेव स्यान्नलेवम् ।

सुकृतानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कीटिष्वपि महानुने ॥

तस्मान्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयोभवेद्दिह ॥

इत्यादिवाक्यैः । एतदेवाह । गुहायां हृदयाकाशे यदा-
 विभूतं परमं श्रीमाचरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं तस्य पुरुषोत्तम-
 गृहरूपत्वात् तत्र निहितं स्थापितमिव वर्त्तमानं यो वेद स
 भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरूपेण विपश्चिता विविधं पश्य-
 च्छिवं हि विपश्चिच्च' पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य
 यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दस्तेन विविध-
 भोगचतुरेण सह सर्वान् कामानश्रुत इत्यर्थः । एतेन पर-
 प्राप्तिपदार्थं उक्तो भवति । शब्दपुष्टिमार्गीयत्वादस्य भक्तस्य
 स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते । सहभावोक्त्या ब्रह्मणी गौणत्वम् ।
 अतएव भक्ताधीनत्व' भगवतः स्मृतिष्वप्युच्यते । अहं भक्तपरा-
 धीनः । वशी कुर्वन्ति मां भक्त्येत्यादिवाक्यैः ।

यद्यप्यशभोजन इति धातोरेवातीत्येवरूपं भवत्यशब्द-
 व्याप्ताविति धातोर्भवत्यश्रुत इति रूपं विकरणभेदात् पद-
 भेदाच्च तथाप्यत्राशभोजन इति धातोरेव प्रयोग इति ज्ञायते ।
 तथाहि । अत्राशनक्रियायां ब्रह्मणा सहभाव उच्यते । तथाच
 व्याख्येयकत्वे ब्रह्मणा सहभूतान् कामान् व्याप्नोतीत्यर्थी भवत्यथवा
 ब्रह्मणा सहभूतः स जीवः कामान् व्याप्नोतीति । एतो त्वनुप-
 पन्नौ । नहि कामवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि सम्भव-
 त्विति महत्त्वात् । व्यापनं चात्र स्वाधीनोकरणमेव वाच्यम् ।
 नहि कामानां तथात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपं भोगशेषत्वात्तेषाम् ।
 पूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याप्तिरूपत्वाच्चास्य तथार्थोऽनुपपन्नः । तेनाश-
 भोजन इति धातोरेवायं प्रयोगोऽयं स्यात्लौकिकत्वज्ञापनायां-
 लौकिकः प्रयोगः कृतः । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेण ह्यन्दंसि

तद्विधानात् आप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन शुप्रत्ययात्मनेपदे जात
इति भोगार्थक एवायं धातुः । एवमेव न तदश्नोति कश्चन न
तदश्नोति कश्चेत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयोगोऽश्रधातोरेवेति
ज्ञेयम् । अन्यथा सर्व्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।

ननु सकामोऽतीपासकस्तदुपास्यञ्च सगुणं ब्रह्म द्वयोरपि
कामोपभोगश्रवणात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यतीत्युपक्रम्य यत्रत्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि-
त्यादिनाऽन्यदर्शनादिनिषेधात् ब्रह्मविद्ः कामोपभोगासम्भवयेति
चेत् । मैवम् । तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्व्ववाक्योक्तार्थनिरूपि-
कैयमृगित्युक्तत्वेन प्राप्ततगुणसम्बन्धस्य तत्र बह्नुमशक्यत्वात् ।
तथा सति ब्रह्मवित्प्राप्यत्वपरत्वयोरसम्भवापत्तेः । न च वेद्य-
स्यागुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः ।
साधनशेषभूतस्यागुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्यसङ्गततरञ्च ।
यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता इति श्रीभागवतवाक्येन
गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते यत्र तत्र किमु वाच्यं
तत्परदर्शने ।

यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासम्भव
इति तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूदिति श्रुतिरख-
ण्डब्रह्माद्वैतमाने ब्रह्मविद्ः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदति न तु
प्रपञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा पुरुषोत्तमस्वरूपत्वं
यावत् स्वधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादो किमाया-
तम् । पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाष्यमित्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं
प्रपञ्चस्योक्तैतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुषस्त्वितो महानित्याह ।

एतावानस्य महिमा । अतीव्यायांश्च पूरुषदति श्रुतिरती न किञ्चित्
अनुपपन्नं । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तेः पूर्वदशा तत् केनेत्या-
दिनीचत उत्तरदशा तु सोऽश्रुत इत्यनेनोचत इति सर्वं सुस्थम् ।
कान्दोग्येऽपि यत्र नान्यत् पश्यतोत्यादिना भूमस्वरूपसुक्ता आत्मै-
वेदं सर्वमिदं तन्निदानमुक्तीचते । स वा एष एवं पश्य-
न्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मा-
नन्दः स स्वराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति ।
एतच्च लिङ्गभूयस्वात् तद्धि वलीचस्तदपीत्यधिकारणे प्रपञ्चयिष्यते ।

अथवा तदेषाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तब्रह्मनिरूपिके-
यमृगित्युच्यते । तत्र साधनफले निरूपिते इत्युच्यपि ते एव निरू-
प्येते । तथाहि । आनन्दस्य फलात्मकत्वेन साधनशेषभूते ब्रह्मणि
तमनुक्ता यो वेदेत्यन्तयर्चा ब्रह्मविदित्येतावतो वाक्यस्य विवरणं
क्रियते । एतेन फलात्मी स्वरूपयोग्यतासम्पत्तिरुक्ता । तत्र उक्त-
रीत्या भगवद्वरणेन भक्तिलाभे शुद्धायामाविर्भूतं यत्परमं व्योम
तस्मिन्निहितः पुरुषोत्तम एवेति तं निहितमिति तृतीयार्थं
द्वितीया । तथा च तत्र निहितेन ब्रह्मणेत्यग्रे पूर्ववत् । अथ
परमफलत्वाच्चिरवधानन्दात्मकत्वमन्तरङ्गेभ्योऽपरन्तरङ्गत्वं स्वस्मिन्
ज्ञापयितुं सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वाधिदैविकरूपत्वमपि ज्ञाप-
यितुंसाधिभौतिकादिरूपेणाविर्भवितुं भगवानाकाशादिरूपेणा-
विर्भूतोऽत एव भवन् आकाशस्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अग्रेऽत्रमया-
दीनि चत्वारि रूपाणि पूर्वं निरूपितान्युत्तरोत्तरमन्तरङ्ग-
भूतानि । अत्ररसमयशरीरभूतात् प्राणमयस्तस्मान्नोमयस्त-
स्मादिज्ञानमयः ।

कश्चित्चेतानि रूपाणि विकारात्मकत्वात् प्राकृतान्येवैते-
 भ्योऽप्यन्तरङ्गो विमुक्ताविद्यो जीवएवानन्दमय उच्यत इत्याह । स
 प्रतिवक्तव्यः । अयिमप्रपाठके भृगुणा अधीहि भगवो ब्रह्मेति
 वृष्टो वरुणस्तदीक्षमाधिकाराभावात् स्वयं ब्रह्मस्वरूपमनुक्त्वा
 तपसाधिकारातिशयक्रमेण स्वयमेव ज्ञास्यतीति तदेव साधनं
 सर्वत्रोपदिष्टवान् । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति । ब्रह्माति-
 रिक्तेन साधनेन न तत् ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापनाय तपो ब्रह्मेति
 सर्वत्रोक्तवान् । तथाच तपसा साधनेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातानि
 रूपाणि प्राकृतानीति विचारकेण न वक्तुं शक्यमिति । तर्हि
 पुनर्ब्रह्मविषयकप्रश्नसाधनोपदेशतत्कारणपूर्व्यातिरिक्तब्रह्मज्ञानानां
 परम्परा नोपपद्यत इति चेत् । मैवम् । भगवतो हि विभूति-
 रूपाण्यनन्तानि । तत्र येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण
 समर्थोऽपि तदतिरिक्तं न करोति । तथैव तल्लीला यतः । तथा
 चान्नमयादिरूपैः चुद्राण्येव फलानि ददाति । हीनाधिकारिणां
 तावतैवाकाङ्क्षानिवृत्तिर्भवति । एवं सति यादृशेनाधिकारे-
 णान्नमयस्वरूपज्ञानं भवति तादृशे तस्मिन् सम्पन्ने तत् ज्ञानमपि
 तथा । एवमेवोत्तरत्रापि । तथा चाकाशादिरूपमाधिभौतिक-
 स्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकं तत् पुरुषरूपं वदन्ती पक्षिरूपमाह ।
 यतस्तेनैष रूपेणाधिभौतिके रूपे आध्यात्मिकस्य पुरुषस्य प्रवेशस्त-
 दुक्तं वाजसनेयिशाखायाम् । पुरयक्ते द्विपदः पुरयक्ते चतुष्पदः ।
 पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । वनतसु पुरुष एव
 परन्तु पुरःसम्बन्धी सन् पक्षी भूत्वा पुरःशरीराख्याविशदित्यर्थः ।
 प्राकृतोपु विविधासु पूर्वप्राकृतस्यैकविधस्य प्रवेशोऽनुचितं

यद्यपि तथापि स्वंप्रवेशं विना न किञ्चिद्भावीति गतिप्रतिबन्धक-
मुल्लङ्घनालौकिकया गत्या प्रविशामोति ज्ञापनाय पक्षिभवनं ।
सहि तादृशः अतएव दिपदश्चतुष्पद इत्युक्तम् । आधिदैविक
एकएवेति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् ।

नन्वानन्दमयेऽप्येवमुक्तेर्नायमपि परमकाष्ठापन्नरूपः किन्तु
पूर्वोक्तेभ्योऽतिशयितधर्मवान् पिभूतिरूपएव । न च शिर आदी-
नामानन्दरूपत्वेनैवोक्तेरयं परमात्मैवेति वाच्यम् । अन्नमये
यथाऽवयवान्त्रान्द्रूपत्वं तथा आनन्दमयेऽपि तेषां तद्रूपत्वादव्यथा
तस्यैपएव शारीर आत्मेति न वदेत् । शरीरं हि पूर्वोक्तं तत्स-
म्बन्धी हि शारीरस्तद्धिन्नः प्रतीयते । तथा च परब्रह्मत्वं सान्या-
त्मवत्त्वञ्च धर्मं सर्वश्रुतिविरुद्धम् । नन्वेतदतिरिक्तञ्चेत् ब्रह्म
स्यात्तदानन्दमयादन्वोऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यपि वदेत् नत्वेव-
मतोऽयं परएव इति चेत् । न । आध्यात्मिकरूपाणामेवात्र
निरूपणात् तेषां च पञ्चरूपत्वात् तावतामेव निरूपणं अतोऽस्मा-
दव्य एव पर इति प्राप्ते प्रतिवदति । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
आनन्दमयशब्दवाच्यः परएव । कुतः । अभ्यासात् । तस्यैप
एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यन्नमयादिषु सर्वतैवात्मत्वेना-
नन्दमयस्यैव कथनात् ।

ननु न किञ्चिन्मानमत्र पश्यामः । किञ्च । आनन्दमयस्यैव
सर्वत्रात्मत्वेन कथनआनन्दमयेऽपि तस्यैप एवेत्यादि न वदेदय-
मेव पूर्वस्यात्मेति वदेदतो नानन्दमयः पर इति चेत् । उच्यते । न
हीश्वरादन्यः सर्वेषामेक आत्मा भवितुमर्हति । तस्यानन्दरूपत्वं
त्वेतस्यैवानन्दस्यान्यामि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । रसो

अस्मान्नोक्तात् प्रेत्येति वाक्ये इदमृग्यप्रयोगात् प्राकृतगुणमयं
 प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षात्सौपीयगिनं प्राप्नोती-
 त्यवगम्यते । तत्राप्तैव भगवद्भावे सम्पन्ने पूर्वं भगवद्विरह-
 भावेनातितीव्रत्वेन सर्वोपमर्द्दिना शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि
 नष्टान्येव स्युर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म यदि तेषु तेषु न प्रविष्टं स्यात् ।
 जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीनारसानुभवेन नाश एव मः । तथा
 च तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवेत्या-
 नन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव
 विरहभावरसाद्विमनुभूय पयात् प्रादुर्भूतप्रभुस्वरूपं प्राप्य न
 विभेति कुतयनेति वाक्येन लोकात्तदभावमुक्त्वा एतत् एव वाव न
 तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति वाक्यै-
 र्वेदाद्व्याभाव उच्यते । शरीरप्राणमनीन्तःकरणजीवात्मनां शरी-
 रत्वं वाजसनेयिमाखायामन्तर्यामिब्राह्मणे पद्यते । यस्य सर्वाणि
 भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः
 शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं यस्य त्वक् शरीर-
 मित्यादेरन्ते यस्यात्मा शरीरमिति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेहानां
 भगवच्चरणरेणुजत्वेन भूतरूपत्वात्* ब्रह्मशरीरत्वं । तत्रात्रम-
 यतत्प्रवेशेन तत्त्वितिः प्राणेष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञान-
 मयप्रवेशात्तथा । मनसि मनोमयप्रवेशात्तथात्वं । जीवेत्यानन्दमयः
 प्रविशतीति तथात्वमतोयुक्तं पञ्चित्वयकनं ज्ञानन्दमयस्य स्वरूपं
 विशेषतोक्तमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तं । शरीरप्रवेश-
 प्रसोजनकपत्तिरूपित्वं पश्यस्वपि साधारणमिति तेषु तथा वदन्त्या

* विभूतिभूतरूपत्वात् इति क०

नन्दमयेऽपि तथैवीकृतवतो श्रुतिरिति ज्ञेयं । एवं सति स्पर्शमणि-
सम्बन्धेन रजतादेर्हेमत्वमिवीकृतप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि
तत्तदात्मकत्वमित्युच्यते । वस्तुतस्तु परोक्षवादोऽयमिति ज्ञायते ।
तथाहि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिं
सामान्यत उक्त्वा तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्युच्यते । तत्र सर्व्वात्म-
भाववान् भक्तो भगवता सह तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्त
इत्युक्तव्याख्यानेन तदर्थोऽवधार्यते । उक्तभक्तस्य सदैव विरहभावे
तु विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या अन्नप्राणादिरूपः स एवेति
ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते । तेन परमप्रेमवत्त्वं सिध्यति । ततो
भगवदाविर्भावे सत्यपि पूर्वभावस्यातितीव्रत्वेन ज्ञानादिसर्व्वीति-
रोधानेनाग्निमरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको
भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदानुभवविषयः प्रकट
आनन्दमय इति तत्स्वरूपमुच्यते । तत्र निरुपधि प्रीतिरेव मुख्या
नान्यदिति ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेच्छणा-
दिभिरानन्दात्मकएव विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स
दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः स्पर्शादिभिः पूर्व्वविलक्षणः प्रकृतानन्द-
संदोहीयः स उत्तरः पक्ष उच्यते । नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वा-
त्तयोः पक्षयोर्युक्तं तथात्वं । स्याद्यिभावस्यैकरूपत्वादात्मत्वमुच्यते
यतस्त्वतएव विभाषादिभिर्विधिविधभावोत्पत्तिः । परप्राप्तिसाधनी-
भूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोऽपि यः पूर्व्वमनुभूतः स गणितानन्द
इत्येतदानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन भातीष्टगतावसाधनत्वेन
स्वरूपतोऽपि तस्माद्धोनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छ-
रूपत्वं ब्रह्मण उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात् प्रतिष्ठारूपत्वं

च । एवं सत्यचरादप्युत्तमत्वेऽप्राप्रधानीभूय भक्तकामपूरणकर्तृत्वे
 ऽसम्भावना विपरीतभावना च सम्भवति । तदभावायासत्त्वे
 स भवतीत्याद्युक्तं । स्वानुभवाभावेऽपि गुरूपदेशेनापि तद-
 स्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्मविशिष्टं
 वर्त्तमानं च विदुरित्यग्रे वददस्ति ब्रह्मेति चेदित्यादिना ।
 ब्रह्मासत्त्वज्ञानेऽसन् भवतीत्युक्त्वा तदस्तित्वज्ञाने सन् भवतीत्य-
 नुक्त्वा संतमेन विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं तेनोक्तपुरुषोत्त-
 मानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्त्तमानं विदुः ।
 अननुभवे केवलं गुरूपदेशादिना तादृक्ब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः
 सन्तं तं विदुर्नतु ज्ञानादिमन्तं । तदसत्त्वज्ञाने त्वलीकतुल्य-
 मिति श्रुतितान्पर्य्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्य्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ॥

आनन्दमयतानन्दसन्दीहायावधार्यते ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके विकार-
 राधिकारविहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अनेनैव पूर्वसूचार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची
 शब्दो मयट्प्रत्ययो यस्मिंस्त्वनिकारशब्दं तस्मात्तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न
 भवति । ब्रह्मणोऽविकारित्वादिति चेत् । नात्र विकारे मयट्
 किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्ये अतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् ।
 तत्रात्र पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येण
 प्रसृतं वचनं तत्प्रकृतवचनं तस्मिन् मयट्प्रत्ययो भवती-

त्वर्थः । प्राचुर्येण पूर्वोपेक्षयाप्याधिक्येन कोह्येवान्यात् कः प्राण्यादिति वाक्ये प्रकर्षेण सुतं अतो मयट् पूर्वोपेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणाया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण प्रसुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा । कुन्दसि व्यज्यतिरिक्तस्थले मयटो विकारे विधानाभावात् व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकं विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिर्मयद्वैतयोर्भाषायां व्यञ्जन्दसीति कथमवोचत् । अत्र केचित्सर्वविभववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादीनामर्थान्नात् तत् वेदाद्यर्थविद्धिर्भगवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वीपेक्षं । योऽर्थस्तमवोचाम । शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवारितं । अर्थबलविचारेणापि निराकरोति ।

तद्वैतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्देतुव्यपदेशस्तस्मात् । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । सर्वस्यापि विकारभूतस्यानन्दस्यायमेवानन्दमयः कारणं । यथा विकृतस्य जगतः कारणं ब्रह्म अविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दमयोऽपि कारणत्वादविकृतोऽन्यथा तदाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्नानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समुच्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोऽर्थो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ।

ननु किमिति निर्बन्धेन सूत्रत्रयेणैवं वर्ण्यते । अन्नमयादिवदुपासनापरत्वेनापि श्रुत्युपपत्तेः । पक्षमुच्छादित्वेन मोदप्रमोदादीनामुक्तत्वाच्च । तस्मात् ब्रह्मत्वेन साधितमपि आवश्यकोपपत्त्यभावात् न ब्रह्मपरत्वमिति प्रामेऽभिधीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ १५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे
 योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति
 मन्त्रः । मन्त्रेणाभिधया इत्या प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकं । तदुप-
 पादनग्रन्थे तदेव मुख्यतया ज्ञायते । यत्र यदुद्दिष्टं तदेव
 मुख्यतया ज्ञातव्यं । उपपादनीयं च सन्दिग्धं । तत्र ब्रह्मणा
 विपश्चितेति सन्दिग्धं सर्वत्र ब्रह्म तस्य हि फलत्वं वाक्येनोप-
 पायते । फलन्तु सर्वैः स्मृती आनन्दः । अभ्यासात् स्मृतत्वमित्यवो-
 चाम । शिरःपाण्यादिकन्तु स्मृत्यर्थमेव । पुरुषविधत्वाय । लोके
 हि अन्तर्भूतं बहिर्वेदितं च तदाकारं भवति । जीवोऽत्र सुख्यः ।
 कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्मृती हंसरूपः । पुरुषाधिकारकं
 हि ज्ञात्वं । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्वं फलं प्राप्नोति । अतः
 पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति । पञ्चस्वपि शारीर आत्मा जीव एक
 एव । तत्रान्नमये निःसन्दिग्धत्वात्तस्यैव एव आत्मेति नोच्यते ।
 द्वितीयादि प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते । तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शय-
 श्चिव निःसन्दिग्धं व्याख्यातं । तदन्तरोहि प्राण आन्तरव्यव-
 हारकारणं । बलभोजनविसर्गादिपुपयोगात् । तस्य सञ्चार
 आकाशे परिनिष्ठितः पृथिव्यां । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्या-
 भ्यन्तरभेदेन द्वयं । तदनु वैदिकव्यवहारः स च मनोमयः
 पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्मणानि शशेषाणि ।
 अथर्षाङ्गिरसे ब्रह्मकर्मन्वात् प्रतिष्ठा । तदनु नानाविधयागादि-

साधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र अद्या आपः । तृतीया-
 ध्याये त्वयमर्थो विस्तरेण वक्ष्यते । यद्योक्तकर्तृत्वात् क्रममुक्तिः ।
 अतसत्त्वौ प्रमोदमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ योगश्च मुख्यत्वादात्मा ।
 अधोभागोमहर्लोकः तादृशस्य ततोऽर्वाक्संसृत्वभावात् । ततो-
 ऽपि ब्रह्मविद् आनन्दमयः फलं । तस्य स्वरूपस्यैकत्वात् धर्म-
 भेदेन शिरःपाष्ठादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं
 धर्मस्तुष्टिरः । मोदप्रमोदौ अपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दा-
 तिशयौ । आनन्दसु स्वरूपं साधनरूपत्वात् । ब्रह्मपुच्छमिति
 श्लोकौ तु सच्चिदंशबोधकौ केवलानन्दत्वपरिचाराय । अपरौ तु
 श्लोकौ माहात्म्यज्ञापनाय वाङ्गीचरागोचरभेदेन अवान्तरा-
 नन्दासु सर्वं तस्मान्नूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात्
 सर्वत्र प्रपाठके मान्दवर्णिकमेव प्रतीयते । अतोमुख्योपपत्ते-
 र्विद्यमानत्वेनानन्दमयः परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तौ
 विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्णत्वबोधकः । निषेधमुखेन च
 चतुःसूत्रादनेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय ।

इदमत्वाकृतं । जीवएवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरु-
 पार्थत्वात् । स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिसुख-
 वदलौकिकमेव रूपं आनन्दमयं जीवस्य फलभूतमिति प्राप्ते-
 ऽभिधीयते ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरोजीवः न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुप-
 पत्तेः । जीवस्य फलरूपत्वमात्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा

सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वैत्यलौकिकमाहात्म्यत्वेन निरु-
पणं नोपपद्येत । अतो न जीव आनन्दमयः ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतोपि न जीवः आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपदिश्यते ।
रसए ह्येवायं लघ्वानन्दीभवतीति । आनन्दोऽस्यास्तीत्या-
नन्दी । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात्
सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितं । तर्हि जड़ोभवत्वा-
नन्दमयः । न । आन्तरत्वान्न कार्यरूपोभवति । किन्तु कारण-
रूपः स स्वमतेनास्त्येव । मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृतैव । अथैतद्वाक्या-
न्यथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्पेत । सा कल्पना नोप-
पद्यते । कुतः । कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं सोऽका-
मयतेति श्रूयते । सकामयेतनधर्मः । अतयेतनएवानन्द-
मय इति । चकारात् स तपोऽतथ्यतेत्यादि । अतोऽनुमान-
पर्यन्तमर्थमवोधयद्वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतद्य न जड आनन्दमयः । अस्मिन्ननन्दमये अस्य जीवस्य
च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तेन रूपेण योगं शास्ति
फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापत्तिरुक्ता । ब्रह्मैव

सन् ब्रह्माण्येतीतिवदस्याप्यर्थः । तस्मान्नायं जीवो नापि जडः ।
पारिशेष्यात् ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति तेषामज्ञानमेव । यतस्त्वरूप्या-
नन्दमयः कः पदार्थ इति वक्तव्यं । न तावज्जीवः तस्य ब्रह्म-
ज्ञानफलत्वेन ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्योक्तत्वात् । अथ
जडः स्वर्गवत् तदा किमाश्रित इति वक्तव्यं । जडाश्रितत्वे कर्म-
फलमेव स्यात् । ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेत् । न । तर्हि
किमानन्दात् तस्यातिरिक्तं फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः
पूर्वमेव विद्यमानत्वात् अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्तीति श्रुतिविरोधश्च । पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात् प्रदेष इति
चेत् । तर्हि स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशात्
ब्राह्मणः परमपुरुषार्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च
पूर्वमेव प्रतिपादितः । वदप्यधिकरणमन्यथारचितं ब्रह्मपुच्छ-
मिति तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते । येनान्यथा समाधानं
भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्वन्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेति-
वत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणापरशक्यः । मौख्यं चैतत् । आनन्द-
मयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोऽपि दोषः स्यात् । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं
परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितमिति ज्ञात्वा तत्समाधा-
नार्थं यतमानो महामूढ इति विषयफलयोः किंमुख्यमित्यप्यनु-
सन्धेयं । पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभावित्वाय । अतएव ज्ञानविषयत्वं
प्रतिष्ठा च आनन्दमयो ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति अत्राऽवयवा-
वयविभावो भाक्त इति तु युक्तं प्राणमयादीनामपि तथात्वात्
अन्तस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथात्वमिति सर्वं सुखं ।

अन्तस्तद्गर्भोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमशु-
 हिरण्यकेयः आप्रनखात्सर्व्वे एव समुवर्षस्तस्य यथा कप्यासं पुण्ड-
 रीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्व्वेभ्यः पापभ्य
 उदितः । उदिति ह वै सर्व्वेभ्यः पापभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवत-
 मथाध्यात्ममथ य एपोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि । तत्र
 संशयः । किमधिष्ठातृदेवताशरीरमाहोस्वित् परब्रह्मेति ।
 ब्रह्मणीवा शरीरमिति तदर्थमिदं विचार्यते । हिरण्यमयशब्दः
 सुवर्णविकारवाचो आहोस्वित् प्रकाशसाम्येनानन्दवाचीति ।
 ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्त्वा
 द्वितीयोपाख्याने स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः सय
 एवंविदिति साधनस्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येति फलं श्रुतं ।
 तत्र सवितरि विद्यमानस्याब्रह्मत्वे फलं नोपपद्यत इति
 विचारारम्भः । तत्र हिरण्यमयशब्दो विकारवाचो केशनखादय-
 योच्यन्ते शरीरधर्माः । मृता वा एषात्वगमे ध्यायत्केशशमश्रुति
 शरीरमन्तरा नोपपद्यते । परिच्छेदश्च आधिदैविकादिवचनञ्च
 बाधकं । अतः सर्व्वथा तच्छरीरमिति तु मन्तव्यं चाक्षुपत्वाच्च ।
 इन्द्रियवत्त्वञ्च श्रूयते । यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्येति ।
 कपेरासः प्रासनं । आरक्तं तस्यासनं भवतीति । असभ्यतुल्यता
 च । अतो देहेन्द्रिययोर्विद्यमानत्वात् जीवः कस्यिदधिकारी सूर्य-
 मण्डलस्य इति गम्यते । फलं तस्मायुज्यहारेति । अथोच्येत एष
 सर्व्वेभ्यः पापभ्य उदित इति अपहृतपापत्वादिधर्मश्रवणात्

पूर्वदोषस्यापि विद्यमानत्वात् ब्रह्मण एव केनचिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि संगच्छते । सुवर्णशरीरत्वमपि अलीकिकत्वात् ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परिग्रहः । वर्णमात्रपरिग्रहान्नासम्भ्यता । स्यावरापेक्षया जङ्गमस्योत्कृष्टत्वात् स्यावरावयवोपमानवज्जमावयवोपमानं स्यावरस्यापीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्तत्वाच्च । तस्मात् ब्रह्मणो एवेदं शरीरं इत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तस्सद्धर्मापदेशात् ।

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मापदेशात् । तस्य ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति । अयमाश्रयः । ब्रह्म कारणं जगत्कार्यमिति स्थितं । तत्र कार्यधर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति तथा कारणसाधारणधर्मा अपि कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद्ब्रह्मेत्येवावगन्तव्यं । बलिष्ठत्वात् कारणधर्मस्य । नामतुल्यतामात्रमुभयेषामपि धर्माणां ते श्रुत्यैकसमधिगम्या ब्रह्मणि लोके प्रमाणान्तरमपि प्रवर्त्तते । अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वादयस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते अस्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणोरणीयानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानिव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । तथाच श्रुतिव्यतिरिक्तस्थले तथैवावगन्तव्यं । अनन्तमित्यनन्तमूर्त्तता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता । अन्यथा गुहायां निहितमिति

विरुध्यते । तस्मात्साकारं तादृशमेव ब्रह्म । ब्रह्मणः शरीर-
मिति तु सर्वथा असम्भवं । सर्वकर्तृब्रह्मणः का वा अनुपपत्तिः
स्यात् येन तस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किन्तु लीलया
व्यामीहनार्थमन्यथा भासयेन्नटवत् । तस्माद्देदातिरिक्तोऽणु-
पत्तिपूर्वकं यत् ब्रह्मधर्मस्यदुष्प्रति मन्तव्यं । ब्रह्म तु वेदैक-
समधिगम्यं चादृशं वेदे प्रतिपाद्यते तादृशमेवेत्यसद्वदोचाम ।
प्रकृतेपि हिरण्यमय इत्यत्र यकारस्त्रीपञ्चान्दसः । अतो न
द्वयं । हिरण्यमय आनन्दवाचो । लोकेऽपि तस्यानन्दसाध-
कत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव तादृशमेव
ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यं । अतएव

ध्येयः सदा सवित्तमण्डलमध्ववर्त्ति

नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।

केयूरधान् मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी हिरण्यवपुर्धृतशंखचक्रः ।

इत्यत्रापि वपुः स्वरूपं । माया शेषा मया सृष्टा इत्यादि
भगवत्ताक्यं भगवन्मायया भगवन्तमन्यया पश्यतीत्याह । न
तु भगवानेव मायिक इति । शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः ।
अतो ब्रह्मधर्मोपदेशात् सूर्यमण्डलस्यः परमात्मैव ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

इतोपि सूर्यमण्डलस्यः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । च
आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं

य आदित्यमन्तरो यमयत्येव त आत्मान्तर्गाम्मृत इति श्रुत्यन्तरे
 आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टं । यद्यपि
 तत्राकारो न श्रूयते तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्यत्वात्सर्वत्र
 साकारमेव ब्रह्मेति मन्तव्यं । अन्तर्यामिब्राह्मणे चत्वारोऽर्था
 उच्यन्ते सर्वत्र तिष्ठन् तत्त्वधर्मैर्न सम्बध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय
 स्वधर्मैस्तत्र बध्यते । स्वलीलासिद्ध्यर्थं तच्छरोरमिति । तस्य
 नियमनन्तर्दर्यामिति । चकाराङ्गमा उच्यन्ते । तस्मात् सर्व-
 विलक्षणत्वात् अन्येषु नाभिमानौ । उपचारव्यावृत्त्यर्थमन्यप-
 देनोपसंहारः । ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं वा उपासना वेति
 नास्मत्किञ्चान्ते कश्चन विशेषः । कारणे कार्यधर्मात्पस्वयुक्त एव
 कार्ये पुनः कारणधर्माधिकरणत्वेनोपासना अभेदात् फला-
 येति सर्वत्र व्यवस्थितिः ।

आकाशसृष्टिज्ञात् ॥ २२ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति हीवाच सर्वाणि हवा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति
 आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परावणमिति । तत्र संशयः ।
 भूताकाशो ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र सन्देहः आकाशशोभशब्दाः
 ब्रह्मण्येव प्रगुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महा-
 भूतवचनः यथा आकाश आनन्दो न स्यात् परमे व्योमन्
 प्रतिष्ठितेत्यादि । आत्मनः आकाशः सम्भूत इति कार्यनिरू-
 पणम् । अतः प्रकरणादेव सन्दिग्धनिर्णये किमिति सूचारव्यः ।
 जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णीतः । अन्यथा ब्रह्मण्येऽपि

सन्देशः स्यात् महाभूतवेदादिवाचकत्वात् । तस्मात्प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असन्दिग्धे प्रकरणे तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि सन्दिग्धम् अतो विचारः । अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश एव पर्यवसानमिति लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भौतिक एवेति पूर्वपक्षश्चाह । आकाशस्त्वितिज्ञात् । आकाशः परमात्मैव । कुतः । तस्मिन्नात् । श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि रूढान्ते । लिङ्गश्रुतिसामर्थ्यं एकवाक्यता च सर्वासां ब्रह्मश्रुतीनां तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसन्दिग्धेषु सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थोपेत्या पदार्थस्य दुर्बलत्वात् वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तदुपाक्यार्थान्यथाऽनुपपत्त्या आकाशपदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न लक्षणा मुख्यत्वाच्च । यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादा । तस्माद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादितिवदवाप्याकाशो ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

प्रसूतोत्तर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रमस्य श्रूयते कृतमा सा देवतीति प्राण इति हीवाच । सर्वाणि ह्यवा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभुञ्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र संशयः । आश्रयः प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववदेवेत्यतिदिशति । नन्वधिकरणानां

न्यायरूपत्वात् सर्वत्र गमिष्यति किमित्यतिदिश्यत इति ।
 उच्यते । प्राणस्य मुखस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ श्रुतावे-
 वोपपाद्यते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग्येतीत्या-
 दिना । तत्र यथा प्राणविद्याया न ब्रह्मपरत्वमेवमेवा-
 स्वापि न ब्रह्मपरत्वमिति । न न्यायेन प्राप्नोति । अतोऽति-
 दिशति । अनेन चायमतिरिक्तो न्याय आपादितः । यत्रैव
 प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्प्यमाने न किञ्चिद्वाधकं तत्रैव ब्रह्मपरत्वं
 कल्पनीयमिति । नत्वन्यस्मिन् सम्भवे तत्परत्वमिति । अतएव
 तस्मिन्नात् प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते
 विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदन्तावद्य-
 दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति । तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं
 ज्योतिराहोस्वित् ब्रह्मैवेति संशयः । अत्रासाधारणब्रह्मधर्मा-
 भावात् पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति ।
 एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि
 त्रिपादस्यामृतन्दिवीति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वभूतं
 यदिदं किञ्चेति गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यां वक्तुं तस्याः पादचतुष्टयं
 प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तं । पुरुषसूक्तेऽपि आश्रमचतुष्टयस्य
 जीयाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामपि अकारउकार-
 मकारनादवाच्यायत्वारः पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः ।
 तद्विष्णोः परमं पदमिति च । ब्रह्मपुच्छमिति च । सत्वकाम-

ब्राह्मणे तु स्पष्टाएव ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्याञ्चतुरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वं तथापि षड्विधत्वप्रतिज्ञानात् भूतष्टयिवीशरीराणां परिचायकत्वेन षड्विधत्वमपि निरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयन् तस्य ह्वा एतस्येत्यादिना षड् देवपुरुषाग्निरूप्य तेषां द्वारपालत्वज्ञानानन्तरं अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते इति चतुर्थपादस्य षड्विधत्वप्रतिपादनात् चतुर्थपादे षड् पुरुषासतः परोदिवो ज्योतिः षडस्यस्यैव सर्व्वतः शोभमानत्वं निरूप्य तदेवान्तःपुरुषे उपसंहरति । तस्मात् पूर्वं त्रिपादस्यास्यतं द्विषोत्युक्तत्वात् अथ त्रिपात्सम्बन्धि अष्टतम् उपरितनलोकेष्विति । अतोऽत्र चतुर्थः पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । अतः पादानां ब्रह्मधर्मपरत्वात् ज्योतिषो ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकारणं चरणानामोपचारिकत्वव्याहृत्यर्थं । एतन्निर्णयेन प्रणवादिष्विद्या निर्णीता वेदितव्याः ।

कन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिग-
दात्तया हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पात् निरूपितं किन्तु गायत्रीकन्दः गायत्री वा इदं सर्व्वं यदिदं किञ्चेत्युपक्रम्य तामेव भूतष्टयिवीशरीरहृदयमेद्वैष्याख्याय सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्व्याभ्युक्तं तावानस्य महिमेति । 'तस्यामेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहती मन्यः कथमकस्मात् ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । यद्वैतद्ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि कन्दसः प्रकृतत्वात्

तत्परमेवावगन्तव्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेः ब्रह्मोपनि-
 पदितिवत् शब्द ब्रह्मेति च । तस्मात् छन्दसएव पादाभिधा-
 नात् न ब्रह्मधर्माः पादा इति चेत् नैप दीपः । तथा चेतोऽर्पण-
 निगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसोऽर्पणं निगद्यते गायत्री वा
 इदं सर्वं यदिदं किञ्चेति न हि वर्णसमाह्वयरूपस्य सर्वत्व-
 मनुपचारेण सम्भवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा
 गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तत्प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत
 एतदेवं प्रतिपाद्यत इति तत्राह । तथा हि दर्शनं । तथा
 तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं भवति सूक्ता बुद्धिर्नाहृत्यैव ब्रह्मणि
 प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रोपासना व्याख्याताः । हि
 युक्तश्चायमर्थो लोके स्वतो यन्न प्रविशति तदुपायेन विशतीति ।
 नत्वदृष्टद्वारा । दृष्टे सम्भवत्वदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।
 तस्मात् पादा ब्रह्मधर्माः ।

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

किञ्च । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीर-
 हृदयानि चत्वारि । न ह्येतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति ।
 ब्रह्मपरिग्रहे तूपपद्यन्ते । यावन्मुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं
 कल्पनीयम् । अयमर्थः । पूर्वहेतो छन्दसोऽपि पादा व्यपदेशा-
 न्नवन्ति तथापि ब्रह्मणएव युक्ता इति पुरुषसूक्ते एतावानस्ये-
 त्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अस्मिन्वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोप-
 दिष्टाः । किन्तु ते ब्रह्मण एव पादा इति । तद्वाचकत्वेन
 गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादर्थो न शब्दस्य पादा

भवन्ति किन्त्वर्थस्यैवेति । तस्माद्ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां पादत्व-
मुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात्पादादीनां ब्रह्मधर्मत्वम् ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि सर्वाणि भूतान्येकः पादः पाद-
त्वयममृतं दिवोत्येकोऽर्थः ।

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं ज्योतिर्यजन्मूर्द्धोर्धाद्यि मूर्द्धसु ॥

इत्यपरः । पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत्
ननु दिवोति मन्वे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतःपरमि-
त्यत्र पञ्चम्या अनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्श-
भावाच्च ज्योतिर्यो ब्रह्मत्वमिति चेत् नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्य-
विरोधात् । मन्वे दिवोत्येकोऽर्थमग्निं वाक्ये सर्व्वतोच्यते । सर्व्वत्र
विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुध्यते । अतः शब्देन न
तत्राविद्यमानत्वम् । किन्तु ततोऽप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते । तस्मात्
सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीयेतु । ननु मन्वे अमृत-
पदमत्र ज्योतिःपदमतः उपदेशभेदाच्चतुर्थस्य पादो हृदयम्
अतः शब्दाच्च सर्व्वस्माद्भेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्नेक-
वाक्यत्वात् । अस्मिन् वाक्ये चरणाभावात् स्वरूपासिद्धौ हेतुरिति
चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिःपदे अमृतपदे च प्रयुज्य-
माने एकार्थत्वाच्च विरोधः । पादत्वमुपस्थितनलोकीषु चतुर्थं
सर्व्वमेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापद्येत । परिकीदृश
विरोधश्च । अतोऽमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावात्

एकवाक्यत्वं । अतीत्य चरणसङ्गावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वात्
ज्योतिर्ब्रह्मैव ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्मि कौशीतकित्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनसंवादः । प्रत-
र्दनी ह्येव देवोदासिरित्यादिना । एष लोकपाल एष लोकाधिप-
तिरेष लोकेयः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यादित्ये-
तदन्तम् । तत्र वरदाने मामिव विजानोह्येतदेयाहं मनुष्याय
हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिना आत्मानं प्रशस्य स्त्रीपा-
सनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवचावाम्
प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्त्वित्युक्त्वा
आयुषः प्राणत्वमुपपाद्यामृतत्वञ्च प्राणस्योपपाद्य प्राणेन ह्येवा-
मुष्मिन् लोके अमृतत्वमाप्नोतीति अमृतत्वे योगेन प्रतिपादयति ।
तत्र सन्देहः । प्राणः किमासन्न्यो ब्रह्म वेति । अतएव प्राण
इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे सन्देहः । अत्रार्थेऽपि सन्देहः । बाधकञ्च
वर्त्तत इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारण-
धर्मस्याभावात् बाधकानां विद्यमानत्वात् न ब्रह्मत्वमिति पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं
साधकधर्ममाह । एकेन । विभिर्बाधकनिराकरणं । प्राणः
परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथाऽनुगमात् । तथाहि ।
पौर्वापर्येण पर्याप्तोत्थमाने वाक्ये पदार्थानां सनन्वयो ब्रह्म-
प्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेति इन्द्रः प्रत-
र्दनीकः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप । त्वमेव मे वृणीष्व यत्त्वं ।

मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्वि-
ततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । शापाभावश्च ब्रह्म-
विज्ञानएव । चोयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति
श्रुतेः । प्रज्ञात्मत्वञ्च तस्यैव सम्भवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोऽजरो-
ऽमृत इति एष लोकाधिपतिरित्यादि च तस्मात्सर्ववानुगमात्
प्राणो ब्रह्म ।

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्दध्यात्मसम्बन्ध-
भूमाह्वस्मिन् ॥ २६ ॥

बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति तत्र । कुतः । वक्तु-
रात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रः आत्मानमुपदिशति । मामेव
विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञानात्मानं मामा-
युरमृतमित्युपास्त्रेति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः
कथं ब्रह्म स्यात् । तथा च वाचो धेनुत्वोपासनवत् देवतायाः
प्राणत्वोपासना बोध्यते । अन्ये च ब्रह्मधर्माः प्राणस्तावका इति ।
कथमस्य ब्रह्मोपास्यानत्वमिति चेत् । न । अध्यात्मसम्बन्धभूमा-
ह्वस्मिन् । अस्मिन् प्रकारे अध्यात्मसम्बन्धः आत्मानमधिकृत्य य-
सम्बन्धः* । आत्मशब्दो ब्रह्मवाची वस्तुतो जीवस्य ब्रह्मत्वाय तथा
वचः तस्य सम्बन्धः तद्गर्भाः तेषां जाहुष्यं प्रतीयते एष लोकाधिप-
इत्यादि । यावद्यथाकथञ्चिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिद्धति ताव-
दन्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हि शब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञानात्मत्वं

* क इत्युक्ते आत्मानमधिकृत्येति नास्ति ।

स्नातन्त्रेणायुर्दाढ्यत्वम् । न वाचं विजिज्ञासोत वक्तारं विद्या-
दिति चोपक्रम्य तत् यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिती नाभावर
अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्रर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणैर्ऽर्पिताः । स एष प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना
कर्मणेत्यादिविषयेन्द्रियव्यवहारे अरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोप-
संहरति । सम आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः । तस्माद्ध्यात्म-
सम्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेशएवायम् । तर्हि बाधकस्य का
गतिरित्यत आह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

पूर्वसूत्रेणापहतमत्र परिहरति तुशब्दः । अयं दीपो व्यव-
हारदृष्ट्योपदेशे अहं ब्रह्मेत्यर्पेण दर्शनेन तूपदेशः । ननु तत्त्व-
मसि अयमात्मा ब्रह्मेतिवाक्येषु जीवस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तत्र
प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मनएव ब्रह्मत्वाव-
गतिर्मुखा न प्रतर्हन्स्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरूपामनं वा
पुरुषार्थाय । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवविधा । केवलस्य चैतन्य-
मात्रस्य तादृशे ब्रह्मण्यैस्त्वावगतिः विरोधात्तत्त्वमस्याद्विवाक्या-
र्थोऽध्यवसीयते । ननु ब्रह्मधर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्ते इत्याशङ्क्य
परिहरति । वामदेववत् । तद्वैतत् पश्यन् अपिर्गामदेवः
प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यधीति । य एव प्रत्यबुद्ध्यत स
सर्वं भवति तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वानन्वप्रसङ्गात्
सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् । ततः कारणलयएव सर्वभाव इति
मनुरभवं सूर्यस्येत्यवयुन्यानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथाज्ञाना-

वेशात् सर्वधर्मस्कृतिः एवमत्रापि ब्रह्मावेशादुपदेश इति
त्याहवधादयो ब्रह्मधर्माएव तदावेशेन क्रियमाणत्वात् ।

नन्वेव वचनव शक्र तेजसा हरेर्दधीचैरुपसा च तेजितः ।

तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितः । इति

तद्वचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु स्वात्म्य-
सम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविकृतं हीति सूत्रे सुपुत्री ब्रह्मसम्पत्तौ
च ब्रह्माविर्भावो नत्वन्यदेति कथमेवमिति चेत् । मैवं ।
उपदेशभावनादिष्वपि कदाचिदुत्तमाधिकारिविषये ब्रह्मप्राकल्प-
मित्यङ्गीकर्तव्यम् । मय्येव सकलं जातमित्यादिवाक्यानुरोधात्
इहैव समवनीयन्ते प्राणाः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतोत्यपि आवि-
र्भावपक्षं तस्य च प्राथिकत्वात् न सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मुक्ता-
नामपि परममुक्तेर्वक्तव्यत्वात् च । असंप्रज्ञातसमाधाविवावि-
र्भावदशायामेव शरीरवियोगे वियोजकाभावात् वागादिमात्रं
लीयते तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्चिरादिगतिः तथापि प्राथिक-
त्वात् सूत्रगीतादिषु तद्वचनम् । समुणनिर्गुणभेदेन नियम-
वचनन्वप्रामाणिकमेव ब्रह्मवादे । गुणानङ्गीकाराच्च । तस्मा-
द्युक्तमुक्तं प्राक्तदृष्ट्या उपदेश इति ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासाच्चैविधा-

दाश्रितत्वादिह तत्योगात् ॥ ३१ ॥

अन्यत् बाधकद्वयमाशङ्कते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः
प्रकरणे श्रूयन्ते । तदङ्गीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः

सन्ति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि । अत्र हि वागादिकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्णति शरीरधारणं मुख्यप्राणधर्मः । सा मीदमापद्यथा अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात् । यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया प्रज्ञा स प्राण इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञाप्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारी युज्यते । उक्तान्तिथ । नतु सर्वथाविलक्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वात् ब्रह्मप्रकरणमिति चेत् । न । उपासान्नैविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र चोच्यते । जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ब्रह्मधर्माणां जीवपरत्वं त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा । लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यतामिति वा । आद्यः पूर्वमेव परिहृतः । न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिमातुं शक्या इति । द्वितीये दूषणमाह । उपासान्नैविध्यात् तथा सत्युपासनं त्रिविधं स्यात् । तद्वाक्यभेदप्रसङ्गात् युक्तं । तृतीये तूपपत्तिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि न विरुध्यन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात् तद्धर्मा अपि भगवदाश्रिताएव । इहेत्युभयत्र सम्बन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तद्योगात् । तेन योगस्तद्योगः तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न विरुध्यन्ते । प्राणस्य भगवत्सम्बन्धात् तद्धर्माणामपि भगवत्सम्बन्धात् । अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः किन्तु ब्रह्मधर्माएव । जीवे आश्रितत्वात् भासन्ते । परात्तु तच्छ्रुतेरिति न्यायात् । प्राणेऽपि तथा । स्वाप्यथ सम्पत्त्योर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वं । आध्यात्मिकाधिदैविकरूप-

त्वाच्च संयोगः प्राणस्य तु संयोग एव । तस्मात्सर्वे धर्मा
 ब्रह्मणि युञ्जन्ते । सहीत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्तयोर्भगवदीययो-
 र्देहे सहैव स्थानं सहीत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि
 बोध्यते । ननु प्राणस्तदानुगमादिति प्राणशब्देन ब्रह्मैव प्रति-
 पादितं । तत्कथं धर्मयोरुत्क्रमणमिति चेत् । अत्र धर्म-
 धर्मिणीरेकत्वप्रथकत्वनिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा
 ब्रह्मस्मिन् प्रज्ञात्मेति अत्र क्रियाज्ञानयक्तिमान् निर्दिष्टः ।
 तदन्वैकैकस्य धर्मप्रशंसा । यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया प्रज्ञा
 स प्राण इत्युपसंहारान्तं । पुनस्तयोरेवीत्क्रमणप्रवेशाभ्यां सह
 ह्येवास्मिन् शरीरे वसतः सहीत्क्रामत इत्युपक्रम्य सुपुष्टिमूर्खा-
 मरणेषु प्राणाधीनत्वं सर्वेषामिन्द्रियाणामुक्त्वा आशन्वव्याह-
 त्यर्थं प्रज्ञयैक्यं प्रतिपाद्योपसंहरति । पुनर्ज्ञानयत्नेरुत्कर्षं वक्तुं ।
 अथ खलु यथा प्रज्ञायामित्यारभ्य न हि प्रज्ञापेतोऽर्थः कश्चन
 सिद्धेतित्यन्तेन ज्ञानयत्तुत्कर्षं प्रतिपाद्य धर्ममात्रत्वनिराकर-
 णाय ज्ञानशक्तिमन्तं भगवन्तं निर्दिशति । न हि प्रज्ञातत्त्व-
 मित्यारभ्य मन्तारं विद्यादित्यन्तेन । तदनु ज्ञानक्रियाशक्तयो-
 र्विषयभूतभूतमात्रारूपजगती भगवद्भेदं प्रतिपादयन् स एष
 प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति उपसंहरति ब्रह्मधर्मैः । अतः
 क्रियाज्ञानविषयरूपो भगवानेवेति प्रतिपाद्य न तावन्मात्रं
 ततोऽप्यधिक इत्येकीयासनेव विहिता । तस्माज्जङ्जीवरूपत्वात्
 सर्वात्मकं ब्रह्मैवेति महावाक्यार्थः सिद्धः ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवत्सभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
 णुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्व्वत्र प्रसिद्धीपदेशात् ॥ १ ॥

समन्वये प्रथमेऽध्याये सर्व्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि सम-
 न्वयो यथाव्यः । तत्रोद्गीथाद्युपासनावाक्यानां मुख्यवाक्येषु
 फलोपकार्य्यङ्गत्वम् । ब्रह्मवाक्यानां पुनर्निःसन्दिग्धानां सम-
 न्वयः स्वतःसिद्धः । सन्दिग्धानि द्विविधानि । यद्गतोऽर्थतश्च ।
 तदर्थश्चेतद्विचारितम् ब्रह्मणि व्यवहारोऽस्ति कश्चिन्न वेति ।
 तत्र प्रथमसूत्रेणैव व्यवहारः स्थापितः यतो वाचो निवर्त्तन्त
 इत्यादीनां विगेषेणैदमित्यतया निरूपणनिषेधनपरत्वं एवमेव
 कार्य्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानाञ्चतुर्लक्षण्या ब्रह्म-
 परत्वे सिद्धे अवयवं सिद्धरति । श्रुतस्य कालान्तरेऽप्यसम्भावना-
 विपरोतभावनानिदृश्यर्थं पूर्व्वस्थितानामज्ञानामनपेक्षिताना-
 मुद्भापेनान्येषामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्धारणे
 मननं भवति । ततोऽप्येवंधानाद्विसमाध्यन्तरूपनिदिध्या-
 सनरूपमनसि सर्व्वतोनिवृत्तव्यापारे स्रयमुपलब्धनिजशुखानु-
 भवरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्तादृगस्यानुभवैक-
 वेद्यत्वाद्युक्तमविषयत्वं पाकभोजनवृत्तिवत् । अतः श्रवणाङ्ग-
 मीमांसायां माहात्म्यज्ञानफलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेऽन्य-
 वाक्यानाञ्च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन वैपरीत्यं
 फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्धारो द्वितीयाधिकरणे
 विचारितः । वेदा एव वाचका अलौकिकमेव कर्ममिति ततः
 पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणव्ययम् । समन्वये-
 च्छतिरूपम् । तदत्र प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितो

निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसन्देहो निवारितोदयेन । प्रकृतिसम्बन्धोऽप्यधिकरणत्रयेण । पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेष-
निराकरणाय । एवं प्रथमे पादे शब्दसन्देहो निवारितः । ये
पुनः क्वचिन्नगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्व
ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे साहचर्यानामिष
गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसम्बन्धार्थमेव ह्यध्याया-
रम्भः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्सम्बन्धस्य
विद्यमानत्वात् अन्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वनिर्धारका-
धिकरणानां वैयर्थ्यमेव । अर्थसन्देहनिराकरणार्थं द्वितीया-
धारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीवजडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां
त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण सन्देहा निवार्यन्ते ।
इदमाघायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति यान्त उपासीत
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरखिन् लोके पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि
तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय
तज्जलान् इति सर्वविग्रहणं हेतुत्वेनोक्ता तत्त्वेनोपासनमुक्तं ।
नचायं प्रमविधिः । वाक्यार्थे लक्षणाप्रसङ्गात् । कारणत्वेन
सामान्यतएव सिद्धत्वाच्च । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासन-
मुक्तं । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः पर-
मधिमवाक्यार्थे सन्देहः । क्रतुं कुर्वीतिति । क्रतुर्धर्मो यन्न इति
यावत् । तस्य स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीरइति, उपासनाप्रकरण-
त्वात् उपासनवैषया । तत्र मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्तः ।
प्राणशरीर इति कार्यकारणयोरभेदीपचारः । अथे सत्यसद-

त्यादिधर्मवचनात् किमयं विज्ञानमयो जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्यः
उत ब्रह्मैवान्तर्यामी यः पुराणेषु सूक्त उक्तः । तत्र पूर्वपाक्ये
जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वात् जीवस्यापि ब्रह्मत्वे-
नोपासनमेव युक्तं नत्वाहृत्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति विज्ञानं
ब्रह्म चेद्वेदेति शाखान्तरे स्पष्टत्वात् च । तस्मात्कार्यकारण-
धोरभेदाज्जीव एव ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्येवं प्राप्त उच्यते । सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात् ।

अथ खल्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः । सर्वत्र प्रसि-
द्धोपदेशात् । कुर्वीतेत्युपदेशः नतूपासना । तत्र परमशान्तस्य
सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शृद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्त-
प्रसिद्धब्रह्मोपदेशेव युक्तो मननरूपः न तु क्वचिस्तिद्भ्यस्य जीव-
स्योपासना । शाखान्तरे त्वये आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वात् तथा
युक्तं । नत्विह तथा । तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ।
ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथासद्ब्रह्ममयिमदेहकथनात् लोकान्-
न्तरभाविफलार्थमन्वोपासनैव तु युक्ता न तु ब्रह्मज्ञानस्य
तादृशं फलं युक्तमित्याशङ्क्य परिहरति ।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपप्राप्तिः सा प्रकृतेऽप्युपपद्यते ।
भगवत्स्वरूपलाभात् सारूप्यलाभाद्वा । न च व्याप्तिरन्तेत्यध-
मप्राप्तुरपायो युक्तः । सत्यसद्ब्रह्मादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वपीप-
कमिति चकारार्थः । नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमु-
पपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

न च प्राणशरीररूपो जीवो भवति तिरीहितानन्दत्वेन निराकारत्वात् । अध्यासेन तद्यत्वे ननुपास्यत्वमेव इदानो-
मेवोपासकस्यापि तथात्वात् । न च प्राणादेर्लौकिकत्वं । उप-
देशानर्थं त्वमसद्भावात् । अत आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावात्
वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृत्तत्वात् तुशब्दः । विद्यान-
मये तु प्राप्ताप्राप्तविवेके न धर्मस्यैवोपासना । ननु प्राप्त्यन्ता-
द्वयरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्तीति यस्य स्यादहं न
विचिकित्सास्तीति इ ह्याह शाण्डिल्य इति अग्रे फलवाक्यं एतं
प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिशति ।
कर्तृत्वेन च शारीरं व्यपदिशति । न च भजनीयरूपाकथने
तादृशं फलं सिद्धतीति चकारार्थः । अधिकरणसंपूर्णत्वस्यो-
क्तकथ ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इदमाश्रायते यथा व्रीहिर्यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैशमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मय इति । तत्र
सन्देहः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति । उपक्रमवली-
यस्ते जीवः उपसंहारवलीयस्ते ब्रह्मेति । यत्रैकस्यान्यपरत्वे
नैकार्यता सम्भवति तद्वलीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र

चतुर्विधभूतनिरूपणार्थं जीवस्यैवारायमात्रस्यान्तर्हृदये प्रति-
पादकमिदं वचनं फलतो हिरण्यव्यवमिति न त्वेतादृशाभास-
समानत्वं ब्रह्मणो युक्तमती जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति
प्राप्त उच्यते । शब्दविशेषात् । हिरण्यव्यवः पुरुषो न जीवस्य
फलमपि तत्प्राप्तिरेव फलत्वात् । नाप्ययं नियमः तस्यामेव मूर्त्तौ
लय इति । अतः शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वात् न हिरण्यव्यवः
पुरुषो जीवः । ननु हृदये विद्यमानत्वात् अभिमान्येव जीवो
युक्त इति चेत् तथाह ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदिमेषु न तिष्ठति इति । ननु
सर्ववेदानां यन्निःश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृति-
रिति । उच्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः केवलोप-
निषदेयं ब्रह्म न प्रमाणान्तरवेद्यं । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण
प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावात् भगवद्वाक्ये निर्विकिकित्तविश्वासा-
भावात् रथित्वेनैव स्यात्त्वात् न तादृशाय तादृशदेश-
कालयोरुपनिषदांमवक्तव्यत्वात् गुरुरूपतादृशरूपं निःश्वसित-
विदोद्गमजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा भगवान् पुरुषोत्तमो
वाक्यान्मुक्तवान् स्मृतिरूपाणि । ततो ब्रह्मविचारे तान्यप्युदाहृत्य
चिन्त्यते । पुनर्य भगवान् तदधिकारेण ब्रह्मचिदं निरूपय स्व-
रूपपालुतया सर्वशुद्धतममित्वादिना भक्तिप्रपत्तो एषोक्तवान् ।
अतोऽहत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णयाः उक्ताः इत्यध्यवसेयं । तथैवाजुम
विज्ञानात् करिष्ये वचनं तत्रेति । चकारात्तन्मूलभूतनिष्ठा-

सोऽप्युच्यते । व्याप्तस्यापि भगवत्ज्ञानांशत्वाददीपः । उपक्रम-
वस्योयस्त्वमाशङ्क परिहरति ॥

अर्भकौकस्त्वान्तद्वापदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं
द्योमवच्च ॥ ७ ॥

ननु व्यापकस्त्रेखरस्य हृदयदेशस्त्रितिरयुक्ता व्रीह्यादिरूपत्वञ्च ।
अतः अर्भकमल्पकभ्रमोकः हृदयस्थानं यस्य तच्चात् व्रीह्यादितु-
ल्यत्वाच्च न परमात्मा वाक्यार्थ इति चेत् । न । निचाय्यत्वात् ।
पूर्वं प्रथमद्रूपणं परिहरति । हृदयो ज्ञातुं शक्यत इति तदा-
यतन्त्वेन प्रतिपाद्यते । निदिध्यासनानन्तरं हि साक्षात्-
कारः तदन्तःकरण एवेति निचाय्यत्वं भक्तौ तु बहिरपीति
विशेषः । द्वितीयं परिहरति । एवं द्योमवत् । एवं व्रीह्या-
दितुल्यतया यत् प्रतिपादनं चतुर्विधभूतान्तरत्वख्यापनाय
यथा चत्वार उपरवाः प्रादेशमात्रा इति तथा तत्हृदयाकाशे
प्रकटस्य सच्चिदानन्दस्वरूपसर्वतःपाणिपादान्तस्य तत्स्वरूप-
मिति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्चकारहयमेतादृशवाक्यान्तरे पूर्व-
पक्षसिद्धान्तयोराधिक्योपपत्तिसमुच्चयार्थं तैनातएव प्राण इति-
वदधिकरणान्तरमपि सूचितमिति ।

सन्धोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

बाधकमाशङ्क परिहरति । यदि सर्वेषां हृदये भगवान्
जीववत्तिष्ठेत तदा जीवस्यैव तस्यापि सुखदुःखसाक्षात्कार-

* क पुस्तके अल्पकमिति नास्ति ।

† 'हृदय इत्यादिभ्य तदन्तःकरण एवेति इत्यमरः क पुस्तके नास्ति च ।

साक्षाधनादिपरियहश्च प्राप्नोतीति चेत् । न । वैशेष्यात् ।
 विशेषस्य भावो वैशेष्यं तस्मात् । सर्वरूपत्वमानन्दरूपत्वं स्वकर्तृत्वं
 विशेषस्तद्भावो ब्रह्मणि वर्तते न जीवे इति जीवस्यैव भोगी न
 ब्रह्मण इति । वैशेष्यपदादयमर्थः सूचितः । अपेक्षित एव भोगी
 नानपेक्षित इति । नतु तस्य भोगाभाव एवाग्निमाधिकरणविरो-
 धात् । यद्येन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां । तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीव-
 स्यापि तथात्वे तस्यापि तद्देव भविष्यति ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

कठवल्लीषु पथते । यस्य ब्रह्म च चतस्रोभिः भवत ओदनं ।
 मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र याव्ये
 ब्रह्मचरयोरोदनत्वं वदन् यच्छब्दार्थस्य भोक्तृत्वमाह । तत्र
 संग्रहः । किं जीवो ब्रह्मवेति । सच्चिदानन्दरूपत्वं सर्वोपास्यत्वं
 पूर्वाधिकरणद्वयेन सिद्धं । सर्वभोक्तृत्वं साधयति । ब्रह्मचरयो-
 रशक्यवधयोः सर्वमारकस्य च मृत्योर्भक्षयिता जीवो न भवत्ये-
 वेति कथं सन्देह इति चेत् । उच्यते । ओदनोपसेचनरूपकत्वात्
 जीवधर्मत्वं स्थानाज्ञानाच्च । न हि सर्वगतस्य स्वहृदयेऽपि प्रति-
 भासमानस्य क इत्या वेद यत्र स इत्यज्ञानमुपपद्येत । श्लो-
 किक्रमार्थाच्च सन्देहः । तत्र निषिद्धत्याह्नौकिकभोजन-
 वन्निरूप्यमाणत्वात् स्थानाज्ञानाच्च कथिदुपासनोपचितालौकिक-
 सामर्थ्यो महादेवादिरन्ता भविष्यति । नतु तद्विरुद्धधर्मा भग-
 वान् भवितुमर्हति अक्लिष्टकर्मत्वादिधर्मधान् । तस्माज्जीव
 एवोपासनोपचितमहाप्रभावा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

अत्ता चराचरग्रहणात् । अत्ता भगवानिव । कुतः । चराचर-
ग्रहणात् । चरं सर्वप्राणिवधार्यं परिभ्रमन्मृत्युः । अचरं ब्रह्म-
चक्ररूपं कस्याप्यचाल्यं तयोरत्ता न जीवी भवितुमर्हति
यत्राप्यतिग्रयो दृष्टः स स्वार्थानतिलज्जनादिति न्यायात् ।
अस्मदादिप्रतिपत्त्यर्थं तु लौकिकवद्वचनभोक्तृत्वात् । प्रलय-
कर्तृत्वान्नायुक्तत्वं । सर्वत्रविद्यमानस्याप्यज्ञायमानत्वात् फलतः
स्यानाज्ञानमुक्तं । ब्रह्मचक्रयोरपि मोक्षापेक्षितत्वात् मृत्युसम्बन्ध-
मात्रेण भगवति भोक्तृरि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवीदनत्वं प्राणानां
तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनीत्ये जन्ममरणाद्यभावात्
भगवत्येव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मचक्रमृत्युनां
भोग्यत्वेन ग्रहणादत्ता भगवानिवेति सिद्धं । ननु किमित्येवं
प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोऽन्योवा मृत्युं साधनीकत्व
स्वप्ने सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्यादित्यत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः न जायत इत्यारभ्यासीनी दूरं ब्रजती-
त्यादिना माहात्म्यं वदन्तते च ब्रह्मचक्रं चेत्याह । अतः प्रक-
रणानुरोधात् पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृत
ज्ञानाप्रकृतकल्पने स्यातामिति चकारार्थः ।

गुह्यां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

तस्मैवाये पश्यते । अतं पियन्तो सुकृतस्य लोके गुह्यां प्रविष्टौ
परमे परार्हे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च
त्रिशाचिकेता इति । किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्त्रिदन्त्यवाक्य-

मिति । अस्य वाक्यस्योत्तरशेषत्वे जीवप्रकरणपठितत्वात् न ब्रह्म-
वाक्यत्वं । पूर्वशेषत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति हि प्रकरणनिर्णयः । मध्ये
पाठादेवं सन्देहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात् पूर्वशेषत्वे
वक्ष्यमुक्तजीवी भविष्यतः । उत्तरशेषत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभय-
थापि न ब्रह्मवाक्यं । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्य-
त्वेऽपि न प्रयोजनसिद्धिः । अथ मन्यते उपनिषत्पाठादन्यत्रा-
निर्धाराल्जीवब्रह्मपरत्वेऽपि तयोरभेदात् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य
युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं प्रकरणस्यार्थस्य वेति ।
उभयोरपि सन्दिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेत् । उच्यते ।

सन्देहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येऽपि न क्षतिः ।

गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः । अतं पिवन्तावित्यत्रैवं संशयः ।
किञ्चीवद्वयं निरूपयति आहोस्त्रिजीवब्रह्मणी वेति । तत्र ब्रह्म-
प्रकरणस्य सामान्यत्वात् यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यग्रे विद्वद्वि-
दतोर्वक्तव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमनिर्देश उचितः । मन्तेऽपि
अतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखं । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात् सुकृत-
लोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्रिकव-
चनम् । परमपरार्धं सत्यलोकः । तत्रोभयोर्भागात् । अविद्यया
पिहितप्रकाशत्वात् अविदुषः क्वायात्वं । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रका-
शत्वादातपत्वं विदुषः । अतएव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो
वदन्ति । पञ्चाग्नयः •विणाचिकीतायेतरम् । इन्द्रियमनसीस्व-
चेतनत्वात् न वाक्यार्थसङ्गतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषण-
निर्णयः । तस्माद्दुसुक्तजीवपरतयोपपन्नत्वान्तप्रकरणपाठात्

ब्रह्मवाक्यमिति । एवं प्राप्त उच्यते । गुहा प्रविष्टावात्मानो ।
 गुहा हृदयाकाशः तत्र सकृदेकस्मिन् प्रविष्टो जीवपरमात्मा-
 नावेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविशैत्युभयोः प्रवेशश्रवणत् ।
 न ह्येकस्मिन् हृदयाकाशे जीवद्वयं प्रवेष्टुमर्हति । अर्थस्त्वेवं सम्भ-
 वति । पूर्वोक्तकरणे यथाभिलपितभोगो भगवति साधितः ।
 प्रकारान्तरेणापि अतं सत्यं परं ब्रह्मेति अतमत्ययोर्ब्रह्मत्व-
 प्रतिपादनात् स्वरूपान्ततपातारो । सकृत्तमपि ब्रह्मैव तस्मा-
 त्तत् सकृत्तमुच्यत इति श्रुतेः । स एव लोक उपचारात् पृथो ।
 अचरं वा परमपराङ्मोपरि तद्वत्यानां परिदृश्यमानत्वात् ।
 छायाप्रतिसारूप्यं सायुज्यद्वयस्य जीवस्यापि तथात्वात्ततोऽपि
 विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वात् आतपः परोचवादः काण्डत्रयेऽपि
 तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणं । अतो युक्तएवायमिति हिशब्दार्थः ।
 नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्दर्शनात् । तयोर्दर्शनं
 तद्दर्शनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात् । येयं प्रेते
 विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनु-
 शिष्टस्त्वयाहमिति जीवः पृष्टः । अन्यत्र धर्मादन्यताधर्मादन्यत्रा-
 स्मात् कृताकृतत्वात् अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्ददेति
 ब्रह्मापि पृष्टं । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवन्निरूपयन् उभयोस्तुल्य-
 त्वेन महाभोगं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्त्तयति । अतो
 ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ .

विशेषणानि पूर्वोक्तानि । जीवब्रह्मणोरेव सद्गतानि ।
 अयिं वाक्यमात्मानं रथिनं विद्धि मोक्षनः पारमाप्नोति

तद्विष्णोः परमं पदमिति । जीवमाद्यं ब्रह्माह । अत उभयोरेव सर्वव्याप्त्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । हा सुपर्णेति निःसन्दिग्धं । चकारः प्रकरणोक्तसर्वोपपत्तिसमुच्चयार्थः ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतोल्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिविम्बपुरुषस्य ब्रह्मत्वेनीपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वात् सन्देहः । तत्र दृश्यत इति वचनात् प्रतिविम्बएवायं ब्रह्मप्रकरणस्य च समाप्तत्वादेया तेऽस्माद्विद्या आत्मविद्या चेत्युपसंहारदर्शनात् तत्सिद्धार्थमुपासनापरतैव वाक्यस्य युक्ता । अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । अन्तरः अग्रिमध्ये दृश्यत इत्युक्तः परमात्मैव । कृतः उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्गम् । सर्वत्र ब्रह्म पश्यन् वह्निः सन्निधाने तस्य स्थानस्थोत्कृष्टत्वात् तत्र भगवन्तमुपदिशति लोकां वाव तेऽवीचन्नहन्तु ते तद्वक्ष्यामीति महदुपक्रमाच्च । प्रतिविम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वनियमः । तस्माद्विरोधाभावात् ब्रह्मवाक्यमेव ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

एतं संयदाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनोरेष हि सर्वाणि वामानि नवृति

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातौति । वामानि
 कर्मफलानि तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् ।
 कर्मफललयः कर्मफलदानञ्च यतइति स्वर्गापवर्गफलदातृत्व-
 सुक्तं । सर्वलोकेषु भानञ्च । एष इति तमेवाचिपुरुषं निर्दिश्य
 स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिविम्बात्मनः स्थानादि-
 व्यपदेशः सम्भवति । चकारादेतत्तुल्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः ।
 इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवादे । अथ योज्यं भगवोषु परिख्यायत
 इत्यासुरं । नतु यएषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि । तस्मा-
 दचिपुरुषो ब्रह्मैव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

ननु किमिति निर्बन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं सम्पाद्यते । उपासना-
 परत्वे को दोष इत्याशङ्काह । सुखविशिष्टाभिधानात् । एतद-
 मृतमभयमेतत् ब्रह्मेति यद्यन्तोपासना विधीयेत एष आत्मेति
 तदा अमृतादिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्वर्माणां पूर्वमेव प्राप्त-
 त्वात् । तस्मादमृतमानन्दः अभयं चित् ब्रह्म सत् सच्चिदानन्द-
 रूपआत्मैत्युक्तं भवति । अत एष इति अचिपुरुषं निर्दिश्य
 सुखविशिष्टमभिधीयते । सच्चितोर्न ब्रह्मख्यापकत्वमिति सुखमेव
 निर्दिष्टं । अतः सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मवाक्यमिति ।
एषा मुख्योपपत्तिरित्येवकारः । चकारात् सदादिभिरपि तस्मात्
 ब्रह्मैवाचिपुरुषः ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

स्वरूपतो निर्णय फलतो निर्णयमाह । श्रुतोपनिषत्कस्य
 श्रुता उपनिषत्विद्या येन तस्य प्रविदो या गतिः देवयानाख्या

साक्षिपुरुषविदोऽप्युच्यते । अथ यदु वै वाञ्छिन् श्रयं कर्म कुर्वन्ति
 यदि च नाचिपमेवाभियंतीत्युपक्रम्य चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो
 मानवः स एतान् ब्रह्म गमयति । एष देवपथो ब्रह्मपथ इत्येतेन
 प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्त] इति ब्रह्मविदो
 ऽप्येपएव मार्गः पुनराहंत्तिरहितः । चकारसूक्तसमुच्चयेनाधि-
 करणपूर्णत्वबोधकः ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

इदमेवाधिकरणं पुनर्निषेधमुखेन विचारयति । ननु-
 पासनापरत्वेऽपि सर्वमुपपद्यते । तदर्थम्यपदेशेनैधोपासनीपपत्तेः ।
 अतः सर्वा उपपत्तयो व्यपदेशिवद्भावेन सङ्गच्छन्त इत्येवं प्राप्त
 लष्यते । इतरो नात्र वाक्यार्थः । अनवस्थितेः अस्थिरत्वात् ।
 उपदेशकवाक्यत्वादुपदेष्टुरेव चतुर्गतं भवेत् । तथाच वक्तुर्दृश-
 नाभावात् अनाप्तत्वं द्रष्टुरपगमे चापगच्छति सद्वितीये स-
 द्वितीयः उपासनाकाले च सुतरामनवस्थितिः । सद्वितीयो-
 पामनायामपि श्रवणमननयोर्भिन्नविषयत्वादनवस्थितिः । वक्तुरेव
 नियमे गुरोर्निर्वन्धेन सुतरामनवस्थितिः । किञ्च । मनसा
 ह्युपासनं कर्त्तव्यं तत्र चासम्भव एव । तादृगधर्मवत्त्वं च न
 सम्भवति । आसुरत्वं च भवेदिति चकारार्थः । तस्मादक्षि-
 ध्याने सहजएव यो भगवानस्ति तत्परमेवैतदाक्यमिति
 सिद्धं । व्यापकमङ्गलस्य सर्वतःपाणिपादान्तत्यादानन्द-
 मूर्त्तिर्भगवानेव ब्रह्मवादे त्वेषैव मर्यादा । सगुणवादी ब्रह्म-
 वादाशानादिति ।

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्दर्शनव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
यमयतीत्युपक्रम्य श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं
पृथिवी न वेद् यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त
आत्मान्तर्व्याम्यसृत् इत्यादि । तत्राधिदेवनधिलोकमधिदेवमधि-
यज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्व्यामीति
श्रूयते । तत्र संशयः । किमन्तर्व्याम्यधिदेवादिषु सर्वतैक
एव अथाधिदेवादोनां भेदाद्विद्यत इति । सामान्यतस्त्वंतस्त-
द्दर्शोपदेशादिति न्यायेनात्रापि ब्रह्मत्वं सिद्धमेव । तथा शब्द-
भेदात् सन्दिह्यते अधिदेवादिषु भेदा आधारधर्मा भगवत्युप-
चर्यन्ते अथवा संज्ञाविशिष्टा अन्यएवेति । तत्र तत्तदधिकृत्य
यो वर्त्तते अभिमानेन तस्य तादृशशब्दप्रयोगः । अधिलोका-
दयस्य शाखान्तरेऽन्यदेव प्रसिद्धाः योगव्यापकाः पञ्चसधिकर-
णेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमित्यादि । अतोऽधिदेविकादि-
शब्दा यौगिकाः सन्तो न भगवति वर्त्तितुमुत्सहन्ते । नाप्यन्ये
कल्पनीया यद्दर्शा उपचाराद्भगवति भवेयुः । कल्प्यमानस्य सर्वा-
नुस्यूतस्य तादृशस्य भगवदातिरिक्तस्यासम्भवात् । तस्मादन्त-
र्व्यामिन्नाद्यर्थं कुत्वाप्युक्तं सत् तत्तदभिमानिदेवतास्तुतिपर-
मेय तत्तदुपासनार्थं भविष्यति । अज्ञानज्ञानन्देहे सन्देहवदुप-
पद्यते । देर्हासुवोक्षा इति न्यायाद्वा । नतु निपिडसंज्ञा
भगवति कल्पयितुं शक्येति एवं प्राप्त उच्यते । अन्तर्याम्यधि-
देवादिषु । अन्तर्यामी अधिदेवादिषु भगवानेव नान्यस्तादृशो
भवितुमर्हति । नतु चीत्तं भगवति कथं निपिडकल्पनमिति

तत्राह । तदध्यायपदेशात् । तेषां धर्माः तदध्याः तद्व्युक्ति-
 बोधकाः ते विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्ते । सर्वेषां तत्तत्कार्य-
 सामर्थ्यं भगवतो न तु स्वतस्तेषामिति । एवं सत्यन्यत्सर्वं
 सद्गतं भवति तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेव । अन्यथात्वधिकरणरचना
 भन्तस्तदध्याधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव ॥

न च स्मार्त्तमतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ननु ब्रह्मवादे भन्तर्यामी न प्रसिद्धः जीवब्रह्मजड़ानामिव
 प्रसिद्धत्वात् । अतीन्तर्यामिणः साह्यपरिकल्पितस्य गुणयोगा-
 तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् । नहीश्वरं प्रकृतिधर्मा-
 रूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते तादृशस्योपनिषत्प्रभावात्पूर्वपचन्या-
 येन स्तुतिपरता तन्मतस्य चाश्रितत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । नच
 स्मार्त्तं सतिप्रसिद्धं स्मार्त्तं साह्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृश-
 मन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति । कुतः । अतदध्याभिला-
 पात् । तदध्याणामनभिलापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात्
 नह्यत्र सत्त्वरजसामोगुणास्तत्कार्यं वा अभिलष्यते तद्विरुद्धाद्यैते
 धर्मा यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । तस्मात् सांख्यपरिकल्पितं
 नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धं । एवं सति ब्रह्मधर्मा
 एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलित्यति ॥

शारीरस्योभयेऽपि चि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

गनूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु को दोषः । किमिति ब्रह्मपरत्वं
 कम्पामिति । तत्राह । शारीर्य नेत्वनुवर्त्तते । शारीर्य जीवो

नान्तर्यामित्राङ्गणे तत्तदभिमानिरूपो यस्य पृथिवीशरीरमिति वाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति । ततोऽपि भिन्नतत्त्वान्तर्यामिणो-
वचनात् । उभयेऽपि काखमाध्यंदिनब्राह्मणद्वयेऽपि एनञ्जीवं
भेदेनैवाधीयन्ते ब्राह्मणाः । निःसन्देहार्थमुभयग्रहणं यो
विज्ञाने तिष्ठन्निति काखाः य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्य-
न्दिनाः । न चात्मशब्देनान्यः सम्भवति । अन्येषां पूर्वमेव
पठितत्वात् अन्ते हि जीवमाह । तस्मादन्तर्यामित्राङ्गणे ब्रह्मैव
वाक्यार्थ इति सिद्धं ।

अदृशत्वादिगुणकोधर्माङ्गोः ॥ २१ ॥

सुण्डके हि श्रूयते कस्मिन् भगवो विज्ञात इति पृष्टे द्वे विद्ये
वेदितये इत्युत्तरमाह । तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं
नामाङ्गे वेदादिः रूपाङ्गे परा च । तत्र वेदादिविद्यायां न
सन्देहः । परायां सन्देह्यते किमेवा साहस्रमतविद्या ब्रह्मविद्या
वेति । सांख्यधर्माभिलापात् सन्देहः । अथ परा यया तद-
चरमधिगम्यते यत्तदद्रेक्षमयाहमगोतमवर्षमचक्षुरश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं । यद्भूतयोनिं
परिपश्यन्ति धीरा इत्यादि अथे च दिव्योह्यमूर्त्तः पुरुषः
सवाद्याभ्यन्तरोह्यजः । अपाणोह्यमनाः शुभ्रीह्यचरात् परतः परं
इति उक्त्वा एतस्माज्जायत इति निरुध्य अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्र-
सूर्या इत्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात् स्रष्टिमाह । तत्रैक-
प्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राचरपुरुषयोर्भेदः प्रती-
यते । तयोर्भयोरपि स्रष्टिः । तद्वद्ववादे न संशयश्चेति ।

तस्मात्साहाय्यमतमेवैतत्प्रकृतिपुरुषयोः श्रितत्वादन्यतरप्राधान्येनी-
 भयोः स्रष्टृत्वं उभयात्मकत्वात् जगतः । रूपमपि समष्टिव्यटी-
 नामग्रे ह्युत्पत्तिरिति तिरोहितरूपत्वान्न ब्रह्मविद्या किन्तु
 स्मृतिरेवेति । ब्रह्मविद्या वेदविद्या उपचारादेति । एवं प्राप्त
 उच्यते । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्व-
 विज्ञानात् । ततएव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि
 ब्रह्मत्वम् पुरुषस्यापि तयोः परापरभावः अभेदश्च एतादृश
 एव ब्रह्मवादः । तत्र प्रथममक्षरस्य ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादि-
 गुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तिः तथाक्षरात्संभवतीह विश्व-
 मिति । इयं चोपनिषत् न ह्यत्र ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जगदुत्पत्ति-
 रस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसन्दिग्धमेव द्रैपदानन्दतिरोभावेन
 ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति ब्रह्मविदाप्नोति पर-
 मित्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः पर-
 मात्मैव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्यास्यायामपि स्रष्टिः ब्रह्म-
 विद्येयामु द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये सृष्टं चामूर्तं चैत्यत्र विकार-
 स्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति
 परिहरति । इतरौ न भवती वाक्यार्थरूपो । कुतः । विशे-
 षणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशेषणभेदः व्यपदेशय ताभ्यां अदृश्यत्वा-
 दयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति सर्वम्यापि तद्विकारत्वात् । न हि
 घटदर्शनेन सृत् न दृश्यत इति वेदितं युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः

सर्वभवनसमर्थत्वात् ब्रह्मणि विरोधाभावः। न हि नित्य-
सदैकरूपम् विक्रियमाणञ्च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे
तदेव ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्या-
दयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसम्बन्धः ।
अक्षरनिरूपणएव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य-
मिति तस्मादक्षरविशेषणानि न प्रकृतिविशेषणानि नापि
पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य । न हि दिव्यत्वादयो गुणाः
पुरुषस्य भवन्ति । न हि तन्नते पुरुषभेदोद्घातीक्रियते । जीव-
ब्रह्मवत् । न च तस्य बाह्याभ्यन्तरत्वं सर्वत्वाभावात् । न हि
तस्माज्जायते प्राणादिः । तस्मात् पुरुषविशेषणान्यपि न
सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदः व्यपदेशिभेदश्च
ब्रह्मविद्यैवैपेति स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे प्रोवाच
तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति मध्ये तेषामेवैतां ब्रह्मविद्या-
सुदेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पितौ प्रकृतिपुरुषो वाक्यार्थः ।
न हि ब्रह्माज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदति इति
चकारार्थः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अग्निर्मुर्धा चक्षुःप्रीत्यादिरूपं न हि प्रकृतिपुरुषयोरन्यतरस्य
सम्भवति । ब्रह्मवादे पुनर्विज्ञाकारस्यैतत् रूपम् । सूत्रविभागात्
पुनर्मुखोपपत्तिरेपेति सूचितम् । चक्षारेण श्रुत्यन्तरविरोध
एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति । ब्रह्मविद्यैवैपेति सिद्धं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अधिकरणत्वेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे अदृश्यत्वादि-
गुणावुक्त्वा प्रसङ्गात् रूपमुपन्यस्यं । अधुना साकारब्रह्मतामुप-
पादयितुमिदमधिकरणमारभते । को न आत्मा किं ब्रह्मेति
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यथेपितमेव नो ब्रूहीति चीपक्रम्य
दुसूर्यवायाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपा-
सननिन्दया च भूर्वादिभावमुपदिश्यान्नायते यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्वाम्बस्त्रमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य भूर्देव
सुतेजायत्तुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा मन्देहो वृद्धलो वसिरेव
रयिः पृथिव्येव पादावुदर एव वेदिलोमानि वह्निर्हृदयद्वाहृ-
पत्यो मनोऽन्वाहार्यं पचनमास्यमाहनीय इत्यादि । तत्र संशयः ।
किं वैश्वानरशब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते न वेति । अर्धस्या-
तिसन्दिग्धत्वात्सन्देहः । तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदप्रयोगोऽस्ति नान्यत्
किञ्चिदुपपादनैत्वतदस्मादेष । साकारस्य तु लीकन्यायेना-
ब्रह्मत्वं । वैश्वानरो यद्यप्यग्रावेय प्रसिद्धः तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वा-
द्देवतात्मपरिग्रहो युक्तः । ततश्च संबन्धरो वा अग्निर्वैश्वानर इति
श्रुतेः । संबन्धरस्य प्रज्ञापतित्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिद-
मिति गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव युक्ततरो । तदुपासक-
स्यैवात्रभोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशमात्रत्वमपि सुखली-
यत्पादशब्दाद्यपेक्षया •सूलत्वाभिप्रायम् । विराडभिमानित्वाच्च
लोकावयवत्वं । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति । तथाहिरण्य-
गर्भोपासनापरमेवैतदाक्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्त

उच्यते । वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्द-
विशेषात् । साधारणशब्दात् विशेषः । ये पूर्वपत्रे साधा-
रणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोऽपि विशेषोऽस्ति येन भगवा-
नेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्द्धत्वादिधर्मः । न
हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्वातिरिक्ते सम्भवति । सर्व्वभवन-
सामर्थ्याभावात् । साधारणात् धर्मात् शब्द एव विशेष इति
वा । विशेषादित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दो प्रादेशमात्रस्यैव
वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं द्युमूर्द्धत्वादिकन्तस्यैवेति समासेन द्योत-
यतः । अन्यथाविरोधाभावात् । यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं
तदपि भगवतएव न हिरण्यगर्भस्येति । पुरुषत्वात्तस्य । विश्वस्य
जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन देवतात्वाद्देवतादंद्दे-
चेति विश्वानरो ती निवासो यस्येति तस्य निवास इत्यण् । तेन
परमेश्वरएव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादन्वतो-
पचारात् प्रयोगः । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

व्याख्यानेन भगवत्परत्वात् वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

केचित् स्वदेहे हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वमन्तं ।

चतुर्भुजं कञ्जरयाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्तीति ।

स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य
ब्रह्मत्वे । स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि-
श्रवणं यदि प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकऋतीयानां ब्रह्मवाक्यत्वं
स्यात् तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वा-
नरो भगवानेवेति सिद्धं ।

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशा-
दसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

क्वचिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनु-
मानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णयिते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि
व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनान्देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ इति

जाठरणवाग्निरवैश्वानरो भवति तस्यैव भगवद्विभूतित्वात्
वाक्यार्थो यथाकथञ्चित् योजयिष्यते । नतु विरुद्धधर्माणां
वियमानत्वात् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयः
अन्तःप्रतिष्ठानञ्च । अग्निवैश्वानरइति शब्दः केवलवैश्वानर-
पदे भवेत् भगवत्परत्वं योगेन तदग्निसाहचर्यात् अग्निरेव
भवेत् । तस्यैव च त्रैताग्निकल्पनमुपासनार्थं । प्राणो हि देवता-
स्तत्प्रयुक्तं प्रथममागच्छेत् तद्वीमीयमित्यादिना । तदेतेभ्यो
हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्वन्मैः । पुरुषोऽन्तःप्रतिष्ठितं
वेदति भिन्नहेतुहेतुहेतुश्च भवतीति न चकारः । तस्माद्विरुद्ध-
धर्माणां वियमानत्वात् न भगवान् वैश्वानर इति चेत् । न ।
तथा द्रष्टुपदेशात् । सर्वभोक्तृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुप-
दिश्यते विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्येवमेव भगवतो
वर्णितं । तर्हि कार्यवाक्यमेवाशु स्मृत्यशुरोधादिति चेत्
तत्राह । असम्भवात् । नहि तस्य द्युमूर्च्छत्वादयो धर्माः सम्भ-
वन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति चेत् ।
न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निवैश्वान-

नरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः
प्रतिष्ठितं वेदेति । तस्मात् पुरुषत्वं पाठान्तरे पुरुषविश्वत्वं
वा जाठरस्य न सम्भवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे
सम्भवत्यन्यकल्पनाऽयुक्तेति ।

अतएव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥

वैश्वानरो न ऊत्येत्यादिमन्त्रैर्देवताया महाभूताग्नेर्वा
वाक्यार्थतेति कस्यचित् बुद्धिः स्यात् तदपि अतिदेगेनेव परि-
हरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे सम्भवति नान्यकल्पना युक्तेति ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं* भग-
वतः स्वाभाविकं लविमं वेति । अस्मिन् सिद्धएव पूर्वोक्तं
सिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वारः रूपयो वेदार्थ-
चिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्दबलविचारकाः
आचार्याः । शब्दार्थयोर्जैमिनिः । आश्वरथ्यसु शब्दोपसर्जने-
नार्थविचारकः । केवलार्थविचारको वादरि रिति । आचार्यः
पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदन् तेषामत्य-
बुद्धिख्यापनाय नामान्याह । तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः
प्रथमं निर्दिश्यते । व्यापकस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पना-
ध्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैव विरोधं मन्यते जैमिनिः ।
आकाशवद्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म अतएव साका-
रत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया प्रेच्छया स्वभावतश्च विभक्त-

मिव । तद्योऽपि नियतपरिमाणं अनियतपरिमाणं आकाश-
वत्परिच्छेदनिरूप्याः । तद्दृष्टिज्ञासाभ्यां तथा भवन्ति ।
स्य तावप्युक्तं ।

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यानयो विदुः ।

प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं ।

तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते इति ॥

भूतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्द्धनि
च मनसीन्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे
सर्वेषु तथात्ववादो विभूतिरभेदाय । तस्मात् वैखानरस्य पुरुष-
त्वात् सच्चिदानन्दरूपेणैव प्रादेशमात्रत्वं न विक्रियते । अतः
साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः सिद्धान्तः ।

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छन्नं तदपगमेन पुरुषा-
कारेणाधिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिव्यक्तः पुरुषोऽन्तर्यामी अतएव
पुरुषविध इति । अभिव्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमन-
कृतत्वात् न स्वाभाविकत्वं तथापि निर्दिश्यमानं सच्चिदानन्द-
रूपमेवाश्रय्यो मन्यते ।

अनुसृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

षादरिः केवलधौक्तिकचिन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपाशुवादिका
शुतिरिति ।

यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति

तत्तद्वपुः प्रणयथे सदशुग्रहाय ।

इति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धि-
सौकर्याभावात् तार्किकादिभतेष्वपि तथात्वात् युक्त्यनुरोधेन
ब्रह्मवादोऽप्यन्यथा नैव इति हि मन्यते । अस्मिन् पक्षेत्व-
तात्त्विकत्वं । अथवा मायास्थाने अनुसृतिः । अभिव्यक्तिसु-
तुल्या । एवं सति वादरिभतेऽपि तात्त्विकमेव रूपं ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

जैमिनिभते आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी
नियतमेव प्रादेशमात्रभगवद्रूपं मन्यते । तन्निराकरणाय
सर्वत्र प्रादेशत्वं सम्पत्तिरूपमित्याह । तत्र का संपत्तिः कथ-
मिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसनेयि-ब्राह्मणे द्युप्रसृ-
तीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्थावयवान् अध्यात्मे च मूर्द्ध-
प्रभृतिषु चिदुकपर्यन्तेषु सम्पादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः
सुविदिता अभिसम्पन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
मात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स हीवाच मूर्द्धानमुपदिग्नेष
वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना सम्पत्तिनिमित्तमेव प्रादेश-
मात्रत्वं वैश्वानरस्थाह । न तु प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति
तदेकदेशिपरिहारञ्जैमिनिर्मन्यते ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

मुख्यं स्रसिदान्तमाह । व्यापकएव प्रादेश इति न हि
विरहमुभयं भगवत्यनवगाह्यमाज्ञात्मे तस्मात् प्रमाणमेवानु-
सर्त्तव्यं । न युक्तिः । शब्दवसविचारएव मुख्यः । न तु प्राती-
तिकविरोधादन्यथात्वकल्पनं । वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं

पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । न हि तस्य तद्विधत्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च सम्भवति युक्त्या । अतोऽन्ये ष्टपयी भ्रान्ताएव येऽन्यथा कल्पयन्तीत्यभिप्रेत्य स्वमतमाह । एतं वैश्वानरमस्मिन् मूर्धचिवुकान्तराले जावास्ताः समा-
मनन्ति । एषोऽनन्तोऽथक्त्वात्मा योऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यादिना भ्रुवोः प्राणस्य च यः सन्धिः स एष दीर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । युक्तिगम्या त्वत्रद्व-
विधैव । अविरोधेऽपि बध्यति । श्रुतेषु शब्दनूलत्वादिति । ननु तथापि काचित् वेदानुसारिणी युक्तिर्वक्तव्या शास्त्रसाफल्य-
येति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाग्रद्वनीयो वस्तुस्वभावात् । अयःकान्तसंनिधौ सोऽपरिभ्रमणे या युक्तिः गर्भस्वीदर्या दाहे
रेतसो मयूरत्वादिभावेन हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः
कैचिदपि शक्यते यत् । तस्यान्ते सशिरमित्यादिना श्रुतिरेव-
मेवाह । यगोदा स्नानभयस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव
दृष्ट्वा स्वमायाविद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह

अथो प्रमुथैव समार्भकस्य यः कथनौत्पत्तिकशास्त्रयोगः ।

इति उन्नतुल्यन्धने चायमर्धो निर्णीतः । तस्मादानन्दांग-
स्यैवायं धर्मो यत्र स्वाभिव्यक्तिस्तत्र विरुद्धसन्ध्याश्रयत्नमिति
चकारार्थः । तस्मात्प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भग-
यानेवेति सिद्धं ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्णि श्रीब्रह्मभाष्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीय पादः ।

दुश्वादायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादे आधेयरूपी भगवान् प्रतिपादितः । आधार-
रूपोऽत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलित्यति । इदं युज्यते ।
यस्मिन् द्योः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमे-
वैकं जानत्यात्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैव सेतुरिति ।

बाधकानां बलिष्ठत्वात् साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा वाध्येरन्निति पादोऽभिधीयते ॥

वस्त्रिन्नित्यादि वाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः । अर्थात्
प्रकरणात् लिङ्गादिति पूर्वं विचार्यते । अत्र संशयः । दुश्वा-
दायतनं ब्रह्म आहोस्वित् पदार्थान्तरमिति । अर्थान्तरमेव
भवितुमर्हति । दुश्वादीनां सूत्रे मणिगणा इव प्रीतानां भार-
त्वान्न तद्वाहकः परमात्मा । अन्यवाग्विमोकश्चासद्गतः । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य पृष्टत्वात् कथमन्यविमोकः सेतुश्च गति-
साधनः तस्मादफलत्वमपि आत्मलाभान्न परं विद्यत इति
विरोधय । अतो न ब्रह्मविद्यापरमेतद्वाक्यं किन्तु स्मृतिमूलं भवि-
ष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते । दुश्वादायतनं ब्रह्मैव । द्यौः भूयादि-
र्येषान्ते दुश्वादयः तेषामायतनं । यस्मिन् द्यौरिति वाक्यो-
क्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् । आत्म-
शब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थ-
मात्मपदं किन्तु पूर्वोक्तानामात्मभूतं तेन न भारस्ततो दोषः ।
कारणे हि कार्यमोतं भवति सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानि-
नामृतत्वप्राप्तेः । अभेदेऽपि ब्रह्मविदाप्नोति परमितिबदर्थः ।

तस्माद्वाधितार्थब्रह्मक्षयस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वात् शुभाद्या-
यतनं ब्रह्मैव ।

मुक्तोपसृष्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्यवाग्विमोकी विरुद्ध
इति; नैष दोषः । मुक्तोपसृष्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जीवन्-
मुक्तानां शरीराद्यध्यासरहितानामवान्तरप्रकरणशरधनुर्न्यायेन
ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृष्यता
व्यपदिश्यते । तेन शरीराद्यध्यासरविशिष्टं न ब्रह्मणि योजनीय-
मिति । किञ्च । वाग्विमोकएव न वसुविमोकः । वसुनो ब्रह्म-
त्वात् । वाचारक्षणमात्रत्वादिकारण्य । अतो न सर्वविज्ञान-
बाधः । अतो बाधकाभावादिदं ब्रह्मवाक्यमेव । ये तु श्रुते-
रन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति ते पूर्वोत्तरस्यदृश्यति-
विरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ननु जड़धर्माः जड़दृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अत्र
इव ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि । तस्मात् प्रकृतिपुरुषनिरूपक-
सांख्यानुमापकमेवैतत्प्रकरणममु । निर्णीतमप्यचराधिकरणे
जड़धर्मात् पुनरुज्जीवनं । तस्मात् शुभाद्यायतनं प्रकृतिरेव
भयितुमर्हतीति चेत् । न । अनुमानं तन्मतानुमापकं न
भयति । कोऽपि गच्छेत् निःसन्दिग्धस्तन्मतस्यापकी नास्ति ।
ब्रह्मवादस्यापकास्तु बहवः सन्ति आत्मसर्वज्ञानन्तरूपादि-
शब्दाः । अतः सन्दिग्धाः जड़धर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्म-

धर्मा एवेति युक्तं । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते* सिद्धोऽस्ति ।
येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत । तस्मात् सर्वाधारत्वेन
निरूप्यमाणः परमात्मैव न प्रधानमिति ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोतत्ववचनं मनीमयः प्राण-
शरीरनेतेति च । अतो जीवधर्माः केचन जडधर्माद्यापरे सर्व-
ज्ञत्वादयोऽपि चीगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीव-
विशिष्टः सांख्यवादएव युक्त इति चेत् । न । प्राणभृज्जीवो न
संभवति । अतच्छब्दादेव न ह्यानन्दामृतरूपः स भवितुमर्हति
तन्नते । पृथक्चीगकरणमुत्तरायं ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानयेति कर्मकर्तृभावः प्रती-
यते । अतो भेदव्यपदेशात् न प्राणभृज्जीवः ।

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

जीवजडसाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह । प्रकरणं
हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे स ब्रह्मविद्यामिति ।
तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च । ब्रह्मविद्याया एव प्रक-
रित्वमवगम्यते ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्यादिभिर्विच्छिष्टः
ब्रह्मवादः प्रतीयते ।

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह । दा सुपर्णेति-
वाक्ये अनन्त्रवन्त्यो अभिधाकशीति केवलस्थितिः परमात्मनः

कर्म्मफलभोगो जीवस्य । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानाविव
मध्ये परानृष्टो । न हि साह्यनतमेतादृशं भवति । अतोऽस्य
वैशेषिकीपपत्तेर्विद्यमानत्वात् प्रातिलीम्येन सर्वा उपपत्तयोऽ-
दृढा इति द्युभावाद्यतनं भगवानेवेति सिद्धं । यद्यपि प्रैङ्गुप-
निपदि हा सुपर्णत्वस्यान्यथाख्याख्यानं प्रतिभाति तद्वृत्ताप्रदेश-
विशेषेऽन्यथाख्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् सत्तत्त्वज्ञी जीव-
ब्रह्मणो व्याख्येयौ ।

॥ ३॥ ॥ ॥ ॥ ॥
भूमा सम्प्रसादाद्ब्रह्मपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं च श्रूयते यो वै भूमा तत्सुखमिति लक्षणमुक्त्वा भूमी
लक्षणमाह । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमेति । तत्र सशयः । भूमा वाहुल्यमात्रेऽस्वित् ब्रह्मेति । तत्र
प्रपाठकारणे ततस्त ऊर्द्धं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातत्वात् वेदादीनां
नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं यागादीनां प्राणपर्यन्ताना-
मुक्त्वा सुग्यप्राणविद्याया अथरत्नविद्यात्वख्यापनार्थप्रपाठकं
समाप्य ततोऽपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखान्तानां भूय-
स्त्वमुक्त्वा सुखस्य फलत्वात् तस्यैव भूयस्त्वं वदति । यद्यपि तरति
शोकमात्मविदिति नारदमन्त्रात् भूमी ब्रह्मत्वं प्रकरणात् यत्तुं
शक्यते तथापि तस्यैवाथात आत्मादेश इति अहङ्कारादेश-
यदात्मादेशोऽप्यस्ति तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रशमितिः । तस्य सुसु-
याहुल्यस्य च महिषि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पूर्णविषयताभिःपि
भवति सुसुभाषपोति । तयोरेवतरदपाद्यं तत्राप्यन्तरङ्गत्वात्
सुसुप्तिरेवाव भूमत्वेनोच्यते । न सुसुमाहुल्यं सुसुप्तिरुपमेव

भूमेत्येवं प्राप्त उच्यते । भूमा भगवानेव । कुतः । सम्प्रसादा-
दध्युपदेशात् । सम्प्रसादः सुपुतिः तस्मादधि आधिक्येन उप-
देशात् । यद्यपि नान्यत्पश्यतीत्यादि समानं तथापि स एवा-
धस्तादित्यादिना तु ततोऽप्यधिकधर्मा उच्यन्ते । न हि सुपुतेः
सर्व्वत्वादिधर्माः सम्भवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परि-
ग्रहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्व्वत्वात् भगवति वृत्तिर-
दोषः । तस्मात् भूमा भगवानेव ।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

नान्यत्पश्यतीत्यादयोऽपि गुणा ब्रह्मणि न विरुध्यन्ते ।
स्वाप्ययसम्प्रत्योरन्यतरापेक्ष्यमाविःकृतं हीति न्यायेन यत्र हि
हेतुमिव भातोऽत्वादि श्रुत्या उभयत्वात्मानात् अन्यादर्शनादयो
भगवति न विरुध्यन्ते । चकारात् फलं तस्यैवीपपद्यत इत्याह ।
स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना सहस्राणि च विंशतिरित्यन्तेन ।
तेन भूमा ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

१०१५ १२०६ ॥ अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

गार्गि ब्राह्मणे कश्चिन्नु खल्वाकाश श्रोतय प्रोतश्चेति
स हीवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यसूक्ष्म-
नखित्वादि श्रूयते । तत्र संग्रहः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं
ब्रह्म वेति । तत्राचेतनसंसारख्याहर्णतुल्यत्वादाकाशवदस्वाप्य-
ब्रह्मत्वमेव । शुभाश्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अतएवागतार्थता
अदृश्यत्वाद्यधिकरणेन । न हि तत्र विरुद्धधर्मा आगच्छ

निराक्रियन्ते । अतोऽचेतनतुल्यत्वात् ब्रह्मवादस्यासमाप्तत्वात्
 आग्रहाविष्टत्वात्पटुः स्त्रीत्वाच्च क्षरो वाय आकाशाद्भूयानिति-
 वत् कयाचिदुपपत्त्या क्षरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृतिजैवविशेषा-
 णामन्यतरपरियह इति वक्तव्यमुपासनार्थं । अत्र हि प्रापञ्चिक-
 सर्वधर्मराहित्यं ब्रह्मधर्मत्वञ्च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उप-
 पद्येत । ब्रह्मत्वपरियहे तु वैयर्थ्यमेव उपदेष्टृत्वाभावात् । तस्मा-
 दक्षरमन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्त उच्यते । अक्षरं
 परमात्मैव । कुतः । अस्वरान्तधृतेः । श्रुतिं व्याख्याय सिद्धं हेतु-
 माह । अत्रैकैव प्रश्न उत्तरं चैकं । आकाशस्यावान्तरत्वमेव ।
 तेनास्वरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । द्युभ्याद्या-
 यतनसिद्धो धर्माऽत्र हेतुः । न तदश्रोति कश्चेति मुख्यतया
 परिगृहीतो भवति । अन्यथा सूक्ष्मं विपतनञ्च भवेत् । न ह्यन्यः
 सर्वाधारो भवितुमर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनार्थमक्षरपदमन्य-
 निराकरणार्थं तदधर्मापदेशश्च । तस्मादक्षरं परमात्मैव ।

सा च प्रशासनान् ॥ ११ ॥

ननु क्वचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्य-
 न्यत्रापि न तयाययितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत
 आह । सा च विधृतिरत्रापि वाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः ।
 प्रशासनात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावा-
 पृथिवी विधृते विष्टत इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो
 भवितुं नार्हति । अप्रतिहताज्ञायत्तेर्भगवदधर्मत्वात् । तस्मा-
 दक्षरं ब्रह्मैव ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

ननुक्तमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह । अन्यभावव्या-
वृत्तेः । अन्यस्य भावः अन्यभावः अत्रह्यधर्म इति यावत् ।
तस्यात्र व्यावृत्तेः । अत्रह्यत्वे हि ब्रह्मत्वे नोपासना भवति ।
कार्यकारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृगो धर्मोऽस्ति । चकाराद्यो
वा एतदक्षरमविदित्वा मार्गीत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादन-
मेव नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धं ।

इति धितकण्ठः ॥

इच्छतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

पञ्चमप्रश्ने एतद्वै सत्यकाम परश्चापरश्च ब्रह्म यदोद्धार-
स्तस्माद्विद्वानेतेनैकतरमन्वेति । यद्येकमात्र इत्यादिना एक-
द्विविधावोपासनया अग्न्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्य-
लोकप्राप्तिपुनरागमने निरूप्यार्धचतुर्थमात्रोपासनया परं
पुरुषमभिधायीत स तेजसि परे संपन्नो यथा पादोरस्व-
चेत्यादिना परात्परं पुरिशयं पुरुषमोक्षत इति । तत्र संशयः ।
परपुरुषः परमात्मा ध्यानविषयः आहीस्त्रिद्विराट्पुरुषो
ब्रह्मा वेति । तत्रामुख्यप्रवाहपतितत्वात् ब्रह्मलोकं गतस्य
तदीक्षणमेव च फलं श्रूयते । न हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तद्
ज्ञानमेव फलं भवति । तस्मात् विराट् ब्रह्मा वा अभिध्यान-
विषय इति एवं प्राप्त उच्यते । सः अभिध्यानविषयः परंपुरुषः
परमात्मेव । कुतः । इच्छतिकर्मव्यपदेशात् । जीवधनात् केवल-
जीवाधारभूतात् ब्रह्मलोकात् पररूपपुरुषदर्शनं इच्छति;
तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशात् उभयोः कर्मणोरेकत्वं अपरन्ति-

मात्रपर्यन्तं निरूप्य परं ह्यप्रे निरूपयति । तथैव च श्लोके
तिस्रो मात्रा इत्यादि । अभिधानस्य हि साक्षात्कारः फलं ।
अतः फलरूपज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मैव ।
मन्दशब्दानिहत्यर्थमेवेदं सूत्रं । अत्र सर्वसङ्करवादिनामन्यथा-
पाठो भ्रमात् तत्रापि विचारसुख्यः ।

॥ ८२ ॥ अणुभाष्यम् ॥
दहर, उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमग्निं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरी-
ऽग्निन्नन्तराकाशस्त्वग्निं यदन्तस्तदन्वेष्टव्यन्नदाय विजिज्ञासितं-
व्यमित्यादि श्रूयते । तत्र संग्रहः । किं जीवोऽन्वेष्टव्यो ब्रह्म
वेति जीवब्रह्मवादी निर्णयते । श्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तत्
यदस्मिन्वायवे परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेत् शाश्वं च तत्रैव
समाप्तं चेत् व्यर्थमधिकरणरत्नः । इदमेव च वाक्यं श्रुत्वा
यत्कथं च भवेत् । तस्माद्दक्षिणधिकरणे मुख्या सर्वसङ्कर-
वादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्राप्तं दहर आकाशो जीव
इति । अत्रावान्तरप्रकरणद्वयं । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे
जीव एवाव्युत्पत्त्यभयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थश्च द्वितीय-
प्रकरणं । तस्मात् प्रथमेऽपि जीव एव तादृगधर्मवान् भवितु-
मर्हति । अर्थानुगुणमपि ध्यास्येयं । अयमेव जीवो ब्रह्म
अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भविष्यति ।
तस्य पुरं शरीरं तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मं तत्राराधमाधो जीव
एवाकाशः तात्पर्यात्तदापदेश इति । अन्येऽप्यसु तस्मिन्
विद्यमानस्तस्मिन्निष्ठा । यासन्नारूपेण सर्वन्तत्र वर्तत इति ।

अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महा-
 भूतानि पुत्रादयोवा तच्चेत् ब्रह्मरित्यादिना नित्यतामुपपाद्य एष
 आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तत्ज्ञानञ्च प्रशं-
 सति । स्वात्मज्ञानिनः कामसिद्धिश्चाह । य इहेत्यादिना ।
 येऽपि च विरुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति अहरहर्गमनादयस्तेऽपि
 स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमना-
 गमने प्रति स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणीभावात् एवं लोकाधारत्व-
 मपि ब्रह्मचर्यं च तस्य साधनमिति । योगश्च तयोद्धृमा-
 यवस्यत्वमेतीति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं प्राप्त
 उच्यते । दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्त-
 रत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तं ।
 जीवो नाम भगवद्गो न भगवानेवेति अग्रे वक्ष्यते । अग्रे
 नानाव्यपदेशादिति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रमिदमप्यग्रे वक्ष्यते ।
 अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्म-
 विद्यापरं किन्तु ब्रह्मवाक्यमेवेति ।

✓ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह । गतिशब्दाभ्यां । गति-
 ब्रह्मलोकगमनं । एवमेवेमा सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं
 ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति एष आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः संत्य-
 संकल्प इति केवलभगवद्वाचकाः यदा ब्रह्मलोकशब्दस्य ।
 ननुक्तं जीवस्यैवेति शब्दा गतिय मनोरथादिकल्पितानानिति ।
 तन्निराकरणायाह । तथाहि तथैव गतिशब्दो भगवत्स्यैव शुक्ती ।

अदृतेनापिधानं हि तेषां विशेषणं । अज्ञानावेष्टितत्वमि-
 र्थः ।* न चिज्ञानपरिकल्पितत्वं दृष्टत्वात् तथैव हि दृश्यते ।
 सर्वोऽप्याह न किञ्चिद्वेदिपमिति । न च गन्तुरभाव एव शास्त्र-
 वैफल्यापत्तेः न ह्यात्मनाशः पुरुषार्थः कर्मकर्तृविरोधश्च तथा ।
 अपहृतपाशत्वं च तद्विरुद्धधर्माणामनुभवात् । भगवति तु इदानी-
 मेव तेषामनुभवः ध्यानादावुपलब्धेः । पृथिवीशराववदेव जीवब्रह्म
 विभागी नन्वज्ञानकृतः । तथाहि । अज्ञानं नाम चैतन्यांतर्भूतं
 तत्कृत्तिरूपमनादि उत बहिर्भूतं । साह्यवत् न बहिर्भूतं चेत्
 साह्यनिराकरणेनैव निराकृतं अन्तःस्थितायाः शक्तिरूपायाः
 स्वरूपाविरोधिण्या न स्वरूपविभेदकत्वं आश्रयनाशपसद्भात् ।
 कल्पनायाद्याप्रामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वं कुठा-
 रादिपत् । नापि वायुवत् तच्छक्तित्वात् । किञ्च । कोऽयं
 ब्रह्मवादे प्रद्वेषः येन मिथ्यावादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति
 चेत् पीतशङ्खप्रतिभानवद्युक्तं मतकरणं ब्रह्मविदुपासनयाशु-
 गमियति । शर्कराभक्षणेनैव पीतप्रतीतिः सर्वज्ञेन हि वेद-
 व्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमधिकरणमारब्धं । तस्मा-
 ज्जीवानामेवाज्ञानदर्शनात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनात् गतिशब्दो
 ब्रह्मविषयत्वादेव न जीवविषयौ । किञ्च । विज्ञश्च वर्त्तते यथैवेष्ट
 कर्मजितो० लोक्तः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो० लोक्तः क्षीयत
 इति नहि स्वाज्ञानं स्वस्य सश्रयति हिताकरणप्रसक्तिश्च । न च
 ज्ञानेन सामर्थ्यमुद्भवमिति वाच्यं विरोधित्वात् नहि ज्ञाने

* कर्मवित्त इति वा पाठः ।

‡ पुण्यवित्त इति वा पाठः ।

जाते कर्तृत्वमस्तीति ^१ विप्रयवादिनोऽङ्गो कुर्वन्ति । विरहा
 च कल्पना अहं ब्रह्मास्मीति अतएव सर्वभावश्रुतेः । तद्ज्ञानं
 तस्य सार्वज्ञे लिङ्गं । तस्य हि सगुणो भगवद्वाच्यानामन्यतरः
 स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्यैवास्यापि माहात्म्यं भवति
 तस्मात्त्रिङ्गादपि गतिशब्दौ ब्रह्मविषयो । चकारात् तमेव विदि-
 त्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्वा ब्रह्मत्वेन
 ज्ञानं नाम्नो मोक्षाय ब्रह्मण एव तु ज्ञानमात्मत्वेनापि ।
 तस्मात् दहरः परमात्मा ।

धृतेषु महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

अपरं हेतुमाह । धृतेः । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां
 लोकानामसमीदायेति । न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य
 सम्भवति । चकारात् सेतुत्वमपि तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्य-
 मिति लोकविधारणस्य माहात्म्यरूपत्वात् । तस्यैव कर्मल-
 मित्याह । महिम्न इति । महिमैष पुरुषस्य न तु वासनारूपेण
 तस्मिन्विद्यमानत्वं संसारिधर्मत्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् । न च
 विरहसुंभयत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यं । अस्यास्मिन्नुपलब्धेः । अस्मै-
 तादृशविरहधर्माद्यमाहात्म्यस्यास्मिन् भगवत्त्वेवोपलब्धेः ज्याया-
 नाकाशाद्यावान् वा अथमाकाशः अणुः स्थूल इति । यशोदाद-
 यश्च बहिःस्थितमपि जगदन्तः प्रपश्यन्ति । नत्वेतादृशो जीवो
 भवितुमर्हति । तस्मात् ब्रह्मैव दहरः ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

आकाशशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिः । अपहतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः ।
 किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भगवत्त्वेव न जीवे सम्भवत्य-

तोऽपि भगवानेव दहरः । चकाराद्विधिसुखेनाधिकरणसमाप्तिः
सूचिता । अन्यनिषेधसुखेन पुनर्विचारयति ।

इतरपरामर्शात् सइतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

ननु ब्रह्मैतादृशं, जीवो नैतादृश इति न क्वचित् सिद्धमस्ति
श्रुत्येकसमधिगम्यत्वादुभयस्वरूपस्य ब्रह्मवादे अतो यथा सर्वत्र
ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनात् तत्तत्प्रकरणं ब्रह्मण इति
निधीयते एवमिहापि जीवस्यासाधारणधर्मदर्शनात् जीवप्रक-
रणमिति कुतो न निधीयते । निश्चितं तु तस्मिन् आकाशतुल्य-
त्वादयो धर्मा जीवस्यैव भविष्यन्ति नान्यस्यैत्यभिप्रायेणाह ।
इतरपरामर्शात् सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्गः उपक्रमोप-
संहारमध्यपरामर्गैः सन्दिग्धे निर्णयः तत्रात्मविदः सर्वान्
कामानुज्ञा मध्ये अथ य एष संप्रसादोऽप्याहूरीरात् समुत्थाय
परं व्यीतिरूपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवा-
चेतदस्यतमभयमित्यादि मध्ये अपे अथ य आत्मा स सेतुरिति ।
तत्र सम्प्रसादः सुपुतिः जीवावस्था । तत्र परसम्बन्धनिमित्तेन
स्वेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनात् जीवएवैतादृश इति गम्यते ।
नह्यथ परमात्मनोऽयं धर्मः सम्भवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं
जीवपरं भविष्यतीति । स एव जीवएव प्रकरणार्थ इति चेत् ।
न । जीवस्तादृशी न भवति विरुद्धधर्मत्वेनैव सर्वत्र तद्विस्त-
यात् । उभयोरेकत्वे ह्युभयत्वमेव न स्यात् अतो पिवन्ता-
दित्यादिषाक्यविरोधयः । अतो न जीवस्तादृश इत्यभिप्राये-
णाह । असम्भवात् । नहि जीवे जगदाधारत्वादिकं सम्भवति ।

नहि परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्थान्यार्थत्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद्दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्था यद्योपपद्यते तयोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्मत्विकमेव नोभयमिति निश्चयः ।

उत्तराच्चैदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्रकरणात् प्राजाप्रत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे प्रतीयमानो जीवएवानृताभयरूपो निरूपितः । तस्यैवोद्भवावे जाग्रत्साक्षित्वं तदनु स्वप्नसाक्षित्वं तदनु सुषुप्ति-साक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्यामृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामतात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयति । अतो जीवोऽपि वस्तुतस्तद्दृश्य एवेति प्रकृतोऽपि परामर्शात् स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति । तुल्येन नायमर्थो दूष्यते किन्तु किञ्चिदन्यदस्तीति न नकारप्रयोगः । तंदाह । आविर्भूतस्वरूपः । स्वाप्ययसम्पत्त्योर्भगवदाविर्भावो जीवो भवति । नृसिंहोपासकस्य नृसिंहाविर्भाववत् । ब्रह्मण उपदेशसमये भगवदाविर्भावात् सर्वत्र स्वात्मानं पश्यन्निन्द्रेऽपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिविम्बादावमृताभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात् प्रजापत्यसन्निधाने विपरीतं पश्यति । अतस्तावन्नात्रदोषपरिहारयान्यथोपदेशः स्वप्नादिषु तथा प्रकृतोऽपि सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावात् तथा वचनं । तस्मादुभयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि भगवदावेशकता भगवद्वर्माभिलाषा उच्यते । तस्माद्दहरोः परमात्मैव ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

परामर्शप्रयोजनमाह । अन्यएवार्थः प्रयोजनं यस्य तस्मा-
द्यमहरहर्षा एवम्बिद् स्वर्गलोकमेति स्वस्यैवं ज्ञाने हि ब्रह्मसुखं
फलं ब्रह्मज्ञानापेक्षायासुपयुज्येत भगवतश्च तदाविर्भावी भव-
तीति चकारार्थः । सम्पत्तौ भगवदावेशकथनार्थं वक्ष्यति च
स्वाप्ययसम्पत्तोरन्यतरापेक्षमाविःकृतं हीति चतुर्थे । तस्मान्न
परामर्शेनान्यथावन्मानम् ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

ननु न ययं जीव उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः ।
किन्तु ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यते । अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्ड-
रीके कथं भगवदयस्वानम् । व्यापकत्वश्रवणात् । यावान् वा अय-
माकाश इति । तस्मात् विरोधपरिहाराय जीवएवाराश्र-
मात्रस्तथा भवत्विति कल्पयत इति चेत्तर्हि भवान् सम्यग्विचार-
कोऽस्मदीयएव परं तु तत् समाधानं पूर्वमेवोक्तं निश्चायत्वादेवं
योमवचेत्यत्र । तन्न प्रसक्तव्यम् । विरोधस्तु सर्वभयनसमर्थे
ब्रह्मणि नाशरुनीयः । तथा पुरुषगरीरश्च ।

पुरुषत्वे च मां धीराः साहस्रयोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्तुप्रहंसितमिति ॥

भगवद्वाक्यात् । तस्माद्भगवानेव दृष्ट इति सिद्धम् ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

दृष्टविरुद्धं वाप्यमागद्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भास्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवद्व्यामन्यत्र च श्रूयते । यत्तच्छब्दानामेकार्थत्वं प्रकरणात् ब्रह्मपरत्वञ्चावगतम् । अर्थाच्च सन्देहः । यस्मिन् द्यौरित्यत्र सूर्यादीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिन् वाक्ये पूर्वादे तत्र तेषां भानं निषिध्यते ।

यत्र यत् सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तत्र भासते ।

क्व भासेताप्यपेक्षायां कर्मत्वे श्रुतिवाधनम् ॥

यत्रेत्यधिकरणसप्तमी । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं तत्राग्निः का वाचतेति वचनात् सत्यलोकस्थितः कश्चित्तेजोविशेष- एव वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते उच्यते । अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनं स्वतो भाननिषेधः पूर्वादेः । सर्वोऽपि पदार्थः तस्यैवानुकरोति सूर्यं रश्मय इव ह्याया पुरुषमिव । तस्माद्वाक्ये भगवदनुकारित्ववचनान्नान्यार्थकल्पनम्* ।

किञ्च । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सूर्यादीनां स्वतःप्रकाशो नास्त्येव घटवत् भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः । तस्मात् स्वतोऽभाने लक्षणया कर्मत्वेवा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थकल्पनम् ।

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

व्याख्यातेऽर्थे सम्प्रत्यर्थमाह । अपीति समुच्चयः ।

न तद्भामयते सूर्यो न जगद्धो न पातकः ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

* नानार्थकल्पन इति क० ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकम् । इति च
तस्माद्भगवानिव सर्व्वावभासकस्तमेव सर्व्वमनुकरोतीति सिद्धम् ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् पुनर्बाधकान्तरमायज्ञ परिहरति । अद्भुष्टमात्रः
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो
विजुगुप्सति* । तथा अद्भुष्टमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक
इति तत्रैव श्रयते । यावान्वा अयमाकाश इति व्यापकत्व-
मन्तःस्थितस्य प्रतीतम् । अद्भुष्टमात्रताचात्र प्रतीयते । अतो
यिरोधाक्कीवस्यैव लोकान्तरगं नृदेहवत् । उपासनार्थमीशान-
नत्वादिधर्माः । अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निचकर्ष यमो वलादिति
तन्निष्ठचर्यम् । तस्माद्अद्भुष्टमात्रो न भगवानिवं प्राप्तमत उत्तर-
माह । शब्दादेव प्रमितः । अत्र सन्देहएव न कर्त्तव्यः । शब्दा-
देव प्रकर्षेण विमानात् । यथा दहरवाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं
तथाऽद्भुष्टमात्रस्यैवेशानत्वं । यदि भगवान् तादृशो न स्यात्
अन्यस्य तादृशत्वं नोपपद्येत । तस्माद्भगवतः सर्व्वतःपाणिपा-
दान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिनिरूपयतीत्य-
द्भुष्टमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ।

• हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ •

नन्वेकेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूप-
यति । प्रादेशमात्रत्वञ्च ध्यानार्थं अद्भुष्टमात्रत्वस्य कौपयोग इति
चेत् तत्राह । तुय्येन निःप्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रथो

जनं तदाह । इदि अङ्गुष्ठमात्रं निरूप्यते केन हेतुना अपेक्षया ईश्वरकार्यापेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति स्मृतः । रक्षार्थमङ्गुष्ठमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणान्तरत्वे किमेतन्न सम्भवति तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृतत्वेदं मृत्युपाख्यानं प्रवृत्तं । अतो मनुष्याणां हृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् यद्यपि हृदयं स्थूलं तथापि धर्मरूपं तावदेव तावन्भावस्यैवावदानयवणात् । तस्मादङ्गुष्ठमात्रस्यैव सर्वधर्मरक्षकत्वादङ्गुष्ठमात्रोऽत्र भगवानेवेति सिद्धम् ।

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिते कस्यचित् भ्रमी भवेत् । सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणार्थं देवादीनामधिकारमाह । तदुपर्यपि मनुष्यापेक्षयाऽर्वाङ्गुष्ठानामधिकारी नास्ति । तत्रापि वैदिकधर्महेतोस्त्वैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोऽपि ये साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न सम्मतिरिति स्वनामग्रहणं विशिष्टवैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं शतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः । कुतः । संभवात् । संभवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिशयाभ्यां तादृशजन्मसम्भवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षयवणात् उपर्यपेक्षा । अतोऽक्षरप्राप्तेः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरीत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वात् प्रजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः सम्भवति । संभववचनात् दुर्लभा-

धिकारस्तत्रेति सूचितम् । द्यौयो देवानां प्रत्यबुध्यत् स एव तद-
भवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति । तदुपर्यप्यधिकारः सिद्धः ।

विरोधः कर्मण्यौतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्व-
भाविविषयधिकारी षड्व्यः कर्मणि वेदाध्ययने उपनयनादिषु
च । ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावाद्देशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन
मतेन देवान्तराभावाच्च तदभावेऽपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुति-
विरोध इति चेत् । न । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । बहूनां प्रति-
पत्तिर्दृश्यते । वहवोऽत्र कर्मणि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै
देवाः सुवर्गकामा एतत् पङ्कजमपश्यन् तमाहरत्तेनायजन्त
सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् स उक्थेन तु रुद्रानयाजयत्
सोऽतिरात्रेणादित्यानयाजयदित्यादि यथैकशतं वर्षाणि प्रजा-
पताविन्द्री ब्रह्मचर्यसुवाचेति । भूमावागत्य ष्ठीन् हत्वा यज्ञ-
करणञ्च यूयते । देवा वै सवमासतेत्यादौ दर्शनवचनात् स्वस्यापि
ऋत्विक्त्वं कर्मकरणञ्च द्योतयति । अथवा । सर्वपदार्थानाम-
नेकाप्रतिपत्तिर्बहुधीपयोगी वेदे दृश्यते यथा चतुर्धाकरणादि ।
पृथिप्रहरणादि तुषोपवापादि तद्विद्यमाने क्रियते नाविद्य-
माने तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति तत्र कर्म तदभावेऽपि
भवति । तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाहका नोऽभावयन् ।
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।

इति संग्रहसंभारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ।

इत्यादिवाक्यैः सर्वसंभृत्युपपत्तयः । आधुनिकान् प्रति वेद-
विभागात् जैमिनेस्तथानिर्णयः । तस्मात् कर्माधिकारः कर्म-
करणस्योपर्यपि सिद्धम् ।

शब्द इतिचेन्नातःप्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

ननु मासु कर्मकरणे विरोधः शब्दे तु भविष्यति । अर्थ-
ज्ञानानन्तरं हि कर्मकरणं वेदाचार्यज्ञानं । तत्र साध्यादीनां
वेदएव कर्मकरणं श्रूयते तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्य-
कल्पनायां त्वनवस्थाव्यवस्थापकपदाभावात्* । तस्मादेदो वसूनां
वृत्तान्तं वदन् वसूनामधिकारं वदेत् । वदन् वा कथमनित्यो न
भवेदिति चेत् । न । अतः प्रभवात् । अतः शब्दात् प्रभवः शब्दोक्त-
पदार्थानां वेदोक्ताः सर्वे एव पदार्था आधिदैविकाएव पुरुषा-
वयवभूताः सर्वानुकारित्वाद् भगवतः अतो नामप्रपञ्ची वेदा-
त्मकीभिन्नएषाङ्गीकर्तव्यः । स केवलं शब्दैकसमधिगम्यः वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यइति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वान्न विरोधः
शब्दे । कथमेवमत आह । प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं
तावदिदानीमपि यजमानः यजमानकृत्यं ऋत्विजश्च स्वकृत्यं
वेदादेवावगच्छन्ति । नचाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः सर्वेषु
लक्षणप्रसङ्गात् । यः सित्तरेताः स्यादित्यादिषु विरोधश्च ।
न च प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वं प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः । सङ्घेतप्रह-
विरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वानुपस्थितिदोषः ।
सङ्घेतप्रहोऽपि जमदग्नीनां पञ्चावर्त्तमित्यनुमानं न हि स्वयं

* अनवस्थाव्यवस्थापकाभावादिति क० ।

जामदग्न्य इति प्रत्यचीऽनुभवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैव अनुभव-
त्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौ-
तिकयज्ञपदार्थेषु भगवद्वयवावेशस्तथापि देवादिलोके ।
तस्मात् वैदिकः पदार्थः सर्वोऽप्याधिदैविको भिन्न इति सिद्धम् ।

अतएव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह । अतएवास्मादेव हेतीवेदस्य
नित्यत्वं सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन । चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्द-
ब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्यास्तु सृष्टेर्ब्रह्मोपादानस्य
सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् । बन्धिका क्षीषा
मोक्षिका तु सा । अतएव सृष्टीणामप्यत्र मोक्षः । निश्चित-
वचनाच्च तस्याऽप्ययं प्राणभूतो नित्य इत्यर्थः । माधान्यात्
ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकशब्दव्यव-
हारभेदौ । तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वात् वेदस्य नित्यत्वम् ।

समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्
स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

एवं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यसिद्धये भिन्नस्य प्रपञ्ची
क्षाधिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थमलविचारेणीत्तर-
कारणं किञ्चिदाग्रह्य परिह्रियते दाढ्यार्थम् । नन्वस्य प्रपञ्च-
स्यानुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टिप्रलय-
धोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति तत्राह । समान-
नामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधः । यस्तुतस्तु भ्रूत्पत्वादा-
पिर्भावतिरोभावेऽप्येव तथात्वात्प्राप्तिसिद्ध्यापि तथापि लौक-

बुद्धानुसारेणावृत्तावपि समाननामरूपत्वात् समुद्रे जलप्रवेप-
वत् । पुनरुपादाने तदेवेति निययामावेऽपि नामरूपयो-
स्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावात् नानित्यसंयोगविरोधः । कुतः ।
दर्शनात् । दृश्यते हि । तथा पितृमातृस्त्रीभर्तृशरीरगङ्गादिषु
तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् ।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवश्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोसुवः* ॥ इति सृतेषु ।

सर्व्वेदेमयेनेदमात्मनात्मात्मयीनिना ।

प्रजाः सृज यथापूर्वं यास मय्यनुशरते ॥

इत्यादि सृतेः । सर्व्वसृतेषु । ऋषीणां पूर्व्वचरितस्मरणं
स्मतिरुच्यत इति । अतोऽर्थ्वलविचारेऽपि यदार्थानां नित्य-
त्वाच्च न वेदस्यानित्यसम्बन्धः ।

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

अर्थ्वलविचारणैकदेशेन पूर्व्वपक्षमाह । ननु मध्वादि-
विद्यासु देवानामनधिकारात् सर्व्वचैथानधिकारः । तथाहि ।
असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरैवेत्यादिना सूर्य्यस्य देव-
मधुत्वं प्रतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वञ्च । तत्र वसुरुद्रादित्य-
मरुक्षाध्याः पञ्च देवगणाः स्वमुखेन मुखेनामृतं दष्टुं व दृष्यन्ति ।
पञ्चविधा एव च देवाः । स्वतःसिद्धं च तेषां तन्मधु । अनुपास-
कत्वात् देवान्तरङ्गता कल्पना कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोऽपि देवत्वं ।
आदिशब्देन, सर्वाण्य देवोपासनविद्या गृहीताः । अतस्तेषा-

सुपास्यत्वात् कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः । न हि प्रयोजनव्यति-
रेकेण कस्यचिद्व्यवृत्तिः सम्भवति । मीक्षस्याप्यधिकारनिवृत्ता-
द्युत्तरमार्गवर्तितात् स्वतएव सिद्धेः । यावद्दधिकारमिति
न्यायात् । वस्तुनयाजयदित्यत्रापि भाविन्येव संज्ञा । तस्मात्
मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्मचेति न देवानामधिकार इति
जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्माणोस्तरत-
मभाववतां तत्तद्रूपभोगानन्तरं मीक्षप्राप्तेरिति ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

किञ्च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते ।
सर्वे हि नचवादिरूपेण महाभोगवन्तो जगद्वभासकत्वेन
ज्योतिषक्रे दृश्यन्ते । अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्वादि
श्रुतेय । न हि तादृशां प्राप्तेख्यवतां सर्वोपास्यानां मीक्ष-
दातृणां ज्ञानकर्माणो कथनोपयोगोऽस्ति । तस्मादनधिकारएव
देवानामित्येवं प्राप्ते उच्यते ।

भावन्तु वादरायणोऽस्ति चि ॥ ३३ ॥

सुशब्दः पक्षं व्यापत्तयति । भावं देवानामधिकारस्य
सङ्गारवं यादरायण आचार्यः गीणसिद्धान्ताभावाय स्वनाम-
यक्षयम् । किमर्पेण ज्ञानेन तथा सति तुल्यत्वमत आह ।
अस्ति हि । अस्ति वेदे प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति सप्त-
दग्निहोषं मियुनमपंग्रत् तदुदिते सूर्ये शुभोदिति देवा वै
सप्तमासतेत्यादिभिः कर्माधिकारो नियतः । तयोयो देवानां
प्रत्यमुध्यत् सप्त तदभवदित्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिमन्वादे ऋष्या

देवानामिति च । एवमेव भ्रुवैर्वाक्चैर्देवानामप्यधिकारोऽस्ति । यत्र च पुनर्देवाणां फलभोगएव प्रतीयते न करणं तत्रापि तेषामधिकारोऽङ्गीकर्तव्यः । हि युक्तोऽयमर्थः । एते हि वसव आधिदैविकभगवद्वयवभृताः अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादि-विरोधः । यदसूनां प्रातःसवनमित्यादिवत् । न हि जीव-विशेषा दृष्ट्वा ल्यन्ति । तस्मादिदं ब्रह्मप्रकरणमेव । योऽपि देवोपासकवत् प्रतीयते स भगवदंशएवाधिदैविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा सति तेषामभावात् । अनुपा-स्यत्वं अनित्यता च वेदस्य स्यात् । तस्माद्देवानामप्यधिकार इति शब्दबलविचारएव युक्त इति सिद्धं ।

१२२ अङ्कितः ॥१॥

शूद्रस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सृच्यते हि ॥ ३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि एतया निपादस्य पतिं याजयेत्ता हि तस्यैष्टिरिति श्रुतेर्द्विविष्कृदा-धावेति शूद्रस्येति लिङ्गात् । दोहादौ च शूद्रस्याधिकारः । एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारइति । तन्निरा-करणार्थमिदमधिकरणमारभ्यते । एवं हि श्रूयते । जानश्रुतिर्हं पौत्रायण इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं सयुग्वतोरयिकस्य समीपं गतः 'जानश्रुति' पौत्रायण रयिकेमानि* यद् यतानि गवामित्यादिना देयतां पृष्टः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्वित्यादिना जानश्रुति 'शूद्रशब्देन सम्बोध्य पुनश्च शूद्रानेन सुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविद्यामुपदिष्टवान् । अतोऽत्र

* रैव इति वा पाठः ।

विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्यामह्य परिहरति । नात्र शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची किन्तु मत्सरयुक्तस्वमत्र नाधिकारीति तथा सम्बोधनं । तदा शक् शोकः अस्य जानश्रुतेः समजनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् । तस्मात् हंसादनादरस्य श्रवणात् क्रस्वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रयिकमात्येति स्वापकर्षश्रवणात् । किमतो यद्येवमत आह । तदाद्रवणात् । तदनन्तरं आद्रवणात् शुचमनु आद्रवतीति शूद्रः परीक्षवादाय दीर्घः सर्वज्ञत्वस्थापनाय । कृद्ध्योगमपहरतीति न्यायात् कथमेवमतआह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते हंसवाक्यात् । शोके जाते त्वमागत इति । अन्यथा प्रपचस्य अधिकारवचनमनर्थकं स्यात् । युतायायमर्थो ब्रह्मविद्ः सर्वज्ञतेति तस्य मात्सर्यनिराकरणं वा सम्बोधनफलम् । तस्मात् शुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगी न जातिशूद्रवाची । कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्वावगतेक्षेत्रत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १५ ॥

जानश्रुतेः पीत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करयकन्यादानात् । न हि क्षत्रियप्रभृतयो ह्येते क्षत्रियादन्यस्य सम्भवन्ति । राजधर्मात्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नोति । न वा प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे सङ्गच्छते । उपदेशाच्चेति चकारार्थः । तथापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकरणार्थं हेतुमाह । उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकश्च कापेयमभिपतारिणश्च काशसेनिमित्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियौ तौ निर्दिष्टौ । कदा

सेना यमेति कक्षसेनस्यापत्यद्वाक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यक्तेन चैत्ररथेन कक्षा-
रूपा रथा इति व्याख्यानं । एतेन वै चित्ररथद्वापेया अयाजय-
न्निति शौनकस्य कापेयोयाजकस्य याव्यश्चित्ररथस्य पुत्रः काक्ष-
सेनिरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकी
प्राणाय हि भिक्षा तस्मात् ददतुः उभावपि द्योकौ भगवतः
तेन प्रकृतेऽप्येतौ गुरुशिष्यौ ब्राह्मणचक्रियावेवेति गम्यते ।
तस्मान्न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायामधिकारी ।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इदानीं शूद्रस्य क्वचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारखेदनापि
कल्पेत । तत्तु नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयन-
संस्कारः सर्वत्र परामृश्यते । तं होपनिष्ये । अधीहि भगव
इति होपसमाद तान् बुद्धानुपनीयेत्यादिप्रदेशेषु उपनयन-
पूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते । शूद्रस्य तु तदभावाभिलापात्
चतुर्थं एकजातिसु शूद्र इति । न शूद्रे पातकं किञ्चिच्च च
संस्कारमर्हतीति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् । चकारात् न शूद्राय
मतिं दद्यादिति निषेधः ।

तदभावाभिर्द्वारणो च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतस्य शूद्रस्य न सर्वथाऽधिकारः तदभावाभिर्द्वारणे शूद्रत्वा-
भावाभिर्द्वारणएव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जाबाल
इत्यत्र गौतमः सत्यकाममुपनिष्ये । नैतद्ब्राह्मणोविवक्तुमर्ह-
तीति सत्यपचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वैव । चकार एवार्थे । चकारेण

निर्द्धारणमुभयज्ञापनार्थं वर्णित्वं शूद्राभावश्च । तस्मान्न शूद्र-
स्याधिकारः ।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

दूरे ह्यधिकारचिन्ता वेदस्य श्रवणमध्ययनम् अर्थज्ञानं
त्रयमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्रत्रिधावन्यस्य च । अथास्य वेद-
मुपश्लेषतस्त्रपुनतुभ्यां शौचप्रतिपूरणमिति । पद्यु इ वा एतत्
भ्रमज्ञानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसामीप्ये नाध्येतव्यमिति । उदा-
हरणे जिह्वाच्छेदोधारणे शरीरभेद इति । दोहादौ शूद्रमस्वल्पे
मन्त्राणामभावएव । स्मृतिप्रयुक्त्यापि वेदार्थे न शूद्राधिकार
इत्याह । स्मृतेय । वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणा-
दिति । चकारस्वधिकारणसम्पूर्णत्वद्योतकः । आर्त्तपीराणिक-
ज्ञानादौ तु कारणविशेषेण शूद्रयोनिगतानां महतामधिकारः ।
तत्रापि न कर्म जातिशूद्राणां । तस्मान्नास्ति वैदिके कचिदपि
शूद्राधिकारः इति स्थितं ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठयज्ञीविचारेण निश्चिताह्यधिकारिणः । वाक्यान्तरस्य
तत्रत्यस्मिन्व्यते प्रसयावधि । यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति
निश्च्यतं महद्द्वयं वक्ष्यमुद्यतं य एतद्विदुरमुताप्ते भवन्तीति ।
अत्र प्राणवज्जीवमनश्चन्द्राभ्यां सन्देहः । किं प्राणीपासना
इन्द्रोपासना वा ग्रंथवाक्यं वेति । बाधकशब्दस्य श्रुतित्वान्न प्रक-
रणेन निर्णयः । अमृतं वै प्राणा इति श्रुतेः । प्राणीपास-
कस्याप्यमृतप्राप्तिर्युज्यते इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । पञ्चमुद्यतमिति

प्राणपचे वियोजने मरणजनकत्वात् भयद्रूपत्वं इन्द्रपचे
बलाधिष्ठातृत्वात् प्राणत्वं । तस्मात् प्राण इन्द्रोवा वाक्यार्थः
इति एवं प्राप्ते उच्यते । कम्पनात् । कम्पनमत्र प्रथमवाक्यार्थः
स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्हेतुकमेव
भवति । नचैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति अग्निहृदय-
त्वात् । तस्य तातस्य हृदयमाह्वित् सायनिरभवदिति श्रुतेः ।
तस्मान्मारकरूपमेवेदं भगवतः प्राणशब्दाच्चत्वं तु पूर्वमेव
सिद्धं । तस्मात् सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव
वाक्यार्थः ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

यएष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरभि-
सम्पद्य स्त्रेन रूपेणाभिनियम्यद्यत इति । तत्र संशयः । परं
ज्योतिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

ब्रह्मधर्माच्च ये केचित् सिद्धा युक्त्या च साधिताः ।

निर्णायकास्ततोऽप्यन्ये चत्वारोऽत्र निरूपिताः ।

तत्र रूढ्योपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते
उच्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र
दर्शनं न्याय इति यावत् । सपुत्री सर्वत्र सता सौम्य तदा
सम्पन्नो भवति । सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादि प्रदेशेषु ब्रह्मसम्पत्ति-
रेवोक्ता । अत्रापि सम्प्रसादवचनात् परं ज्योतिर्ब्रह्मैव ।
तस्माद्यः कश्चनशब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तदापक एवेति ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो वै* नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वन्नह्येति श्रूयते । तत्राकाशशब्दे सन्देहो भूताकाशः परमाकावेति । नामरूपनिर्व्वाहमावत्वमवकाशदानात् भूताकाशस्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वमन्यस्य च नियामकस्याभावादित्येवं प्राप्ते उच्यते । आकाशः परमाका अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद्-भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्च । यत्रैव हि सिद्धवत्कारेणीत्कष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्व्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुर्भयति । वै निययेनेति सिद्धवत्कारान्नोपासनापरत्वं निर्व्वाहस्य ब्रह्मधर्मात्वं न श्रुत्यन्तरसिद्धमिति विचारः । † अर्थापत्तिसूचकस्त्वयमेव न्याय इति तस्मात् यत्रैवातद्गर्भकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धम् ।

सुषुप्तप्रतृकान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

ब्रह्मदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे याश्च यस्तत्र किं ज्योतिरयं पुरुष इत्यारभ्य अभयच्छ वै ब्रह्म भवति । एवं वेदेत्यन्ते सन्देहः किं ब्रह्मवाक्यमेतत् उत जीवस्येति जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वं । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानकर्मन्त्रे ब्रह्मवाक्यत्वमिति । यद्यप्यर्थज्ञाने न सन्देहः तथापि नियामकं

* आकाशो वै इति वा पाठः ।

† अर्थापत्तिसूचक इत्यादि ब्रह्मपरत्वं सिद्धमित्यत्र सुषुप्ते मासि । तत्र विधिपरमादादित्यनुपपत्तम् ।

हेतुमाह भेदेनेति । तस्यायमर्थः । किं ज्योतिरयं जीव इति
 मये सूर्यचन्द्राग्निवाङ्निराकरणानन्तरं आत्मज्योतिः आत्मा
 भगवानेवास्य ज्योतिरित्युत्तरानन्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने
 योऽयं विज्ञानमयो ज्ञानरूपः इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान
 इत्युत्तरे जीवोऽप्येतादृश इति तन्निराकरणार्थं स समानः सन्
 जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह । तस्योभयधर्मा अस्त्यन्ते क्रिया-
 मात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि अयं लोकः
 परोलोकः स्वप्न इति तयं जीवस्य समानतया अनुभवति । तत्र
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वात् द्वयमेव सुषुप्तश्च चतुर्थं । जीवस्य तु मोक्षो-
 ऽपि । तत्रास्मिन् लोके जीवस्थानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षेत्वैक्यं
 स्वप्नसु माया अतः परं हयमवशिष्यते । तत्र श्रुत्यैव भेदः प्रति-
 पादितः । तत्र भगवतीजीवसाम्ये अन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुव-
 न्तीति तत्रानुकरणमाह ध्यायतीव लेलायतीवेति । बुद्धि-
 सहितः स्वयमेव स्वप्नोभूत्वा जागरणानुसन्धानं न करोति
 एवं जाग्रत्स्वापौ ब्रह्मणो लोकद्वयं जीवस्य स्थानवयमाह । स वा
 अयमिति कण्डिकादयेन । स इति पूर्वप्रकान्तो जीवः । जीवस्य
 शरीरेन्द्रियाणां दुःखदायत्वमेव । अयेति भगवच्चरित्रम् । स तु
 स्वस्थानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति । भेदोद्यशब्दात् जीवस्थानी-
 शित्वात् येन प्रकारेणार्थं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं
 भगवानेव करोति । अथो खल्विति भगवती न जागरितस्वप्न-
 भेदोऽस्तीति पक्षः परं स्वयंज्योतिष्टं तत्र स्पष्टम् । एतावद्दूरे
 भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्रः । स वा एष इति
 जीववाक्यं । तस्य सहजः सङ्गोनास्तीति स्वप्नसङ्गाभावं प्रत्यक्षतः

प्रदर्शयन् असङ्गत्वमाह । तावतापि जागरणावस्थायामसङ्गत्व-
 ज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोऽवस्थाभेदज्ञानाय
 क्रियाज्ञानप्रधानं खेनसुषुप्तदृष्टान्तसु सुपुप्ती भगवत्स्वरूप-
 प्राप्तये । अवस्थान्तो यत्रेति च भगवान् पञ्चवर्णनाडीकृतएवास्य
 क्लेशो भगवत्कृतएवानन्द इति । स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमोलीकः
 सुपुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया
 भेदनिर्देशः । शरीरः प्राज्ञ इति नाद्याच्छादनाभावोऽतिहृन्दः
 तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य बाह्येन्द्रियधर्माभावमाह । विजा-
 नीयादित्यन्तेन बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति पूर्वोपपत्तिः । एष
 ब्रह्मलोक इत्यारभ्य अनुग्रहासैतदमृतमित्यन्तेनानन्दरूपो भग-
 वान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावतोभयासङ्गः प्रतिपादितः
 तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्वापाभ्यां
 सिद्धमसङ्गोद्भयं पुरुष इति । एवं जीवं सुपुप्ती भगवन्तं च
 ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्करस्य भयं जातं
 सुबुद्धिरयं निर्वन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मानेकी-
 कृत्य जीवोपक्रमेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । स यत्रेति जीवस्य
 मूर्च्छोपतापावस्था । तद्यथा अन्न इति मरणावस्था । तत्र भग-
 वानेवैनं लोकान्तरे नयति तद्यथा राजानमिति भगवतः
 सम्माननम्* । एवंविदमिति षचनात् जीवस्तु नैयंवित् ।
 सिद्धवद्वचनात् न ज्ञानविधिः यावदभेदप्रसङ्गात् । स यत्रेति
 जीवं मोक्षोऽधिकः । अघनमेते प्राणा इति भगवत्परिव्रम् ।
 सम्पद्यत इत्यन्तेन शोके तत् ब्रह्म अस्य जीवस्य एकामयमानस्य

भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति । भगवद्विर्गमने प्राणानां
निर्गमनात् तस्य चेच्छाधीनत्वात् तदभावे इन्द्रियाणि सुप्तौ
तत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् कूटस्थः सन् । अपिः समुच्चये ।
सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावी न
सद्भव इति तदतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशप्रकरणाभावेन
सिद्धवद्वचनात् जीवमुक्त्वावस्था । नाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः मता-
न्तरत्वात् ब्रह्मप्रकरणत्वात् जीवस्य सद्योमुक्तिः फलम् उक्तमण-
एव ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वात् तदर्थेति सुप्तशरीरम् अनस्थिक
इत्यादि संस्राडित्यन्तमुपसंहारः श्लोकास्तयोदय सर्वनिर्द्धारकाः
आद्यो ब्रह्मविहतेः । एव इति सुप्तान्ना नाङ्गीत्वात् पञ्चवर्णा ।
अन्धं तम इति द्वाभ्यामनेयंविदोनिन्दा । तदेव सन्त इति बुद्धि-
मतां वचनम् । आत्मानमिति वैराग्यम् । यस्यानुचित्तिरिति
नयभिर्भगवत्स्तुतिस्तद्विज्ञानस्य पुनरेतदेव स्पष्टतयोपदिशति ।
स वा अयमात्मेत्यादि । अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीत्यन्तद्वाङ्मनां
कचित् पाठभेदेऽप्ययमेवार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति
प्राप्ते अभिधीयते ब्रह्मैव प्रकरणार्थः । सुप्तौ उक्तमणे च जीव-
ब्रह्मयोर्भेदेन व्यपदेशात् । आकाशवत् ब्रह्मनिर्द्धारण एव युक्तः ।

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

किञ्च सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणमिति ।

इति श्रीवेद्यासमतवर्ति श्रीवृद्धभाषार्थविरचिते ब्रह्म-

सूत्राणुभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीय- पाद ।

चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

एवं सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते केचित् वेदार्था-
ज्ञानात् ऋचिहृद्भागे कापिलमतांनुसारिपदार्थदर्शनेन
तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति । तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद
आरभ्यते । तत्र ईक्षतेर्नाशब्दमिति साह्यमक्षमशब्दत्वादिति
निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति तत्राशङ्कते । आनु-
मानिकमप्येकेषाम् । एकेषां शाखिनां शाखासु साह्यपरि-
कल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमध्यक्तमध्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ १ ॥

इति काठके श्रूयते । तत्र बुद्धेरात्मा अहङ्कारः ततो महान्
महत्तत्त्वं ततः अव्यक्तं प्रकृतिः ततः पुरुष इति । नह्यहङ्कारादयः
पदार्था ब्रह्मवादे सम्भवन्ति । तस्मादेवंजातीयकेषु तन्मतपदार्थानां
श्रवणात् मायाप्रकृत्यविद्यावादा अपि श्रुता इति चेत् । न ।
शब्दसाम्यमात्रेण न तन्मतं सिध्यति । सन्दिग्धानां पदार्थानां
पौर्वापर्येण निर्णयः । न तु सन्दिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ।
अथ हि पूर्वम् ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥
 इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

तदनु चत्वारि वाक्यानि यस्त्वविज्ञानवानित्यादि । तदन्वि-
 न्द्रियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसम्बद्धएवार्थं उचितः । तमाह ।
 शरीररूपकविन्यस्तागृहीतेः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रिया-
 दयः ते विन्यस्ता यत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीति-
 र्ग्रहणम् । अन्यथा प्रकृतज्ञानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः । जीवप्रकरणं
 ह्येतत् सुक्त्युपायोऽस्य रूप्यते । योग्यं शरीरमारुह्य गच्छेदिति
 हरेः पदम् । तत्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तौ मुख्यं साधनं शरीरं स रथः
 सर्वसामग्रीसहितापराधीनयानत्वात् रथसु हयाधीनः हयाश्च
 खवुधधीनाः सा च प्रग्रहाधीना स च सारथ्यधीनः स च
 खवुधधीनः सा च मार्गाधीना स च प्राप्याधीन इति । एवं
 ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देवं प्राप्नोति । तत्रेन्द्रियाणामात्मा
 विषयाः ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा भवन्ति । विर-
 क्तेन्द्रियाणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानं तद्ब्रह्मविषयकं
 महद्भवति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कृपैव । सातु भग-
 वदधीना न साधनान्तराधीना । स च भगवान् स्वाधीन इति
 एवमेवार्थस्तस्योचितः । किञ्च । दर्शयति स्वयमेवेममर्थम् ॥

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्यज्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ॥

सूक्ष्मयोपनिषदनुसारिण्या बुद्ध्या भगवत्ज्ञाने हि तन्माप्ति-
रिति । चकारात् ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विषयते तदनन्तरमिति
सूक्तिर्गृहीता । तस्मात् साधनोपदेशात् न सांख्यमतमिह विव-
क्षितमिति ।

सूक्ष्मन्तु तदर्चत्वात् ॥ २ ॥

ननु अयत्नशब्देन न भगवत्कृपा यत्तुं शक्या । धर्मि-
प्रवाहादित्याशङ्क्य परिहरति । तु शब्दः । सूक्ष्मं तद्वन्नद्वैत धर्म-
धर्मिणोरभेदात् । अयत्नशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्व-
प्रकारेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् तदेव अर्हं योग्यम् उभयत्राप्ययं
हेतुः । तस्मात् धर्मधर्मिणोरभेदात् भगवानेव सूक्ष्ममिति ।
तत्कृपैवाव्यक्तवाच्या ।

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दीप इत्यन्ते
शास्त्रे । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः ।
अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं तद्वत् । ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मिति अत्र एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण
फलत्वमिति । तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि स्वधर्मा अपि
स्वाधीनाः स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनम्
आनन्दरूपः फलमिति । अथशास्त्रात् सच्चिद्रूपमक्षरमेवासु
तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषयाधीनत्वमर्थः । एतेनान्येऽपि सर्व-
संग्रहवाटिनो निराकृता वेदितव्याः । यस्मिन्नुद्भाभिन्नापास ।

अनेकरुद्रिशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शास्त्रार्थावेत्तया ब्रह्मसूत्रे सन्मार्गात् वहिःकृताः ॥

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्येनानुमानिकं किञ्चिदस्ति ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्बन्धेनार्थः प्रतिपादितः केष्वेतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं । तेषाम्नु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यं । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे असववार्थवाक्यत्वमेव स्यात् परत्ववचनश्चासङ्गतं श्लिष्टत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तीऽप्यवसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देश्यमात्रमुक्त्वाऽप्ये ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तद्यारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं भुवं

निचाय्य तं सृष्ट्यमुखात् प्रमुच्यते ॥

इति उत्तरवाक्ये वदतीति चेत् । न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्य । न तु द्वयोरैकैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः किन्त्विन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणं । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः । तदनु एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अत्राशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतावत्प्रकरणे सांख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति । त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च । अस्मदुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वम् । अन्यथा चतुःप्रकरणत्वं स्यात् । तृतीया चैषा वक्षी । स त्वमग्निं स्वर्गमध्येसि० नृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धानाय मह्यमिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं नाचिकेत प्रजानन् इत्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरवापीत्यग्रे उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् । एषमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि सांख्यमतनिरूपणीयमिन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अतएव पर्याप्तचनम् । तस्य † प्रकृतेऽभावादस्मदुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तरप्रश्नभाषार्थसंकारः ।

मद्ददञ्च ॥ ७ ॥

ननु तथापि नतान्तरेऽन्यत्र सङ्केतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्म-

* सर्वेकथेपि एति च च इत्युक्तप्रकरणः पादः ।

† प्रकृतेः भाषादिति च ।

परतया योज्यन्त इत्यामह्य परिहरति । महद्वत् । यथा महत्
शब्दो महान्तं विभुमात्मानम् वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादी
महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ।
न हि सांख्यमतइव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्यं वक्तुं
शक्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां
नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वयोक्तकः ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुंमधिकरणान्तरमार-
भते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र
प्रकरणापेक्षैव नास्ति मन्त्रे तदुक्ताकां मूलम् ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

वह्नीः प्रजाः सृजमानाः सरूपाः ।

अग्नी ह्येको जुषमानोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इति ॥

यद्यपीदं खेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात्
पूर्वापरसंबन्धमेव वक्तव्यं तत्र ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मे-
त्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता । तथापि पूर्वकारुडे प्रणवादि-
मन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृ-
तोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्म-
शक्तिं स्वगुणैर्निरूढाः इति च तथा ज्ञात्री ज्ञातजावीशानीशावजा

* लोहित इति वा पाठः ।

† निगूढामिति मन्त्रोक्तं पाठः ।

ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठ-
त्येको विश्वानि रूपाणि योनीद्य सर्वाः । अग्निप्रसृतं कपिलं
यस्तुमग्रे ज्ञानैर्विभक्तिं जायमानञ्च पश्येदित्यादि च वाक्यानि
कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि वैदिक-
भवेत्येवं प्राप्ते उच्यते चमसवदविशेषात् ।

अर्वाग्बिलचमस ऊर्ध्वबध्नः

तस्मिन्वशी निहितं विश्वरूपम् ।

तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे

वागष्टमौ ब्रह्मणा संविदानेति ॥

मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं
कल्पयित्वा तत्रार्वाग्बिलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं
सप्त होतारो मन्त्रेण भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा
प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन रजःसत्वतमांसि कल्पयित्वा न
तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् कपिलश्चपिवाक्य-
मप्यनित्यसंयोगभयान्नित्यश्चपिरेवातुवादकम् । तस्मान्न मन्त्र-
मात्रेण प्रकरणशुल्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ।

ज्योतिरूपकमात्तु तथाह्यधीयत एके ॥ ६ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्बिल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति शिर-
चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा
व्याख्यानमस्तीतीमामाशङ्कां परिहरति तु शब्दः । अजायब्देन
ज्योतिरेवोच्यते । यथाह्यजा अल्पदोग्धी तथेयं नश्वरसुख-
दात्री । अग्निसूर्यसोमत्रियुद्रूपात् ब्रह्मणो हंमोक्तचरणरूपा

भगवत्कार्यरूपाश्रितात् तासां विद्वतं चिद्वृतमेकैकाद्भरवाणीति
 श्रुतेषु प्रथमोत्पत्त्या देवता अजागन्धेनोच्यते । तत्र हेतुः उप-
 क्रमात् । अथैवोपक्रमेत् देवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा
 इति । हा सुपर्णेति चाग्ने मध्येचार्यं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बद्ध-
 मेव वदति सा मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवन्नद्वयरूपमिति ।
 अत्र प्रकारेण न सृष्ट इति निरूपयति । तथाहि । श्रुत्यन्तरे
 सृष्टमेव अधीयत एके । यदग्ने रोहितम् रूपं तजसस्तद्रूपं
 यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्येति । एवमग्रेऽपि कलात्रये अनेन
 जीवेनात्मनेति जीवन्नद्वयणोत्थानुप्रवेशः बीजेऽपि चैविध्यमिति
 सरूपत्वं भगवत अमीने हेतुः जीवेन भुक्तभोगामिति । तस्मात्
 प्रकृतेऽपि चमस्यच्छ्रुतावेवार्थकथनात् सांख्यमतमतिपादकत्वम् ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद्विरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगी रुद्धिर्वा । तत्र अजा-
 शब्दः छागार्यां रुद्धः न जायत इति, योगः । अनुभयरूपत्वात्
 कथं सृष्टिवाचकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । कल्पनोपदेशाच्च ।
 कल्पनाऽप्योपदिश्यते । आद्या सृष्टिः कल्पनया अजागन्धेनोच्यते ।
 यथाह्यजा चकारसृष्टिता सवस्ता स्वामिद्धिता तथेयमिति उप-
 देशपदात् तथोपासनमभिप्रेतं । चकारात् परीक्षवादीऽपि
 वेदस्य सृष्टिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु । वाचं धेनुमुपा-
 सीत । द्युलोकादीनामग्निं पश्चाग्निविद्यायां । तथा
 प्रकृतेऽप्यविरोधः योगरुद्धिर्वातिरेकेणाप्येवा वेदशब्दप्रवृत्तिरिति ।
 तस्मादजागन्धेन न सांख्यमतमिद्धिः ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । तद्वदरण्यकपठे
श्रूयते ।

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माभूतोऽमृतमिति ॥

यद्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते । न पञ्चानां पञ्चगुणत्वं समा-
सानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः पञ्चशब्दः संख्यावाची संख्येय-
वाची वा । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वात् पठीसमासः
संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे
पञ्चत्वमेव पूर्ववशेदनन्वयः । विधायकाभावाच्च । अतो वीसा-
पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति यथासम्भवमर्थः ।
तथापि सूत्रप्राप्तेः संख्योपसंग्रहेऽपि लक्षणार्थं केनचित् धर्मेण
पञ्चसंज्ञाद्वयेण भाव्यम् । स च तेषां मते न सम्भवति । तथा
सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते नानाभावा एव स्त्रीक-
र्त्तव्याः । यद्यपि भूततन्मावाकृतिचित्तिषन्तःस्वितत्वधर्मा वक्तुं
शक्यन्ते तथापि न ते तथोक्तवन्तः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्महृदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोद्दशकय विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।

इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे वैलक्षण्यभावप्रसङ्गश्च । किञ्च ।
नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुतायेव प्रतीयते अतिरेकात् आकाशश्चेति
चकारादात्मा । अस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्तः । तन्मादानेनापि
मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ।

प्राणादयोवाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्र स्याद्यैः यथादृष्टे

शास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिष्कृतः

अतो मन्त्रे तन्मतमिदिरित्याशङ्क्य परिहरति ।

जनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् प्राणस्य
चतुषश्चतुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्त्रस्यान्न मनसो मन इति ।

मस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः

वाचकास्ते ज्ञानरूपं वा क्यारूपं वा कार्यं जनयन्ति
रेण । तत्र तेषां करणान्तराद्येचाभावात् । प्राणादीनां
प्राणादिमन्त्रं बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च ।
स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थं वर्ज्यते पञ्चजनवाक्यस्य च अतो
पञ्चवृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः ।

संग्रहोऽथ विपर्यायो निययः स्यतिरेव च ।

स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः वृथगिति ॥

तेषां तत्तत्प्रकारक स्वकार्यजननं न स्वतः किन्तु
द्वयोरैकार्थत्वे सर्वं सङ्गतं स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वं
र्त्तकत्वाद्भगवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र प्राणशब्देन त्वक
प्राणप्राणा गृहीता रसनाचान्ने प्रतिष्ठितत्वं गृहीतं
सिद्धमि पत्ता चान्नेकैक्य भवतः । सहभावित्वात् क्वचिदेक
ग्रहणं क्वचिदुभयग्रहणमिति । तेनैते सर्वे पञ्चैव भवन्त्यतिरि
च्यते परमाकाशः । तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न
तन्मतमिद्विः ॥

कर्तृत्वनिषेधपरं तस्यैव प्रतीतेः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानाम-
बाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे
भेदसु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधास्तिसामर्थ्यं लोके-
ऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात् श्रुति-
परिग्रह इति सिद्धम् ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु क्वचिदसदा इदमय
आसीदिति । क्वचित् मदेय सौम्येदमय आसीत् । तद्वैक आहु-
रसदेवेदमय आसीत् । अध्याकृतमासीत् । नासदासीन्नो सदा-
सीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते ।
तद्वैक आहुरिति कश्चेवत् पश्चान्तरं सम्भवति । नह्यसत्तमः-
शब्दैर्ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते असन्नेव स भवतीति बाधात् ।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि
श्रुतिविप्रतिषेधात् ब्रह्मकारणं नैवेवं प्राप्ते उच्यते । समाकर्षात् ।
आकृत्यते स्वप्नानात् च्वाच्यत इत्याकर्षः । सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु
असदादिपदानां न निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते किन्तु वैलच-
ण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा को अदा
वेद क इह प्रवोचत् । सर्वं वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो
वाचो निवर्त्तन्ते । मनसैवानुद्गृह्य इत्यादि सर्वं विरुद्धधर्मा
भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्यत्वं लौकप्रसिद्धताद-
गार्थत्वात् समाकर्षाद्व्यगम्यते । न यथा यथोपासते तथा भव-
तीति फलज्ञापनार्थं असन्नेव स भवतीति यथा कंसादीनां

मारकः । तद्वैक आहुरित्यत्र सर्वप्रपञ्चवैकल्ये प्रपञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याहृतमसत्यक्षेण तुल्यं नासदासीदिति मनस्यदपि ब्रह्म । तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् । कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि तमसः स्वेन शूढत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिद्विलक्षणात् क्वचिद्विलक्षणात् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयंकर्तृकता च । सन्भवति चैकवाक्यत्वे अज्ञानान्धिराकरणश्चायुक्तम् । तस्मात् शब्दयैलक्षणेन श्रुतिप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ।

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति । कौशीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशुद्धसवादे बालाकिरजातशतवे ब्रह्मोपदेष्टुमागतः आदित्यादि दृग्भिषेच्चिपुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्रह्मोपासनाग्युक्ता तथा निराकृते तमेष ज्ञानार्थमुपसमाद् । ततः सुभपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाचं चक्रतुः । तत्र कौष एतद्बालाके पुरुषोऽयिष्टित्वाद्दो जीवः प्रकान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेश्य । तत्र सन्देहः जीवएव ब्रह्मसहितः कर्त्ता ब्रह्मैव वेति । तत्र जीवएव कर्त्ता सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयः तस्य धर्मा राजत्वव्यजमानत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः सर्ववैव ब्रह्मत्विनीती जीवएव कर्त्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेत् । अन्यमोक्षव्यवस्था च एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव

फलित्वेत्येवं प्राप्ते उच्यते । जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मोत्पत्तये एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुष-शब्देन च जीवः । तज्जडजीवात्मकं जगत् ब्रह्मकर्तृकमिति पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनापि * ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । नतु सर्वविश्वोऽनुभूतकल्पना च । अतः सुपुत्रावपि ब्रह्मस्यैव ज्ञान-स्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यं । प्राणात्मशब्दात्तत्त्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्माच्च जीवाधिष्ठिता प्रकृतिः कारणं ।

जीवमुख्यप्राणसिद्धादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

क्वचिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीवएव प्रकान्तः । तस्यै एतदालाके पुरुषोऽयिष्टेति । ब्रह्मत्वस्यापि न सिद्धमेता-दृशत्रैतादृशमिति । अतः शयनीत्यानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वञ्च तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलि-ष्यति । अथवा । मुख्यप्राणसिद्धमप्यत्रास्ति प्राण एवैकधा भवतीति । सुपुत्री तस्यैव हस्तिरूपेण भवति । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रसूयौ । स च प्रकृत्यंशः । अतो जडादेव प्रधानात् एष्टावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणात् जीवद्वारा साधाहा प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते उच्यते । तद्व्याख्यातं । एतयोर्भगवत्सिद्धत्वमेव नास्तीति आशयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवतएव नान्यस्मादिति । अतोऽस्मात् ब्रह्म-वादेऽप्यसिद्धाति न प्रकृतिवाद् ।

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहार-
माह । स्वापप्रतिबोधैः जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाधारत्वं
प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे अन्यायं तद्धर्मकीर्तनं । भेदे हि
तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव
जीवलयोद्गमौ मृतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाययब्रह्मबोधाय ।
कुत एतदवगम्यते तत्राह । उदकमीयसंहारस्यामेवावगम्यते ।
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टं ।
तज्ज्ञानेनासुरजयः सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं-
चेति फलं । न ह्येतद्वयममुख्ये संभवति । अपिच । प्रश्नव्याख्या-
नाभ्यां । केष एतद्बालाके पुरुषोऽयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य
ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातं । यत्रैव एतद्बालाके पुरुषोऽयि-
ष्टेति व्याख्यानं न हि नाडीर्जापयितुं व्याख्याति किंतु प्रति-
ज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते । नाडीव्यतिरिक्त आत्मा प्राप्यत
इति । तत्राह । एवमेके । एके शास्त्रिणो वाजसनेयिनः ।
तत्रापि दृप्तबालाकिब्राह्मणे सहोषाचाजातगत्रुर्थवैप एतत्
सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवो प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् गते इत्यत्रा-
काशगन्धेन ब्रह्मं संता सोम्य तदा सम्पद्योभवतीति च स्वप्न-
पीतोभवतीति च । तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्य-
प्राणसिद्धात् महत्तियादइत्यसङ्गतं ।

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनर्जीविब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणयाद्माशब्द परिहरति ।
 एहदारण्यके चतुर्थे पष्ठे च याज्ञवल्कामैत्रेयीमंवादे येनाहं
 मामृताभ्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा यदेव भगवान्
 वेद तदेव मे ब्रूहीति पृष्टे तामभिसृञ्जीकृत्य न धारे पत्युः कामा-
 येत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । पष्ठे पुनरुपसंहारेऽप्येता-
 वदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्काः प्रवव्राजेति । तत्र जीवस्य
 प्रकरणित्वं ब्रह्मणोवेति संशयः । तत्रात्मनः मियत्वं त्वप्रतीत्या
 पुत्राद्यपेक्षया बोधयन् जीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन यदति ।
 तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते तेन सर्वं विदितमिति फल-
 माह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्म तं
 परादादित्यादित्यादिना इदं सर्वं यद्यमात्मित्यन्तेन तस्यैव
 सर्वत्वमाह । तदनु कथमग्निं सहाते आत्मज्ञानं भवतीत्या-
 काङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तव्रथमाह । परम्परया वाह्याभ्यन्त-
 र्भेदेन । यथा महाकीलाहले दुन्दुभेर्हैन्यमानस्य शब्दो गृहीतो
 भवति । तत्र करणं दुन्दुभिर्दर्शनं दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा ।
 अनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टे तत्माद्यात्कारो भवतीति ।
 तथा आत्मनो बोधककार्यानुसन्धाने तस्माद्यात्कारो भवतीति ।
 तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां ततएवोत्पन्नं सर्वं नामरूपा-
 त्मकं तज्जिज्ञेव लीयत इति स यथेति ह्येनाह । मध्येऽपि स एव
 नातिरिक्तं विशतीति स यथा सैन्धवघन इत्यनेनाह । आधेय-
 त्वेन तावन्मात्र*निराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति ।

* तावन्मात्रता इति क० ।

कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति । तत्र विशेषाका-
 ङ्घायामतिरिक्ताकथने वक्षकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह सहो-
 वाचेति । अविनाशोक्त्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्ता
 विषयसम्बन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्वस्य भवतीति ।
 विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह यद्वैतमित्यादिना यावत् समाप्ति ।
 चक्षुरूपमेव पश्यति नात्मानं । नगुरुपमप्यात्मेति चेत् तत्रा-
 पश्यन्तै तत् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति न हि द्रष्टृस्वरूपं दृश्यज्ञानेन
 ज्ञातं भवति अतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां
 विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्ती-
 त्याह । यच्च वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञान-
 ममृतत्वमिति । तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रति-
 भाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्येवोत्कर्षः० । नतु तस्मादन्यत्
 ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तमर्थविरोधाच्च । तस्माद्देहे सृष्टिवाक्यानामेतत्-
 न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृतिवादएव युक्त
 इत्येवं प्राप्ते लुच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्त्वेवान्वेति ।
 नात्र जीवप्राधान्यगम्योऽपि । सर्व्वं च भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि
 प्रियत्नम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्व्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्य-
 र्थस्य वक्तुमुचितत्वात् तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति आनन्दा-
 स्तेषु खल्विमानि भूतानि जायन्ते सर्व्व एवात्मानो ध्वंसरन्ति* एष
 घ्नानन्दयातीत्यादित्युतिसहस्रैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्य-
 मंशाय प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितं । सर्व्व-

व्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शा विज्ञात-
त्वमपि तस्यैव । एवं सति सर्वमेव सङ्गतम् भवेत् । अतो
शक्यान्वयात् जीवपरत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पचा-
न्तराख्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो
नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विष्णुलिङ्गव-
दित्याश्रय्यो मन्यते । अनादिसिद्धएव जीवश्चैतन्यमात्रं शरी-
रादिसिद्धाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मीच इति
च श्रीडुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नसु आसक्त्या विषयभोक्तरूपं
भगवत एव जीव इति । तेऽपि स्वमतागुसारेणात्र परिहृ-
रन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनात् जीवप्रकरणमेवैतदित्यामह्य
जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति पठौ ।
तस्या लिङ्गं अंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं
भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा । तस्यैवापि युत्-
पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकं यथा जीवो भगवानेवं
जड इति आश्रय्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयसु भगवानेव ।
तस्मान्निवृतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमोदीपः ।

उत्कमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

सिद्धमित्यनुवर्त्तते । यद्य जीवोपक्रमेण भगवतः श्रव-
णादिकमुक्तं तत् संसारभावात् उत्कमिष्यतो जीवस्य लिङ्गं
मुक्तौ जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकं । अन्यथा सैव कथम-

मृता भवेदिति इति शब्दो हेतो स्त्रिया विश्वासार्थं गौण-
प्रियवैराग्यार्थञ्च जीवोपक्रमः कर्त्तव्य एवेति औजुलोमिरा-
चार्यो मन्यते । तस्मात् भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ।

अवस्थितेरिति काशकृतस्तः ॥ २२ ॥

लिङ्गमित्येव भगवतएवावस्था जीव इति । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोक्तमणुपचारो वा । अन्यथा
कायमात्मनसु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति नह्यन्यस्य सर्वं
प्रियं भवति । मोक्षसु ज्ञानमेव उत्तरत्र कर्त्तव्याभावात् । अव-
स्थया व्यवसायात् सिद्धान्तादिशेषः । इति शब्देनैतावदरे
खल्वमृतत्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृतस्त्रो-
मन्यते । तस्माज्जीवोपक्रमो भगवतएवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य
पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्मैत्रेयोत्राक्षणेनापि जीवद्वारा प्रकृति-
कारणवादासिद्धिरिति सिद्धम् ।

प्रकृतिस्य प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मणएव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्हजरीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमार-
भते । ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः । श्रुतिसिद्धत्वात् ।
किन्तु समवायिकारणं प्रकृतिरेव कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् ।
समवायिकारणानुरोधि हि कार्यं । अन्यत् सर्वं भगवानसु ।
अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्रुति-
समवायो धर्मः । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि
कारणं ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिस्य

निमित्तकारणं समवायिकारणञ्च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् ।
 स्मृतिसिद्धद्वितीयसर्वधर्मापदेशः । चकारात् यत्रेत्यादिसर्वं
 ग्रहः । कृत एतत् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा ।
 अपि वा तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्य-
 विज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तः । ययैकेन मृत्पिण्डेन
 सर्वं मृत्पिण्डं विज्ञातं स्यादित्यादि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधः
 अवाधनं तस्मात् समवायिकारणज्ञानेन हि कार्यज्ञानम् ।
 उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञा-
 मात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया
 स्यात् । तथा सति सर्वसमानधर्मावत् ब्रह्म स्यात् न सम-
 वायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
 समवायित्वसिद्धिः ।* कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय
 पिण्डमणिखनिस्तन्तनग्रहणं । तथा सति यत्र कचिद्गवान्
 ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति सर्वत्र ज्ञातं भवतीति सामान्य-
 लक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
 मिति अलोकचनिराकरणाय च मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ब्रह्मत्वे-
 नैव जगतः सत्यत्वं नान्वयेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
 निराकरणञ्च स्पष्टमेवापि शीघ्रं रूपाणीत्यत्र कारियति । अतो
 ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । दिक्षात्-
 मुद्दिम् सत्या विकारबुद्धौ शेषः । श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् ।
 तस्मात् ब्रह्मैव समवायिकारणं न प्रकृतिः ।

अभिधोपदेशाच्च ॥ १४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुधां प्रजायेयेतीत्यत्र
 कामनं तस्याभिधानम् आप्तकामत्वान्न कामना । तदभिधानं
 सृष्टावुपदिश्यते । बहुस्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिधानेन
 सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्थानेकरूपत्वं सुवर्णमूर्च्छितकत्वएव ।
 अध्यासाभावात् गौणत्वापत्तेय । न हि सुखं बहुभवनं योगिनां
 सम्भवति । सर्वंभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया
 अन्यायत्वात् । चकारादिदं सर्वं यदयमाकेति कार्यस्य ब्रह्मत्व
 श्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति नान्यथा । अथवा । सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिधान-
 मुपदिश्यते । तद्ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारादेकत्वेन
 पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोसुखमिति ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षात् श्रुत्यैव सम-
 वायित्वमुच्यते । चकारात् सृष्ट्यापि । कथं श्रुत्योच्यते । तथाह ।
 उभयाम्नानात् । ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोः
 साक्षानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकागादेश समुत्-
 पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः
 प्रलयस्तथेति च । नष्टेतप्तिचिभित्तले सम्भवति सुवर्णादियु
 तयोपपत्तेः । लोकेदेन्द्यायेन साक्षात् । तस्मात् भगवानेव
 समवायिकारणम् ।

निमित्तकारणं समवायिकारणञ्च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् ।
 स्मृतिसिद्धत्वात्तृतीयसर्व्वधर्मापदेशः । चकारात् यथेत्यादिसर्व्व-
 संग्रहः । कृत एतत् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा ।
 अपि वा तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्य-
 विज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तः । यथैकेन मृत्पिण्डेन
 सर्व्वं मृत्पत्रं विज्ञातं स्यादित्यादि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधः
 अवाधनं तस्मात् समवायिकारणज्ञानेन हि कार्य्यज्ञानम् ।
 उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञा-
 मात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया
 स्यात् । तथा सति सर्व्वसमानधर्मवत् ब्रह्म स्यात् न सम-
 वायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
 समवायित्वसिद्धिः ।* कार्य्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय
 पिण्डमणिखनिक्रान्तनयद्वयं । तथा सति यत्र क्वचिद्भगवान्
 ज्ञातः सर्व्वत्र ज्ञातो भवति सर्व्वत्र ज्ञातं भवतीति सामान्य-
 लक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च वाचारम्भणं द्विकारो नामधेय-
 मिति अलोकान्निराकरणाय च मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ब्रह्मत्वे-
 नैव जगतः सत्यत्वं नान्यथेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
 निराकरणञ्च स्पष्टमेवाये ओष्णि रूपाणीत्वञ्च करिष्यति । अतो
 ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात्म-
 युद्धिभ्यु मत्वां विकारबुद्धौ दीपः । श्रुतिसामर्थ्ये प्रमाणमित्युक्तम् ।
 तस्मात् ब्रह्मैव समवायिकारणं न प्रकृतिः ।

* समवायित्वसिद्धिरिति क. ।

अभिधोपदेशाच्च ॥ १४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुषां प्रजायेयेतीत्यत्र कामनं तस्याभिधानम आतकामत्वान्न कामना । तदभिधानं सृष्टानुपदिश्यते । बहुस्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिधानेन सृष्टं स्वयमेव भवति । सुवर्णस्थानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वएव । अध्यासाभावात् गौणत्वापत्तेः । न हि सुख्यं बहुभवनं योगिनां सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया अन्यायत्वात् । चकारादिदं सर्वं यद्यमाप्तेति कार्यस्य ब्रह्मत्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति नान्यथा । अथवा । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति तस्य जगद्रूपत्वेनाभिधानमुपदिश्यते । तद्ब्रह्मसमवायित्वे घटत इति चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ।

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षात् श्रुत्यैव समवायित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुत्योच्यते । तत्राह । उभयाधानात् । ब्रह्मणः सकाशात् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययोः प्राप्नानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति च । नक्षेत्रधिप्रिमित्तले सम्भवति सुवर्णादियुतयोपसर्गैः । लोकयेदन्यायेन साक्षात् । तस्मात् भगवानेव समवायिकारणम् ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ननु स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति कर्तृत्व-
मतीतेराकाशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तद्विराकर-
णायाह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव
कर्म्मकर्तृभावात् अविकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि
ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारे-
णेति अविकृतमेव परिणमते सुवर्णं रज्ज्वापि च तैजसानि ।
वृद्ध्यालौकिकत्वात् ब्रह्मकारणत्वएव घटते । पूर्व्यावस्थान्यथा-
भावसु कार्यशुल्यगुरोधाद्भीकर्त्तव्यः । यद्यपि च । युतेसु
शब्दमूलत्वादिति । अन्यानि च गुक्तिदूषणानि परिहरिष्यति ।
तज्ज्वात् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं
ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वसु जड़ानां ब्रह्मैक-
कारणत्वं । चेतनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुष-
त्वात् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवाधिकारणं भवतु ।
शुक्रयोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्याशङ्क्य परिहरति । योनिश्च
ब्रह्मैव । आत्माद्विराकरणाय चकारः । तत्र युक्तिशुती
प्रमाणयति हि गीयते इति । युक्तिप्रायत् सदेव सौम्येदंमप
चासौदेकमेवाद्वितीयमिति पूर्व्वंमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशा-
देव आनन्दादेवैत्याद्येवकारैर्यानन्यकारणत्वं जगतीवगम्यते ।

इतरापेक्षायां हैतापत्तेः । गीयते च । कर्त्तारमौशं पुरुषं ब्रह्म-
 योनिं । यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा इति च । मम योनि-
 मँहद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म मह्यो-
 निरहं बीजप्रदः पितेति च । अचरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वं ।
 तस्मात् योनिरपि भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवद्य
 भगवानिति इदं सर्वं यद्यमाप्तेति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यं-
 शेन प्रकृतिप्रवेशो नास्तीत्यशब्देत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादश्चतिरिक्ताः सर्वे वादाः श्रवैदिकाः वेदविरुद्धा-
 शेत्याह । एतेन ब्रह्मवादस्यापनपूर्वकं सांख्यमतनिराकरणेन
 सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । श्रवैदिका अनुपयुक्ताय ।
 वैदिकानां हि वेदः प्रमाणं । तस्मिन्नप्याकुले भ्रान्तिप्रतिपत्त्या
 एव सर्वे वादा इति । एतत्सोक्त्यार्थं विश्वरेणायै वक्ष्यते ।
 आहत्तिरध्यायसमाप्तिवीधिका ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्षि श्रीब्रह्मभाष्येविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
 प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत् नान्यस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन
समन्वयः प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

भ्रान्तिमूलतया सर्व्वसमयानामयुक्तितः ।

न तद्विरोधादहनं वैदिकं शङ्करतां ब्रजेत् ।

श्रुतिविप्रतिषेधस्ववशं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्व्व-
थानुपयोगे प्रतिपादिते श्रुतिप्रतिपादिते श्रुतिलवचनेन
ग्रामाण्ये च यावत् तदग्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः
परिहर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रत्रयमाह ।
तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो
युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेद-
याधकत्वाभावेऽपि तैरपि स्वातन्त्र्येण कथनं पुरुषार्थः सेव्य-
तीत्याशङ्क्य वाच्यावाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरोति भ्रान्ते-
सुल्यत्वात् । ततः सम्यग्वेदार्थविचारार्थैव वैदिकपदार्थानां
क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन । अतः सम्पूर्णनाप्यध्यायेना-
विरोधः प्रतिपाद्यते* । कपिलादिमहर्षिर्कृतस्मृतेर्न मन्वादिव-
दन्यत्रोपयोगः मीचेकोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्या-

* प्रथमाध्याये इत्यारभ्य प्रतिपाद्यते इत्यन्तं क पुस्तके नास्ति । तन्नु अथवा तत्रैव
योगोपम् ।

पत्तेरिति चेत् न कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचकस्मृत्यनव-
काशदोषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति ।

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्यैतदपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ।

न विलक्षणत्वाद्स्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगती विलक्षणत्वात् अचेतन-
त्वाच्चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वञ्च शब्दात् । विज्ञातश्चा-
विज्ञातश्चेति प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

सृष्ट्वतीत् । आपोऽद्भुवन् । तत्तेज ऐचत । ते ह वाच-
सूनुस्त्वं न उवायेति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं
प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तु शब्देन निराकरोति । तत्तदभिमा-
निन्य एव देवतास्तथा वदन्ति । कुतः । वेद एव विज्ञातश्चा-
विज्ञातश्चेति चेतनाचेतनविशेषोक्तेः* । अनुगतत्वाच्च । अग्नि-
र्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशदित्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्व-
मित्यर्थः । देवतापदञ्च श्रुत्यन्तरे ।

* चेतनविशेषोक्तिरिति आदर्शपुस्तकसम्मतः पाठः ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तु शब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति । दृश्यते हि कार्य-
कारणयोर्वैरूप्यं* केशगीमयहृदिकादौ । चेतनादचेतनीत्यन्ति-
निषेधे तदंशस्यैव निषेधः । सुख्यांशसम्पत्तिश्चेत् प्रकृतेऽपि सदंशः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमिति चेत् । न । प्रतिषेधार्थमेव
वचनम् । कथमसतः सञ्जयेतेति । कार्यस्य वा पूर्वप्रतिषेधा
ब्रह्मकारणत्वाय ।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह । अपीतिलयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत्
प्रसङ्गः । स्थौल्यसाययत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसम्बन्धाव-
श्यकत्वादसमञ्जस ब्रह्मकारणवचनम् ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्रदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तु शब्देन
परिहरति । स्वपक्षस्यापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वान्न तु
वचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्य्यावस्थाधर्मसम्बन्धः
शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां पर न दृष्टान्तोऽस्ति ।

स्वपक्षदीपाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दीपाः । निव्विशेषात्

प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्म-
सम्बन्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारण-
भावेन नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेद्देवमप्य-
विमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदोक्तोऽर्थे शुष्कतर्केण प्रत्यवस्थातुमयुक्तं तर्कस्याप्रतिष्ठानात् ।
तर्कोनाम स्तोत्रेष्विदं युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैरङ्गीक्रियते ।
स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदात् वस्तुनोद्देश्यासम्भवात् निया-
मकाभावाच्च । अतो न तर्कश्च प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारः ।
अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् एवमप्यन्यथा वयमनुमास्यामहे यथा
नाप्रतिष्ठादीषी भविष्यति । न हि कोऽपि तर्कः प्रतिष्ठितो
नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति श्रुतेः ॥

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति
चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । ब्रह्मवादिनोऽनिर्दुष्टतर्कसङ्गावेऽपि*
प्रकृतिवादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमाभावात्
वैमल्यस्य विद्यमानत्वात् ।

एतेन शिष्टा पश्यिष्या अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात् केषाञ्चित् शिष्टानां परि-

यहोऽप्यस्ति । अणमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिगृह्यन्त
इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदितव्याः ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्यान्नोक्तवत् ॥ १३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य
भोक्तापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विण्णेशस्य कारणत्वात् भोक्तुर्भोग्यत्वं
भोग्यस्य च भोक्तृत्वमापद्येत । अतो न विभाग इति चेत् । स्यात्सी-
कवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णा-
नन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवमेव न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते
न वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति । तथा च सति कस्य ब्रह्म कारणं
भवेत् । अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदन-
न्यत्वं प्रतीयते । कार्यस्य कारणानन्यत्वं न मिथ्यात्वं । ये पुन-
र्मिथ्यात्वं तामसंबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्रश्रुति-
नाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रविष्टचीरवधार्यमेवैष
आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः ।
न स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनं तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-
कृतमेव । न चास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः सम्भवति । एक-
विधानेन सर्वविज्ञानोपक्रमबाधात् प्रकरणविरोधस्तु । नया-
विरोधभयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिष्ठेत् इत्यलं
विस्तरेण ।

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः नामावे ।
चकारान् मृत्तिकेत्येव श्रुतिः परिगृहीता । वाङ्मात्रेण च
उपलभ्ये मिथ्यैवात्र घटोऽप्यस्तीत्युक्ते उपलभ्येत । इदं सूत्रं
मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अतएव पाठान्तरकल्पनम् ।

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रयत्नस्य सत्त्वात् कैकालिकत्वात् ब्रह्मत्वम् । सदेव
सौम्येदमय आसीत् यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इति श्रुतेः ।

असद्गुणपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण

वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्गुण इदमय आसीदिति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्यस्या-
सत्त्वं बोध्यत इति चेत् । न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा
अपदेशः । कुतः । वाक्यशेषात् । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति
स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ।

युक्तोः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तिस्तावत् समवेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य
द्विनिष्ठत्वात् नित्यत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः ।
असम्बन्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव प्रवृत्तिस्वभावित्यर्थमिति ।
शब्दान्तरम् । अस्मद्वाङ्मात्रशब्दः आत्मानं स्वयमकुरुतेति ।

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं पृच्छते विस्तृतस्तु पृच्छते तथा
आविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ।

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम् अनियमने प्राकृष्टनादि नैतावता* प्राणभेदः पूर्वमसत्त्वं वा तथा जगतोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयम् ।

इतरव्यपदेशाद्विजाकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् तद्वित्तं कर्त्तव्यं तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सूत्रात् तदेवानुप्राविशत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तस्यैव जीवस्य व्यपदेशात् ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् * ॥ २२ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत् तदायं दोषः । तत् पुनर्जीवाज्जगत्याधिकम् । कुतः । भेदनिर्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकर्त्तृव्यपदेशात् विज्ञानानन्दव्यपदेशाद्वा । नहि सम्पूर्णोऽग्रस्य हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वलीलयैकं तु करोत्येव ।

अग्नादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाय-
चम्पकचन्दनानाम् उच्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेऽपि
ब्रह्मादिस्वावरात्मानामुच्चनीचत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदननु-
रोधय दर्शितः ।

* नैव तावता इति क० ।

† भेदव्यपदेशात् इति क० ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेत् चीरवद्भि ॥ १४ ॥ ✓

ब्रह्मैकमेव जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्मोपपद्यते । कुलाला-
देवक्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात् सम्पादनदर्शनादिति
चेत् । न । चीरवद्भि । यथा चीरं कर्त्तारमनपेक्ष्य दधिभवन-
समये दधि भवति एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्वयमेव
सर्वं भवति ।

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्वतोभिन्नकरणे दृष्टान्तः । यथा देवर्षिपितरो वाद्यनिर-
पेक्ष्य एव स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्प्रम-
वायं स्वतएव सर्वं करोति ।

कृतस्वप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् तदा कृतस्व
ब्रह्मैकमेव कार्यं भवेत् । यथांशभेदे न व्यवस्था । तथा सति
निरवयवत्वश्रुतिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्दः पदं व्यावर्त्तयति । श्रुतेः * श्रूयत एव इयमपि ।
नच श्रुतं युक्त्या बाधनीयं । शब्दमूलत्वात् शब्दैकसमधिगम्यत्वात् ।
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्कोण योजयेत् । अर्वाचीन-
विकल्पविचारकुतर्क † प्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरव-

* कः कश्चे श्रुतेरिति मालि ।

† कृतर्क इति क० ।

ग्रहवादिनां विषादानवसरे * सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधा-
भावाच्च । एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्याऽनुपपत्तिमुद्भाव्य सर्व-
संग्रवं वदन् मन्दमतिः सङ्गिरूपेक्ष्यः ।

आत्मनि चैवं विचिन्नाश्च चि ॥ २८ ॥

सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति । आत्मन्येव सृष्टत्वात्
देशकालसृष्टावपि आत्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहि-
रन्तश्च जगत्सृष्टिं वा आह । विग्रेषाभावेन अनन्तरोऽवाह इति ।
विरोधाभावी विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्वपरिणामसावयवत्वानित्यत्वादिदोषो
दुःपरिहरः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्त्यकल्पनायां प्रमाणा-
भावाच्च ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरुपेता उपगतः । अकारान् मत्वादिगुण-
युक्तयः । कुतः । तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः । सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादि ।

यिकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्ता इन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं
कर्तृत्वमिति चेत् । न । अथ परिहारः पूर्वमेवोक्तः । श्रुतेषु
ग्रह्मूनत्वादित्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये 'श्रुतिरेव शरणं
नान्या वाणीयुक्तिरिति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि प्रयोजनवत् दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भावयितुमपि न शक्यते । आत्मकामद्युतिविरोधात् । व्यधिकरणो हेतुः न समाप्तो वा ।

लोकवत् तु लीला कैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । लोकवत् लीला । नहि लीलायां किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वादेव न लीला पर्यनुयोक्तुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कीर्त्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलैव कैवलेति वा ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

काञ्चित् सुखिनः काञ्चित् दुःखिनश्च प्रलयश्च कुर्वन् विपत्ती निर्घृण्येति चेत् । न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति वादिवोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसम्भावनेव नास्ति । इष्टिवत् भगवान् बीजपत् कर्म । न्युतिरेव तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनोपति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधोनिनीयति* । पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणेति च । सापेक्षमपि कुर्वन्नीग्वर इति माहात्म्यम् ।

न कर्म विभागादिति चेत् नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

न कर्म विभागात् कार्याङ्गमात् पूर्वं सम्भवति । पञ्चा-
खन्योन्याय्य इति चेत् । न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत् प्रश-
हस्थानादित्वात् ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

कथमनादित्वमिति चेत् । उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः
कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिसूत्रयोः । अनेन
जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वं । तपसैव यथा-
पूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति च ।

॥ सर्वधर्मापत्तेश्च ॥ ३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मणि उपपद्यन्ते ।
सर्वसमर्थत्वादिति ।

इति श्रीवेदशास्त्रमतवर्ति श्रीब्रह्मसाधार्यविरचिते ब्रह्म-
सूत्राणुभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायः । (1) 1-6

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादाः* निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे । लोकानाम्भूर्भवादीनां अचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते । रचितत्वादेव न परिणामः सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् । अतश्चेतनकर्मका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात् कारणत्वेन † प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ।

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

शुभनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे न किञ्चित् दूषणम् कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् तथापि बाधिनं प्रति लोकाध्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतनायतुर्विधा जीवाः सशरीराः अस्तीक्ष्णिकाय । अन्येऽचेतनाः तत्रायेन विचारोऽवेति न किञ्चित् विचारणीयम् ।

पयोऽम्बुञ्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रंफेनरचनां करोति । यथा वा नद्यादि-

* सर्वशब्दा इति क० ।

† अरण्येन इति क० ।

जल स्रत एव सन्दत इति चेत् । न । तथापि दोहनाधिभ्रयणे
 भेदानां चेतनानामेव सत्त्वात् । व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुवदित्यु-
 च्यत । द्वितीय * समाधानत्रोभयवादिसम्मतम् ।

व्यतिरेकानवस्थितेऽन्यापेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकारणमेव न व्यति-
 रेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तु तुल्यत्वात् ।
 सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यन्तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्ते एवमेव प्रधान-
 मिति न मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चका-
 रात् चेतनक्रियाप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावाद्चेतनं प्रधानं
 न कारणम् ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानवादाङ्गीकारेऽपि † प्रेक्ष्यकारित्वाभावात् न पुरुषार्थः
 सिध्यति ।

(2) 17-10

पुरुषाश्रयवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादी निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य
 कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पङ्कुरन्ध्रमारुह्यान्ध्यान्धोप
 काराय गच्छति । यथा वा अयःकाशं सन्निधिमात्रेण लोहे

* द्वितीये इति क० ।

† प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि इति क० ।

क्रियामुत्पादयति । एवमेवै पुरुषोधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रवर्तिष्यत इति चेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधान-
प्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वाभाविकम् प्रधानकृतं वा । आद्ये प्रधा-
नस्याप्रयोजकत्वं द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य
विशिष्टकारणत्वेऽनिर्गोचः । अशक्तस्य तु भीष्माङ्गीकारः सर्व-
थाऽनुपपन्नः ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवं । तत्र नोपपद्यते । पुरुष-
स्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतश्चानिष्टः । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनि-
र्गोचः* । अनेन परिहृतोऽपि मायावादी निलेङ्गानां हृदये
भासते ।

अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमोमहे यथा सर्वे दोषाः परि-
हृता भवेयुरिति चेत् । तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति
मन्तव्यं । तथा सति शोभस्यैवाभावात् नित्यत्वाच्चानिर्गोचः †
इति ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्नतवर्तिनां पञ्चविंशतिपञ्चाङ्गीकारात् ।
वस्तुतस्त्यलौकिककार्ये वेद् एव प्रमाणं नान्यदिति ।

* प्रकृतेरङ्गित्वे निर्गोच इति ख० ।

† नित्यत्वाच्च निर्गोच इति ख० ।

महद्दीर्घवद्वा द्वस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादी निराक्रियते । तत्र स्थूल-
कार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वय-
संयोगे द्व्यणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्व्यणुकं
महत् स्यात् द्विगुणपरिमाणवत्त्वात् प्राक् पद्यामिलने दीर्घ-
वत् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं द्वस्वं परितोमण्डलञ्च । उप-
हासार्थं तस्य मतस्यानुवादः । किमतो यद्येवमत आह ।

उभयथापि न कर्मात्स्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः । न कर्म । नकारो देहली * प्रदीप-
न्यायेऽपीभयत्र सम्बध्यते । अतोद्व्यणुकाभावः । उभयथापि न
परमाणुसङ्घटनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ।
असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति कारणान्तराभावात् । प्रयत्नप्रदात्मसंयोगे अदृष्टवदात्म-
संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् ।
विशेषाभावात् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतोद्व्यणुकस्याभावः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्व्यणुकयोः समवायोऽहोक्रियते । सम्बन्धिनो-
रवस्थानमपेक्ष्य सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्व्यणुक उत्पद्यते । किञ्च ।

* देहलीय न्यायेनेति क० ।

† क प्रत्यये समवायी नास्ति ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् सम्बन्धत्वात्
तस्य यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्यनवस्थितिः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं
स्यात् ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद्रूपादिमत्तदनित्यं । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वात् विप-
र्ययः अनित्यत्वं अपरमाणत्वञ्च । न च प्रमाणबलेन तदति-
रिक्तं व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव
परिहृता ।

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दोषः । एकत्वानित्यत्व-
मन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वञ्च । हरिद्राघूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य
जननाहिरोघोऽपि चकारार्थः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्व्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्व्वथा नापेक्षते ।

समुदायउभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

अतःपरं, बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं
संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणकारणवादी निराक्रियते । तत्र स्थूल-
कार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्वाणुकमारभ्यते । परमाणुद्वय-
संयोगे द्वाणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधीभावमिलने द्वाणुकं
महत् स्यात् द्विगुणपरिमाणत्वात् प्राक् पथान्मिलने दीर्घ-
वत् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितोमण्डलञ्च । उप-
हासार्थं तस्य मतस्यानुवादः । किमती यद्येवमत आह ।

उभयथापि न कर्मात्स्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः । न कर्म । नकारो देहली*प्रदोष-
न्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । अतोद्वाणुकाभावः । उभयथापि न
परमाणुसङ्घटनम् । प्रदेशभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ।
असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न
सम्भवति कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अदृष्टवदात्म-
संयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात्
विशेषाभावात् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतोद्वाणुकस्याभावः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्वयकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते† । . †
रूपस्यानमपेक्ष्य सम्बन्धस्थोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः
सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्वाणुक उत्पद्यते ।

* देहलीय न्यायेनेति क० ।

† क उपलब्धे समवायो भाषि ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् सम्बन्धत्वात्
तस्य यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्यनवस्थितिः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं
स्यात् ।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद्रूपादिमत्तदनित्यं । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वात् विप-
र्ययः अनित्यत्वं अपरमाणत्वञ्च । न च प्रमाणवत्त्वेन तदति-
रिक्ते व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव
परिहृता ।

उभयथापि च दीपात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दीपः । एकत्रानित्यत्व-
मन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वंञ्च । हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य
जननाद्विरोधोऽपि चकारार्थः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्षते ।

समुदायउभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

अतःपरं, बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं
संन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय

एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायसापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञा-
संस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तदुभयसम्यग्ने जीवस्य संसारभू-
दपगमे भोक्ष इति । तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य
तदप्राप्तिः । चणिकत्वात् । सर्वचणिकत्वे जीवमात्रचणिकत्वे
वा तदप्राप्तिः ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चन्नोत्पत्तिमात्र-
निमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

चणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारण-
त्वात् सन्ततेरेव जीवत्वाज्जडत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरिति चेत् ।
न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अनुसन्धानाभ्युपगमे स्थिरत्वा-
पत्तिः । सम्यग्नेविधोगार्थं को वा यतेत । सैर्याभावात् समु-
दायानुपपत्तिश्च ।

उत्तरोत्पाद च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम् ।
अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वात् । उत्पत्तिक्षण एव स्थिति-
प्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका चणिकत्वप्रतिज्ञा अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य
चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति । वस्तुतः चणान्तरसम्यग्ने प्रथम-
प्रतिज्ञा नश्यति । असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते
तदा प्रतिबन्धाभावात् सर्व्वं सर्व्वत एकदैवोत्पद्येत ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिर-
विच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च । वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिवोधन्त्रयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकश्चेति । त्वयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशश्च । तत्रे-
दानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।- प्रतिसंख्यानिरोधी नाम
भावानां बुद्धिपूर्वकी विनाशः । विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः ।
त्रयमपि निरुपाख्यं । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति मन्तमेरविच्छे-
दात् । पदार्थानाञ्च नाशकसम्बन्धाभावात् प्रतिबन्धसम्बन्धा-
भावः । आद्यनिरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिक-
काङ्गीकारेणैव सिद्धत्वाच्चाङ्गीकर्तव्यः ।-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताऽविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिक-
वादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरि-
कराया निर्हेतुकविनाशे आस्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्याति-
रिक्तस्याभावाच्च सहेतुकोऽपि । न हि बन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो
नाश्यते । अत उभयथापि दोषः ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यद्योक्तमाकाशमप्यावरणभावो निरुपाख्यमिति । तत्र ।
आकाशेऽपि सर्व्वपदार्थवत् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ।

अनुसृतेषु ॥ २५ ॥

सर्व्वोऽपि क्षणिकवादी बाधितः स एवायं पदार्थ इत्यनु-
स्मरणत् । अनुभवस्मरणयोरेकाग्रयत्वमेकविषयत्वञ्च ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपि च । नानुपम्य प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्च असत अलीकात् कार्यं स्यात् । तत्र । अदृष्टत्वात्, न हि अशशृङ्गादिभिः किञ्चित्कार्यं दृश्यते । एवं सतः कारणत्वं पूर्वपादे उपपाद्य असतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासवरणैर्वेदानामव्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्देत्यथामोहनार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याश्चया

त्वच्च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतप्यानि वितप्यानि दर्शयस्व महाभुज ।

स्वागमैः कल्पितैस्त्वच्च जनामहिमुखान् कुरु ॥

इत्येवंरूपया महादेवादयः स्वांशेनावतीर्थं वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्थं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविद्यां सर्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तद्विद्वत्पर्यं जातिभ्रंशरूपं सन्न्यासपापण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं छात्वा अद्भरं शत्रा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाशुतानि श्रुतिसूत्राणि धीजयता सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मृतमनूय विस्तरेण निराकृतमिति नात्वीच्यते ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यथभावाद्वापोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिध्येत अभावस्य सुलभत्वात् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चा-
सत्यत्वं निराकरोति । स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्ती-
त्याह । तत्र । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते
हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभ्येव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपा-
देयवचनः स्यात् ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेष्वन्यथा
दृष्टत्वात् इति चेत् । न । वैधर्म्यात् । स्वप्नादिषु तदानीमेव
स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलब्धात् । न तथा जागरिते
वर्षानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य भोक्षे प्रवृत्ति-
व्याघातयकारार्थः ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते वाद्धार्यव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानयैचित्रं
भविष्यतीति । तत्र । वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते
याद्धार्यस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वं । अना-
दित्वेऽप्यभ्रपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया
अभावात् वासनाव्यतिरेकेणार्थोपलब्धेः । अन्यथव्यतिरेकाभ्या-
मर्थसिद्धिः ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणि-
कत्वात् । तत्तिविज्ञानवत् । एवं सीचान्तिकी विज्ञानवादी च

प्रत्युक्तः । माध्यमिकसु मंत्रोवादिषदेत्येसम्बद्धभाषित्वादुपेक्ष्य
इति न निराक्रियत आचार्येण ।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा अस-
म्बद्धएवेत्यल विस्तरेण । चकारादिद्विरोधो मुख्यः ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदा-
सीनाः सप्त विभक्तौः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभौष्ट-
वचनः । अस्तिनास्त्ववक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्-
पूर्वकः सप्त प्रकारो भवति । तदेकस्मिन् योजयन्ति । तद्विरो-
धेनासम्भवादयुक्तम् ।

एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्वृषणमत आह । एवमपि
सत्यात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकात्स्न्यं न सर्व्वत्वं । अथवा शरीर-
परिमाण आत्मानेत्तदा सर्व्वशरीराणामतुल्यत्वात् आत्मनो न
कात्स्न्यं न क्तत्सशरीरतुल्यत्वम् ।

न च पर्यायादप्यविरोधो, विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

• शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिथ्य-
ञ्चतुर्थेषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति
पर्यायेणाविरोध इति न यक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः *
सङ्घोचविकासेऽपि विकारस्य दुःपरिहरत्वात् ।

अन्त्यविस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद् विशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिः तस्माद्धेतोः पूर्वदोषपरि-
हाराय च उभयनित्यत्वं भवेदशुभं वा महत्त्वं वा । उभयथापि
प्रतीरपरिमाणो न भवतीति न तवार्थसिद्धिः ।

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (१) ३१-५१

पराभिप्रेतान् जडजीवान्निराकृत्येश्वरं निराकरोति ।

वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतन्तु यद्भवेत् ।

तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभय मूलतो न्या ॥

तार्किकादिमतं निराकरोति । यतिस्वेदोःश्वरः तस्माद्भिन्न-
स्तदा विषमकरणाद्वैधर्म्यनैर्घृष्टी घ्राताम् । कर्मापेक्षायां*त्वनी-
श्वरत्वं युक्तिमूलत्वाद्दोषः । असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेश्वर-
सिद्धिः ।

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवन्नक्षणीर्विशुत्वाद्जसंयोगस्थानिष्टत्वात् पतित्वानुप-
पत्तिः । तुल्यत्वाद्प्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

सं च ईश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्पमानो लौकिकन्यायेन
कल्पनीयः । स च अधिष्ठितएव किञ्चित् करोतीति ईश्वरेऽणु-

धिष्ठानमङ्गीकर्त्तव्यम् । तस्मिन् कल्पमाने मतविरोधोऽनवस्था
असम्भवश्च ।

करणवच्चेन भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्बन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च
न युक्तं भोगादिप्रसक्तेः ।

अन्तवत्त्वमसर्व्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परि-
च्छेदे सम्भवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् ।
ततश्च अनित्यतायां मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतद्दोषपरिहाराय
विभुत्वनित्यत्वे अङ्गीक्रियमाणे सम्बन्धाभावादसर्व्वज्ञता वा
स्यात् । तस्मादसङ्गतस्तार्किकवादः ।

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

भागवतमते कश्चिदंशं निराकरोति । ते चतुर्थ्युत्पत्तिं
वदन्ति । वासुदेवात् सङ्घर्षणः तस्मात् प्रद्युम्नः तस्मादनिरुद्ध
इति । तत्र एषामीश्वरत्वं सर्व्वेषाम् एत सङ्घर्षणस्य जीवत्वम्
अन्यान्यत्वम् । उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा
सति पूर्व्ववत् सर्व्वनाशः स्यात् ।

न च कर्त्तुः करणं ॥ ४३ ॥

कर्त्तुः सङ्घर्षणसंज्ञकाञ्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकम् मन उत्पद्यत
इति । तस्मिन्ने न सिद्धम् । न हि कुलालादृष्ट उत्पद्यत इति ।
घकारादयिस्य निराकरणम् ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथ सर्व्वं परमेश्वराः विज्ञानादिमन्त इति । तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वञ्च न युक्तमित्यर्थः । यस्तुतस्तु स्नातश्चरमेव दोषः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चक्षाराद्देह-
प्रक्रियाविरोधः ।

इति श्रीविद्यासमतर्कणि श्रीवसुभाष्यविरचिते ब्रह्मसूत्राण्यु-
भाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरि-
 हाराय मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथा
 च ब्रह्मवादे जड़जीवयोर्विहङ्गान्निराकरणाय तृतीयपादा-
रम्भः । द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं 'सर्वं' ब्रह्मण्येव
 विस्फुलिङ्गन्यायेनैकः अपरो वियदादिक्रमेण । साच अनाम-
 रूपान्नो नामरूपवत्त्वेनाभिष्यक्तिः । सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य
 जीवस्य व्यञ्जनेनैव न नामरूपसम्बन्धः । अनित्ये जननं नित्ये-
 ऽपरिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकृत्यञ्चेति सा
 त्रिधा । तत्र क्रमसृष्टी सन्देहः । छान्दीग्ये हि स देव सौम्येद-
 मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृज-
 तेति तेजोवन्नसृष्टिरुक्ता । न वाक्याकाशयोः । तैत्तिरीयके पुनः
 ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूत इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता । उभयमपि क्रमसृष्टिवाचक-
 मित्येकवाक्यता युक्ता । छान्दीग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये
 गौणी । मुख्यात्वमे वक्ष्यते सोऽकामयतेत्यादिना । तत्र संशयः ।
 किमाकाशम् उत्पद्यते न वेति । किं तावत् प्राप्नोत्यद्यत इति ।
 कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्य*
 क्रमसृष्टी न श्रूयते ।

* मुख्यं क्रमसृष्टी इति कः ।

अस्ति तु ॥ २ ॥

तु शब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । तैत्तिरीयके विद्यदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्त्तव्यमेकवाक्यत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुरोधाच्च ।

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

विद्यदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भवति निरवयवत्वात् व्यापकत्वात् च । मुख्ये चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत्तदंशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकीटिनिवेशात् । श्लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुसान्तरिक्षञ्च एतदन्तमिति । आकाशवत् सर्वगतमनित्य इति । न ह्यन्तमस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं विद्यदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इत्येकमेव पदमुत्तरत्रायर्च्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे गौणीति युगपद्दृष्टिद्वयविरोध इति चेत् । न । एकस्यापि स्यात् कश्चित् मुख्या क्वचिद्गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा तपसा ब्रह्म विनिश्चासन्न तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या द्वितीये गौणी । न चाप्यप्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । सम्भूतशब्दोऽप्यावर्च्यते न तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति । सत्त्वगुणो यच्चनष्टेत् । तत्तद्वायापन्न ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेक

लक्षणा । तद्भाषापत्ति*विशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा ।
स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद्दोषी आकाश
सम्भूतिश्रुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि हान्दोग्यश्रुतिर्न विरुध्येत् । कथं । एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा वाधेत । अश्रुतिरेकात् । अनु-
ज्ञमात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशन्तिष्ठेत् तदा ब्रह्मविज्ञा-
नेनाकाशविषयीकरणे तत्रैकविज्ञानम् । आकाशस्य च अलौ-
किकत्वात् तत्ज्ञानं सर्वप्रतायां अपेक्षितमेव । न च जीववत्
लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वात् नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता ।
अनुज्ञभेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयत इत्यत आह ।
शब्देभ्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं
भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयन्ति ज्ञानं ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ।

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तु शब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भवनशब्दां वारयति । यद्यद्विकृतं
तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतं लौकिक-
व्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते । आका-
शोत्पत्तौ श्रुत्या सिद्धायाम् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः आकाश-
शरीरं ब्रह्म स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदि-
तव्यः आकाश आत्मा इत्यादि श्रुतयः समोऽनेन सर्वेषु च

आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मैवेवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते ।
व्यवहारे त्वन्नवीधनं वाक्यानामुपयोगः ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

आकाशीत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्चोत्पत्तिः समर्थिता ।
सैवा अनस्रमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थम् अलौकिक-
पदम् ।

असम्भवस्तु, सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यात् आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य
इति श्रुतेराकाशन्यायेन सर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इतीमामा-
शङ्कां तुशब्दः परिहरति । सतः सन्मात्रस्य उत्पत्तिर्न सम्भ-
वति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशे-
षाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रियमाणो नोपपद्यते । स्वतो न
सम्भवति अन्यतस्त्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ।

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

तेजोऽतः वायुतः तथाह्याह वायोरग्निरिति श्रुतेः । हि
शब्देनैवमाह । छादोग्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थन्तैत्ति-
रीयकमपेक्षते वाक्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थं । तथा चोपजीव्यश्च प्राधा-
न्यात् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति ।
ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्वविरुद्धः ।

आपः ॥ ११ ॥

तथाह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरीधख्यापकम् । न
श्रुत्योः सर्वत्र विरीध इति ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐचन्त वक्त्राः स्वाम प्रजायिमहीति ता अन्नमसृज-
न्तेति । तत्र अन्नशब्देन व्रीह्यादय आहोस्वित् पृथिवीति
सन्देहः । ननु कथं सन्देहः । पूर्व्वन्यायेनोपजोव्यश्रुतेर्बलीयस्वा-
दिति चेत् । उच्यते । अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्याः औपधयः औप-
धीभ्योऽन्नमित्यग्रे वर्त्तते । तथा सति पृथिवीमौपधीय सृष्ट्वा
आपो अन्नं सृजन्ति । आहोस्वित् अन्नशब्देनैव पृथिवीति ।
नन्वेवमस्तु पृथिव्यौपधिसृष्ट्यानन्तरमन्नसृष्टिरिति चेत् । न ।
छान्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावात् महाभूतमात्रस्यैवाभिलषितत्वात् ।
एकपदलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्व्वोक्तएव
संग्रहः । तत्र अन्नमयं हि सौम्यमन्, आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति त्रयाणां सहचारः सर्व्वोपलभ्यते लोकप्रसिद्धिः
वर्षणभृदिष्ठसिद्धञ्च । तस्मात् पृथिव्यौपध्वन्नानां मध्ये अभेद-
विषय्या यत्किञ्चित् वक्तव्ये अन्नमुक्तं । इत्येवं प्राप्ते उच्यते ।
अन्नशब्देन पृथिवी । कुतः । अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अधि-
कारो भूतानामेव न भीतिकानां । नीलञ्च रूपं पृथिव्या एव
भूतसहपाठात् । शब्दान्तरमद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन
पृथिवीव ।

तदभिधानादेव तु तद्विज्ञात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्य्योद्वाद्यादिकार्य्योत्पत्तिं तु शब्दो वारयति ।
स एव परमात्मा वाच्यादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति
चेत् । तदभिधानात् । तस्य तस्य कार्य्योत्पादनार्थं तदभि-

ध्यानं ततस्तदात्मकत्वं तेन तदाव्यत्मिति । ननु यथाश्रुतमेव
 कुतो न गृह्यते इत्यत आह । तद्विज्ञात् । सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं
 तस्यैव सर्वत्र वेदान्तोच्चगतं । जड़तो देवताया वा यत्
 किञ्चित् जायमानं तत्सर्वं ब्रह्मणएवेति सिद्धं ।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अतः
 उत्पत्त्यनन्तरं प्रलयः । कुतः । उपपद्यते । प्रवेयविपर्ययेण हि
 निर्गमनं । क्रमसृष्टावैवेतत् ।

अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तद्विज्ञादिति
 चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके आकाशात् अनपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अनमया-
 द्यो निरूपिताः । तत्रावमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्व-
 सुत्पन्नेऽक्ता । आनन्दमयसु परमात्मा । मध्ये विज्ञानमनसौ
 विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये । तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्त-
 व्यम् । क्रमसु प्रातिलोभ्येन सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्त-
 रेति वचनात् च । तेषोऽवज्ञानामत्रमये गतत्वात् वाखाकाशयोः
 प्राणएव गतत्वात् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसौ उत्पन्ने इति
 वक्तव्यम् । तयोरग्रे वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्त-
 व्येति चेत् । न । अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्ति-
 रच्यते न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् मनोमयस्य च विद-
 त्वात् । अतो भूतभीतिकप्रवेशाभावात् न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः ।
उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने
समागम इति । तथा च जीवस्य समागमलक्षणाद्युत्पत्तिर्न स्या-
दितोभामायङ्गां निराकरोति तु शब्दः । चराचरे स्यावरजङ्गमे
शरीरे तयोर्विशेषेण अपाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्ध इति यावत् ।
स तु स्यात् न तु स्यतः । ननु शरीरस्थोत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते
अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गात् इति चेत् । न । तद-
व्यपदेशः तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्त-
लाक्षणिकः । धूमः । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्वयव्यति-
रेकाभ्यामेष जीवस्य तद्भावित्वं । देहधर्मा जीवस्य भाक्त । तत्-
सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धं ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां किमिति भाक्तत्वं कल्पयते इति चेत् ।
न । आत्मा नोत्पद्यते । कृतः । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः
श्रूयते । देवदत्तो जातो विष्णुमित्तो जात इति देहोत्पत्तिरेव
ननु तदतिरेकेण पृथक्जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विष्णुलिङ्गवदु-
चरणं नोत्पत्तिः नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं
घाये वक्ष्यते । किञ्च नित्यत्वाच्च । ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽ-
जरोऽमरः न जायते म्रियते इत्येवमादिभ्यः । गुणान्निरूपयन्
प्रथमतश्चैतन्मगुणमाह ।

ज्ञोऽतएव ॥ १८ ॥

ज्ञः चैतन्यस्वरूपः अतएव श्रुतिभ्यः विज्ञानमय इत्यादिभ्यः । सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यानुदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसूत्रोक्तद्वयेन प्रगल्भते । स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियत इति । आद्ये इष्टापत्तिः नहि विस्फुल्लिङ्गोऽग्रंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः । जीवत्वं कल्पितमिति चेत् । न । अनेन जीविनात्मनेति श्रुतिविरोधात् । न च अनादिरयं जीवब्रह्मविभागी बुद्धिकृतः प्रमाणाभावात् । स देव सोऽदेदमग्र आसोदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । न च जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः अयमात्माऽपहतपाप्मा । अधिकन्तु भेदनिर्देशादित्यादि बाधः । तस्मात् तदंशस्य तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं सूत्रोक्त्यं शिष्टपरिग्रहार्थं साध्यमिवास्मैवायमपरावतारी नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १९ ॥

अतएवेति च वर्तते । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सदैवैतेः सर्वैरुत्क्रामति । ये केचाम्नालोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्मात्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणि । श्रुत्युक्तानाम् उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यं । यद्यपि आरागमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वात् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तं ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गी-
प्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो-
भवेत् स्वतो वेति । उत्तरयोगत्यागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि ।

जायतस्त्रिभ्रं तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥ ~

ब्रह्मोपनिषत् अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ब्रह्माप्येति
कामरूप्यनुसञ्चरन्निति वा । अथवा । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां
जीवसम्बन्ध एव बोध्यते नाणुत्वं । स्वात्मनाचोत्तरयोरित्यणुत्वम् ।
अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकषं यमो बलादिति उक्त्वा गत्याति-
रिक्ते स्वात्मनाभावात् । स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रि-
यैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरि-
माणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ।

नाणुरतश्चूनेरिति चेन्नैतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः । अतश्चूतेः । अणुत्वविप-
रीतव्यापकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
मय इति चेत् । न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्य
अधिकारे महानज इति वाक्यं । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते ।
अन्यपराश्रयि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ।

स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च ॥ २२ ॥

स्वयं विज्ञान्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा

प्रखपितोति स्वयन्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने
व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति ।
यास्यापगतभागस्य घतधा कल्पितस्य तु । मागो जीवः स विज्ञेय
इति । आरायमाचो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानम् । अका-
रात् स्वप्नप्रबोधयोः सन्धो वा गतिदर्शनम् ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधी न
भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं
करोति । महान्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ।

अवस्थितिविशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्-
हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दने अवस्थितिविशेष्यं अनुपहतत्वञ्चि सम्यक्तया अव-
स्थानं तस्मात् त्वञ्च एकत्वात् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा
सम्भवतीति चेत् । न । अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि
स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य स्थितिः । गुहां
प्रविष्टाविति हि युक्तिः ।

गुणाद्वा लोकावत् ॥ २५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणि-
प्रवेकस्य कान्तिर्वहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव
स्पर्शानुपलभ्यात् । उदकगतौष्णवत् । न च विजातीयस्थारभ-
यम् । प्रमाणाभावात् । लोकावतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरप-

पांथा तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तरे आरभ्यत इति कल्पतां तथैव लोकप्रतीतिः । पुष्परगादेरपि प्रभारूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति महिस्त्रभाषादेवाङ्गीकर्त्तव्यम् । आरम्भकस्य तेजसस्तत्त्वाभावात् । कान्तिः प्रभारूपमिति हि लोकपर्यायः । वा शब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जातमिति न कल्पनालेशोऽपि ।

व्यतिरेकी गन्धवन् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धयम्यकव्यवहितस्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदीकृत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा हृत्तस्य संपुष्पितस्य दूरात्तन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूरात्तन्धो वातीति । अन्यथाकल्पनात्प्रयुक्त्यवोचाम ।

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्च आत्मनोऽभिधाय, तस्यैवालोमस्य आनखाद्येभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरथापित्वं दर्शयति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

प्रक्षया शरीरं समारुह्येति कर्णत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यं गुणः ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्गुणपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ननु तत्त्वमस्याद्विवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमितोमामाशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणाः

प्रज्ञादृष्टत्वादयस्तएवात्र जीवे सारा इति जडपेलक्षणकारिण इति अमाल्ये राजपदप्रयोगवत् जीवे भगवद्व्यपदेशः । मैत्रेयीति सम्पूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः* । ननु वाचमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्य लक्षणोपचारः सम्भवति तत्राह प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्त इत्यत्र एध-
मेषाय् शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूपमाह तदा अस्त्यैतदतिछन्दोऽपहतप्राप्ताभय् रूप-
नशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवतीत्यादि । प्राज्ञस्य सुपुति-
साक्षी । न हि तस्यापहतप्राप्तत्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः । [इदमत्र वक्त-
व्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कष्टत्वादयसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रति-
ज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्याविरोधेऽपि ऐक्येऽपि हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य अधिकन्तु भेदनिर्देशा-
दिति परिहृत्य जीवव्याणत्वम् उपचारात् ब्रह्मत्वमंशत्वं परा-
धीनकष्टत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्ति-
मुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा न च पुनरावर्त्तत इत्यनाहृष्टिं वदन् शास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तान् अव्याकुलतया योजितवान् । तत्र कश्चित् तद्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म

स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणशकार्यरूपस्य निष्पत्त्यं
परिकल्प्य तद्बोधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन निष्पत्त्यं स्वीकृत्य सुषुप्ति-
सम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां
सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योज-
यित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार । तत् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं
जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत्सद्भिरनुसन्धेयम् ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दीपस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोक्तदृश्यपदेशोऽपि । न हि
प्रामाणिकैः सर्वथा श्रुत्युक्तेषु पदेशैः कियते । न चीकृततद्गुण-
सारत्वात् ब्रह्मणः आनन्दांशस्य प्राकृत्यादिति वाच्यम् । तथा
सति प्राञ्जवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशोऽप्यर्थोऽ-
प्रयुक्तश्चेति चेत् । नायं दीपः । कुतः । यावदात्मभावित्वात्
पश्चात् यावत्पर्यन्तमात्मनित्यत्वात् सर्वदा आनन्दांशस्य प्राक-
ृत्यात् तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनाद्यैस्त्वर्थ्यादीनामुक्तत्वात्
प्राज्ञात् सम्यक्त्वं विशेषः । चकारात् तस्य आनन्दः प्रकटित
इति न दूषणगम्योऽपि । व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । याव-
दात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकृत्येन तावदेव तद्व्यपदेशः राज-
ज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तं व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।

प्रतीयेरन् परिच्छदो व्यापकत्वञ्च तस्य तदिति ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो व्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्यानात्यन्तमसत्त्वं । पुंस्त्वादि-

वत् यथा पुंस्व' सेकादिसामर्थ्यं' धात्वे विद्यमानमेव यौषने
प्रकाशते तथा आनन्दांगस्यापि स्वतएव व्यक्तियोगः ।

नित्योपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-
नियमोवाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायी सच्चित्-
प्राकथमेव भीचे त्वानन्दांगोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति ।
तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांगस्य तथा सति न
संसारावस्थोपपद्येत । अद्यानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति
मोक्षदया विरुध्येत । अद्यान्यतरनियमः । जीवो निरानन्द एव
ब्रह्मत्वानन्दरूपं । तथा सति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माण्येतोति शुक्ति-
विरोधः । तस्मात् पूर्वोक्तएव प्रकारः स्वीकर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

साहचर्यानां प्रकृतिगतमेव कर्त्तृत्वमिति । तन्निवारणार्थ-
मधिकरणारम्भः । कर्त्ता जीवएव । कुतः । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीव-
मेवाधिकृत्य वेदे षम्युद्यनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि
विहितानि । ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जड़स्याशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि
तथैवाङ्गीकर्त्तव्यम् ।

विचारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिभोक्षेण यद्यत् कानयते तत्तद्भवतीति
विचार उपदिष्टः । ततएव कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधुर्भव-
तीति सामानाधिकरण्यवशात् जीवएव कर्त्ता ।

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां
विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव स्वात-
न्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वं । यस्तु मन्यते बुद्धिसम्बन्धात् जीवस्य कर्तृत्व-
मिति । स प्रष्टव्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति अथवा
जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धात् उद्गच्छति अथवा अविद्या-
णादितमेव कर्तृत्वं सम्बन्धे समायाति । नाद्यः जडत्वात् ।
अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीयेत्विष्टापत्तिः उपा-
दानविरोधश्च । तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च ।
असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविज्ञवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

व्यपदेशः विज्ञानं यत्र तदुते कर्माणि तदुतेऽपिचेति अत्र
साद्रे बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति । क्रियायां यागादि-
कर्मासु नतु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति
निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति
श्रुत्वदुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता प्रापद्येत । अथ स्वथा-
पारे कर्तृत्वं तथापि पूर्वंनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्यात्
विकारित्वं स्यात् । तच्चामहत्तन्त्रापत्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र
विपर्ययएव । एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि । भगवति सर्वे
शब्दाः स्वभावतएव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्वप्रापकाभावात् ।
यत्रो जायमानइति अहादीनां शिरस्वादितः । तस्मात् विज्ञान-
मयो जीवएव । अहस्य च स्वातन्त्र्याभावाच्च कर्तृत्वं ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेत् ।
न । उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टस्योपलभते एव
मिन्द्रियैः कर्म कुर्वन् इष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादिति चेत् । शक्ति-
विपर्ययात् तथा सामर्थ्याभावात् । इतएव देवादहितमपि
क्षरोति ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिध्यतः समाध्यभावात्
शक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि । न च
सहजकर्तृत्वे अनिमोक्ष । पराधीनकर्तृत्वमेतत् । ब्रह्मवत् ।
सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्ति-
रिति । नपुंसक एव मुच्येतेति वाह्यवत् । निरिन्द्रियस्यैव समा-
धिरित्यपि । कारणत्वेन बद्धिवदन् न केनापि दूष्यते । तस्मा-
ज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वं । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यपि पर-
धर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः । साध्यसम्पत्तीर्णव्यपदेशं
पुरस्कृत्य सर्व्वविप्लवं वदन् उपेक्ष्यः ।

यथा च तत्तोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकराणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तथा कर्तृत्व-
भोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीति चेत् । न । यथा तथा रथं निर्माय

तत्रारूढो विहरति । पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वास्यादि-
 हारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करो-
 तोति चेत् । तथा प्रकृतेऽपि सर्व्वहितार्थं प्रथतमानत्वात् ।
 न च कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपं । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथा
 च स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयित्वञ्च सिद्धम् ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं तदंशत्वा-
 दैश्वर्यादिवत् । न तु जड़गतमिति । अतो नान्योऽतोऽतीति
 सर्व्वकर्तृत्वं घटते । कृत एतत् तत्श्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकार-
 यित्वश्रवणात् । यमद्योनिनीपति तमसाधु कारयतीति । सर्व्व-
 कर्त्ता सर्व्वभीक्षा सर्व्वनियन्तेति । सर्व्वरूपत्वाच्च भगवति दोषः ।

कृतप्रयत्नापेक्षतु विहितप्रतिपिद्वात्त्रैयर्थ्या-
 दिभ्यः ॥ ४२ ॥

ननु येषम्यनेर्घृण्योर्न परिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव
 कारयित्वादिति पक्षं तु शब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्य्यन्तं जीव-
 क्षत्वम् । अपे तस्याशक्यत्वात् स्वमेव कारयति । यथा पुत्रं
 यतमानं ब्राह्मम् । पदार्थगुणदोषो वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभि-
 निवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्व्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं
 फलदायित्वे या इच्छा तामेवानुवदति उन्नीयति निनीयतीति ।
 अन्यथा विहितप्रतिपिद्वात्त्रैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वञ्च ।
 फलदाने कर्त्तापेक्षः । कर्म कारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्नो कामा-
 पेक्षः । कामे प्रशाष्टापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेद् । चकारात्

ततो न ब्रह्मणि दोषगभ्योऽपि । न चातीश्वरत्वं मर्यादामार्गस्य
तद्यैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स मुष्टिमथ इति ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादि
त्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवोनाम ब्रह्मण अंशः ।
कृतः । नानाव्यपदेशात् सर्व्वेवात्मानो व्युत्तरन्ति कपूथचरणाः
रमणीयचरणा इति च । नतु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीव-
स्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा कश्चि-
ल्लोके सिद्धं वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते
तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं
नावगता तपोविषयं अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । नतु सर्व्वविभ्रवः
कर्त्तव्यः । तत्रैषा युक्तिः ।

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जङ्गीवा विनिर्गताः ।

सर्व्वतः पाणिपादान्नात् सर्व्वतोच्चिशिरोमुखात् ॥

निरिन्द्रियात् स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।

सदंशेन जङ्गाः पूर्व्वंश्चिदंशेनेतरे अपि ।

॥अन्यधर्मतिरोभावामूलच्छातः स्वतन्त्रिण इति

ब्रह्मवादे अंशपच एव । नतु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति ।
शुल्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उत । अथ सर्व्वस्यापि
ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानात् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रती-
यते । तत्कार्यत्वएव स्यादिति चेत् । न । अन्यथा चापि प्रकारा-
न्तारेणापि एके शास्त्रिनः दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन अंश-

त्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यं आनन्दायस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेषु तु साजात्यमिष्टमेव ।

• मन्त्रवर्णात् च ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदं सर्वमित्युक्त्वा पादोऽस्य विद्या भूतानीति भूतानां जीवानां पादत्वं पादेषु स्थितत्वेन वा श्रंगत्वमिति ।

अपि च स्मर्यन्ते ॥ ४५ ॥

वेदे स्मृतन्वतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तद्यार्थस्थानुस्मरणं । भूमैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ।

• प्रकाशादिवन्नैवंपरः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे इत्यादिवत्तद्दुःखेन परस्यापि दुःखत्वं स्यादिति चेत् । न । एवंपरी न भवति । एवमिति प्रकारभेदः द्विष्टत्वेनानुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुत एवं तत्राह प्रकाशादिवत् । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति । प्रकाशप्रद्वयं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखाद्योऽपि मद्ग-धर्मा इति । अतो हेतवुध्या श्रंगस्यैव दुःखित्वं न परस्य । अथवा प्रकाशः प्रकाशदीपेण यथा न दुष्टः पापस्यापि तदंशत्वादिति ।

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

• स्मरन्ति च सर्वेऽपि षड्यो श्रंगिनः दुःखसम्यग्धं स्मरन्ति । नत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलेष्वपि पद्मपत्रमिवाभ्रमेति । कर्मात्मा त्वपरोयोऽसौ मोक्षमर्थैः स युज्यते ।

एकस्याथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लीकदुःखेन बाह्यः ।
चकारात् तथीरन्यः पिप्यत् स्वाहृत्वनञ्जन्ये अभिचाकरोति ।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्जरोति-
रादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात्कर्मसम्बन्धा
भावेन कथं फलसम्बन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात्
कः शूद्रः का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यं । अतः कर्मभारंश्च
व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।
अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धात् यो देहो
यदा गृह्येतस्तत्कतौ । यथा शवाग्निः चण्डालभाण्डस्यमुदकं
तद्वटादिस्य परिहृत्यैव एवमुक्तं परिगृह्यते । तथा जीवोऽपि
देहसम्बन्धकतः सम्बन्धाध्यासिको भगवत्कतश्च । अध्यासि-
कोऽज्ञानान्निवर्तते द्वितीयो भगवत्तैव । जीवन्मुक्तानामपि व्यव-
हारदर्शनात् । अतिसु भगवत्कतसम्बन्धमेवाश्रित्वाग्निहोत्रादिकं
विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वप्नान्ध बोधयन्ती कर्माणि न विद्-
ध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद्याव-
ज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ।

असन्ततेष्टाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्याग्निं बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले
प्राज्ञत्वत्वादि । जीवैक्यादिति चेद्देहान्तरेऽपि स्यादिति तत्राह ।
देहान्तरे सन्ततिरपि नास्ति । बाल्यादिभेदे पुनः सन्तति-
रेका । अतः सन्ततिभेदात् कर्मणां सांकर्यमिति ।

आभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोऽयः सच्चिदानन्द एव भवेत् अतः कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह । आभास एव जीव आनन्दायम्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्याप्यभावः । ननु सर्वथा प्रतिविम्बवन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानिकत्वे दृष्टान्तः । तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात् । तत्र हत्यादिदोषप्रसङ्गश्च । अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोऽत्र विवक्षितः ।

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

द्वेषित्वाय नैषाधिकार्यमिमत्तं जीवरूपं निराकरोति । नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृतम् । तत्रादृष्टस्य नियामकत्वं तस्मिन् सिद्धं देशान्तरवस्तुत्यक्त्यन्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वञ्चाङ्गीकृतं । एवञ्च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसम्बन्धात् कस्यादृष्टन्तद्भवेत् । न च मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनः । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन विरोधादपिप्रामाण्यमपि निराकृतं ।

अभिसन्ध्यादिव्यपि चैवं ॥ ५२ ॥

ननु मन प्रसृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वात् न दोष इति चेत् । न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः । तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विमुक्त्येऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था आत्मनि तादृशः
प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वेषुपपद्यत इति चेत् । न । अन्यस्यापि
प्रदेशस्तत्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्व-
देशस्य त्वत्तत्वात् सोऽंशः अन्तर्भवेत् तिरोभूतो भवेदिति ।

इति श्रीषेदक्यासमतवर्ति शिवल्लभविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ।

चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

जीवशरीरमध्यवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः । तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणै प्रतिदिशति । प्राण-
शब्दप्रयोगः प्रियत्वाय । प्राणाः इन्द्रियाणि मनसो मुख्यत्वा-
देकवचनं । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यारभ्य सर्वोपपत्तिरव-
तिदिष्टा । चिदंगस्यापि तिरोभावं इति पृथङ्गिरूपणं । ननु
तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेत् । सत्यं अस्ति
तत्रापि ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसम्भ-
वात् । सा श्रुतिर्गौणी न सम्भवति । एकैव श्रुतिर्जोवि मुख्या
प्राणै गौणीति कथं सम्भवति ।

तत् प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

जड़त्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणा-
दीनां स्थितिः श्रूयते । असदा इदमग्रमासीत् तदाहुः किं
तदसदासीदित्युपयो वाच तेऽग्रे असदासीत् । तदाहुः । के ते
अपय इति प्राणा वा अपय इति । ननु सदेव सोऽस्येदमग्र
मासीदेकमेवाद्वितीयमिति विरोध इति चेत् । स्वरूपीत्यत्ति-
रेवात निमित्त्यते जीववत् ननुदमः । उहमात् पूर्वन्तु सदे-

वेति श्रुतिः । चकारात् भीचे तस्यापि सम्पत्तिः श्रूयते स्थला-
न्तरे । एतस्माज्जायते प्राणी मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुति-
र्विस्फुलिहसदृशी ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति तस्य यच्चुरेव शिर इति ।
तथाच वेदानां स्वत उत्पद्यभावात् तत्पूर्वरूपमनसः कथमुत्-
पत्तिः ।

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं
भाण्यन्नूत्क्रामन्तीति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम् । अथा
रूपज्ञी भवतीत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिभिर्जीवगतिः
सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्तमतवस्त्रेण विशेषिताः एकीभव-
तीति । अतो जीवसमानयोगक्षेमत्वाज्जीवतुल्यवेति । चकारात्
तत्तदुपास्थानेषु चक्षुःप्रभृतीनां देवतात्वं सम्वाद्द्य । अतश्चेतन-
तुल्यत्वम् । केचिद्दिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वप्रचक्षतेन योजयन्ति ।
तदाथमर्थः । ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां सप्त प्राणाः प्रभवन्ति
तस्मात् सप्तार्चिषः सप्तमिधः सप्तजिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टाव्रतियहा
इति । सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणाहाव वाचाविति नव वै पुरुषे
प्राणा नाभिर्देशमीदृश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश इत्येवमादिषु
नानासङ्ख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्त-
मिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः । गतेः सप्तानानेव गतिः
श्रूयते सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाग्रया निहिताः

सप्त सप्तैति । किञ्च । विशेषितत्वाच्च जीवस्योत्क्रमणसमये
सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद्भेदा
इति । एवं प्राप्ते उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽनोनैवं ॥ ६ ॥

पूर्वसम्यग्ने उत्सूत्र पूर्ववचः । तु गब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त-
यति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः । हस्तो चादातयश्च उपस्थबा-
नन्दवित्त्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यश्च पादो च गन्तव्यं चेति
चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते
सति श्रुती गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति अतो हेतोः सप्तैवेति
न किन्त्वेकादश अथान्तरगणनासूचनयाऽसम्भवाभिप्राया अधिक-
सङ्ग्रान्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणोति स्थितम् ।

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वं प्राणं अणुपरिमाणः गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्व-
मेव । परिमाणप्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

सुग्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकारा-
दतिदेशः । नासदासीदित्यत्र अनीदवातं मधया तदेकमिति
अननात्मकस्य पूर्वगत्ता प्रदर्शिता ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु सुग्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति । इन्द्रियाणां क्रिया
या । एवं हि श्रूयते यः प्राणः स वायुः । एव वायुः पञ्चविधः
प्राणोऽपानोऽप्यान उदानः सभान इति प्रासान्धकरणवृत्तिः

प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तत्रान्तरीया आचक्षते तदुभय-
मपि न । कुतः । पृथगुपदेशात् । एतच्चाज्जायते प्राणी मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
धारिणी इति प्राणवाच्योः पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोर-
भेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

स प्राणः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत्-
प्राणं । सुप्तेषु वागादिषु प्राण एकोऽन्ततानाप्तः प्राणः संवर्गो
वागादौन् संवर्गो प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातैव पुत्रानिति
इमामाशङ्कां निराकरोति तु शब्दः । चक्षुरादिवदपि प्राण
अस्वतन्त्रः । मुख्यतो भगवद्धीनः व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः ।
तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः चक्षुरादिभिः सह शासनात् । इन्द्रियजय-
वत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जडत्वादयः ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वे तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते ।
तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्तान्तरेऽपि सिद्धाः ।

एकादशामो मनसो हि वृत्तय
आकृतयः पञ्चधियोऽभिमानः ।
भावान्णि कर्माणि पुरश्च तासां
वदन्ति चैकादशवीरभूमीरिति ।

तथा कश्चिप्राणस्य व्यापारोऽस्तीति चेत् । नेष दोषः ।
कुतः । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य

कार्यमात्रमपेक्षितं तत्राह । तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तत्
श्रुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुक्तकामत्वयेतर इत्यादिश्रुतिभिः
प्राणनिमित्तेषु शरीरस्थितिरिति । तस्माद्वापाराभावेऽपि स्वरूप-
स्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ।

पञ्चवृत्तेर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमिति चेत् । तत्राह
पञ्चवृत्तेः अहमेवेतत्पञ्चधात्मानं विभज्येतद्वाणमवष्टभ्य विधारया-
मीति यथा मनसो द्वारभेदेनैवैकाद्दशवृत्तयः स्वरूपत एव एव-
मेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ।

अणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात्
सन्दिग्धं पुनर्विधीयते । असन्वोप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्त-
सर्वसमुच्चयः ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानयतां महत्तिः स्वत एव वा जीव-
धिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्या-
भावात् न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तु शब्दः । वागा-
दीनां ज्योतिरादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ।
तदामननात् । तथा आन्नायते अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्रावि-
शदित्वादि । अयमर्थः ।

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

यस्तत्रोभयविच्छेदः स अतोऽद्याधिभौतिकः ॥ इति

आध्यात्मिकादीनां स्वरूपं वागादयश्चानुरूपा नित्याः ।
 तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन्नेव धरीरे उपचीणं शरी-
 रान्तरे न भवेत् । कल्पामाने तु अग्निर्देवतारूपोऽनेकरूपभवन-
 समर्थो वागरूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति सङ्गच्छते । ते
 चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्त्रिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति
 कार्यवशादवगम्यन्ते । आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वात् वद-
 नादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिता उद्भूयते एतस्मात्
 जायते प्राण इत्यादिषु । वागादीनां नियमेन तच्चञ्जीवसाक्षिध्वं
 स्वतन्त्रनिर्गमनं सृष्ट्यरूपधर्मेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं समष्टि-
 व्यष्टिभावश्च अन्यथा नोपपद्येत । आधिभौतिककृतयायं भेद
 इत्यत्र व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि अनेन जीवेनात्म-
 नानुप्रविश्येत्यापि निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यं । यदज्ञानात् सर्व-
 विप्लववादव्यामोहः ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव अन्यसहितं वेति
 सन्देहः । किं तावत् प्राप्तं स्वत एवेति पूर्वोक्तन्यायेन तावत्तेव
 सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्याघातशैल्येवं प्राप्ते उच्यते । प्राणवता
 अधिष्ठितं वागादि । कुतः । शब्दात् । सोऽयमग्निः परेण सृष्ट्यु-
 नातिक्रान्तीदीप्यत इत्यादि । अयमर्थः । इयाह प्राजापत्या
 इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नोनामुक्तं देवा इत्यविशेषिण्ण्द्रियाधिष्ठात्री
 ऽन्याय ।* तेषां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा

* स पुस्तके तेषामित्यारभ्य भाष्यसहितानि बहूनि सूत्राणि न दृश्यन्ते । तत्तु
 छिपिकरप्रपादादित्यवधारणीयम् ।

बभूव । तत्र यज्ञेनेष स्वर्ग इति तत्र जनकोद्भवैदेह इति
 ब्राह्मणे केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्गात्र-
 त्विज्ञा वायुना प्राणिनेति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रा-
 न्योऽन्योद्गात्रत्ववरणे तथोद्गाने यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य इत्या-
 स्नात । तदनु यमरूपयात्मना वेदानन्तरमप्रतिरूपं वदतीति
 निरूपित सोऽपि दीपो देवानां प्राप्नोति तत् श्रुतिविप्रतिषिद्धं
 नह वै देवान् पाप गच्छतीति । तदनु प्राण एवोद्गातासिद्धः तेना-
 न्येषामपि पापसम्यन्वोऽपि निवारितः । ततः परेष सृष्ट्युत्पत्ति-
 कान्तो दीप्यत इति अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवत्-
 वाधिष्ठानमिति सिद्धम् ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अन्यादेः प्राणसम्यन्वो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् ।
 प्राणस्य तत्सम्यन्वस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचित-
 वर्णोद्गम इति लोके स्वामिभ्यश्चान्यायेन जीवे भोगः फलियति ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशान्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्व्वव्यापा-
 रत्वात्तत्राभ्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणोन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि
 चेति सम्ययः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानि इन्द्रियाणि
 तत्त्वान्तराणि । कुतः । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् ।
 एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति भिन्नशब्दवाच्यानां
 त्विचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्न्येऽपि तर्हि भेदः
 स्यादित्यत आह । अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते योगिकाः शब्दा इति ।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगः तत्रापि भेदेन श्रूयते । तमुत्-
क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामतीति । प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा
अनुक्रामन्तीति ।

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यञ्च प्राणस्य चेन्द्रियाणाञ्च । सप्तैषु वागादिषु प्राणो
जागति । स्वामिसेवकवचनिकं वैलक्षण्यं ।

संज्ञामूर्त्तिकृप्तिषु त्रिवृत् कुर्वत
उपदेशात् ॥ २० ॥

भूतभौतिकदृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णय नामरूपया-
करणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणरत्नः । लोके
नामरूपकरणं कुलाद्यादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेषुपि
स्वावरजङ्गमे मयूरादिसञ्जां मूर्त्तिञ्च जीवादेव हिरण्यगर्भादे-
र्भविष्यतीति वज्रादिदेवानां जीवरूपाणामिव वागादिरूपेणानु-
प्रवेशात् तस्माच्चतुर्थेण नामरूपयोरपि जीवएव कर्त्ता भविष्य-
तीति आशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । संज्ञामूर्त्त्यां कृप्तिः
नामरूपयोर्निर्माणां चिहत् कुर्वतः यस्तिहत् करोति तस्मात् ।
सैव देवते चत हन्ताहमिमांस्त्रिदेवता अनेन जीवनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं
करवाणीति चिहत्कर्त्ता परमेश्वरः । सएव नामरूपयोरपि
कर्त्ता । कुतः । उपदेशात् । उप समीपे एकवाक्ये उभयकरणस्य
प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसम्बन्धे
कर्त्तृत्वात् । तस्मात् नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानिव कर्त्तेति सिद्धं ।

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

इदमिदानीं विचार्यते । अत्रमशितस्त्रेधा विधीयते । तस्य
 यः स्यविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसं योऽ-
 णिष्ठस्तन्नमनः । प्रापः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । यः स्यविष्ठो धातु-
 स्तन्मूत्रं । यो मध्यमस्तन्नीहितं । योऽणिष्ठं स प्राणः । तजो-
 ऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्यविष्ठो धातुस्तदस्य भवति ।
 यो मध्यमः सा मज्जा । योऽणिष्ठः सा वाक् । अत्रमयं हि सौम्य
 मनः आपोमयः प्राणसोजोमयी वागिति । तत्र संययः ।
 वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि आहोस्वित् स्वतत्त्वाणीति ।
 एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविप्रति-
 पेधात् संययः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निराकरोति ।
 तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं पुरीषमांसादि तजोऽववप्रकृ-
 तिकं । कुतः । यथाशब्दं । अत्रमशितमित्यादिश्रुतितो निःस-
 न्दिग्धं प्रतिपादनात् । किमती यद्येवं तदाह । इतरयोश्च
 वाचि तुल्यत्वात् सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं
 यथाशब्दं । उद्गमश्रुतिसु श्रुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति ।
 उपपादकश्रुतिबाधान् । तस्मात् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येव
 प्राप्ते उच्यते ।

वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अत्रादिभिर्विशेष्यते । मनःप्रभृति सम्यक्कार्यत्वं भवति ।
 तथादर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरत्रमयत्वादि
 वादः । ननु कथमेतद्वगम्यते । वैशेष्याद्गोषोवाद् इत्युच्यते ।
 अथात्मनेवाचमागादित्यत्र माणएव सर्वस्यान्नस्वाप्ता निर्दिष्टः ।

स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्वयमनु-
प्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्हेणात् । अतो न भीति-
कान्तिमनःप्रसृतीनि । किन्तु तत्त्वान्तराणीति सिद्धं । तद्वाद्-
इति वीष्णा अध्यायसमाप्तिसूचिका ।

इति वेदशासमतर्कचिं श्रीब्रह्मभाष्यविरचिते ब्रह्मसूत्रानुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं
द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिवृक्तः
प्रश्ननिरूपणाभ्यां ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदां सिद्धौ ह्यविरोधे समन्वयः । कथं बोधकता
तासां । स द्वितीये विचार्यते ।

एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।

एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।

केवले वा यथायामे प्रथमं तद्विचार्यते ॥

विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।

अधिकारे ततः सिद्धे विषयावष्टतिसतः ॥

{ अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहतिः ।
वह्निरङ्गविचारेण कर्मणामिति सर द्विधा ॥

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्धारः तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता
 ततो गुणोपसंहारः ततोऽङ्गविचार इति । तत्र प्रथमे पादे
 जीवस्य ब्रह्मज्ञानीपदिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि
 निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्य-
 भावात् भूतगंस्कारकएव यज्ञो जात इति । निष्कामत्वाच्च तदधि-
 कारिदेवाधीनान्येव भूतानीति । देवास्तत्र तत्र ह्यत्वा तस्य शरीरं
 सम्पादयन्तीति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
 श्रुतिः । तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाश्रित्य तेषामपि
 होमं यत्कृमिदमधिकरणमारभते । न च पञ्चाङ्गतयो धूममार्गं
 एव तत्र गमनागमनयोर्वङ्गविशेषंश्रवणात् । तत्र इत्यं विदु-
 र्येवेमेरत्यं यदातपइत्युपासते तेष्विधमभिसम्भवन्तीति तज्-
 ज्ञानयतोऽपि यत्रार्चिःपातिकृच तथा देवहुतानां कथं सा न
 स्यात् प्रानार्थमेव तयोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । यदवा
 निष्कामएव धूममार्गः योगी प्राण्य निवर्त्तत इति श्रवणात् ।
 भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चान्नाथेव । अत्र
 प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूय-
 चरणवर्णनं । एवं त्रयोधममनुप्रपवा गतागतं कामकामा
 लभन्त इति ज्ञाननायां भिन्नएव प्रकारः पृथगुपदेशात् । तस्मा-
 द्योग्यशरीरनिष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतगृहितः यद्वाहोमा-
 नन्तरं होमभावे * वा संशय इति संशयः भिन्नपद्ये योनौ वेति ।
 तत्र श्रीतोऽर्थं शैतन्याद्येनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपाङ्गीणत्वा-
 पत्तेः संस्तुतभूतानामुपस्थापकत्वाभावात्शरीरवियोगे देवानाञ्च
 तावत् विलम्बे कारणाभावाच्च अद्वारपा पापएव ह्यदन्ते शती

* होमनाश इति च सुस्तुतवचन. पाठः ।

न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते उच्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ
 रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुः
 अन्तरप्रतिपत्तौ अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेर्भौतलक्षणाया
 अर्थात् योग्यशरीरतिष्यत्यर्थे । नहि वसुतो यज्ञानामिदं फलं
 भवति अतो मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा तस्य मुख्यफलस्य
 वा अन्तरे वा प्रतिपत्तिस्तदर्थं * वावपेक्षते । अतः सम्यगेव च
 तत्कारणभूतैः संपरिष्वक्त एव रंहति । मरणानन्तमेव कर्मसमाप्तेः
 सम्यग्भूतानि तदैव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थञ्च नैक्यम-
 परिष्वक्तः पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् शरीरदाहे वा तद्गतानि
 भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं विद्याकर्मिणी समन्वार-
 भेते पूर्वपूर्वप्रज्ञा चेति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मिणी हि स्वरूपभूता
 आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुता
 वापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । असी वाव लीको गौतमाग्नि-
 स्तस्यादित्य एव समिदित्वादिनिरूपणं † । प्रश्ने हि पुरुषत्वं
 वदति न देहमात्रं तस्मैवाधिष्ठितानामेव भवति सिद्धवत्कार-
 वचनाच्च । निरूपणेऽपि चन्द्रो भवतीति तथापि सीमोराजा
 चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीर भवेत् । तथा चरितो-
 गर्भाच्च अन्यथापि विनियोगसम्भवात् । जीवभाहित्येऽप्यपामेव
 मुख्यत्वं शरीरवत् अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न
 दुःखहेतुः । तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या संपरिष्वक्त एव
 संस्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धं ।

* य पुरुषके तदर्थं इत्यारभ्य ज्ञानकर्मिणी हि स्वरूप एतादृत्पर्यन्तं काञ्चि । तत्र
 विधिकरप्रसादादेवेत्यवगन्तव्यम् ।

† मामिदिति खपुस्तकपुस्तक पाठः ।

व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते । यावता प्रश्ननिरूपणभ्यामापएभावगम्यते । न च तावन्मात्रसंस्कारकत्वं । निवामकाभावात् । अस्मिं चैव तेन माएसञ्च यजमानः सएस्कृत् इति विरोधयेति शङ्कां निराकरोति तु शब्दः । अपामेष ग्रहणेन तेजोऽवदानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् ता अपास्त्रिवृतकृताएव । अतस्त्रयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽपि अपामेष ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वाद्दिशेषाभावात् मध्यभावाच्च दीक्षितसुख्यत्वेन भारूपत्वेनापि वक्तव्यत्वात् शुद्धाद्यमेवेदं शरीरं बह्वहेतुकत्वमेव भूयस्त्वं बहुधा परिणामाच्च । द्रव्यभूयःकरत्वञ्च । तस्मान्निग्रयामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः तमुक्त्वा मन्तं प्राणोऽनुक्त्वा मतीति प्राणाप्यायनजनकत्वादपामं प्राणो गच्छन् स्वाप्यायक गृहीत्वैव गच्छति । अलकावदन्यच्च देहसम्बन्धः । मुक्तो न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्त्वावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभावइत्योपनिषद्ः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपामं संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् विद्याकथंणी समन्वारभेते पूर्वग्रन्था चेति सकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्माद्भिः परिख्यती गच्छति ।

अग्रगतिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था या

वीध्यते । ननु यथास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिना अन्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । न च जीवधी-
 लीमानि वनस्पतीन् केया इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद्वाधितविषयेयं
 श्रुतिरिति वाच्यं । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपातात्तोमकेशा अप्या-
 ध्यात्मिकाएव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावप्यप्रतीतिः दृश्यमानानि
 तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरन्यादिभावश्रुत्या
 बाध्यत इति चेत् । न । भाक्तत्वात् । प्रकरणश्रुतिरेकेषामुक्त-
 विषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव धार्त्त-
 भार्गः प्रपच्छेत्यत्र अहन्निरूपणानन्तरं मृत्युं दृष्ट्वा स्त्रियमाण-
 प्रश्नेनामैव न जहात्यन्यञ्जहातीति प्रतिज्ञाते प्राणोत्क्रमण-
 प्रश्ने नेति प्रतिवचने दामादीनामन्यादिभावानुवादस्ततो
 मन्वणात् जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामन्यागतत्वात् ।
 तौ ह यदूचतुरिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचन-
 विधानात् ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु स यत्रायं
 शारीर आत्मेति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं । निष्कृ-
 मति चक्षुष्येवेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमन-
 माह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमान-
 त्वादन्यादिभावश्रुतिर्नात्क्रमणश्रुतिवाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धी
 धर्मोऽन्यत्रावस्थासास्यात् योन्यमानीभाक्तो भवति । अतः प्राणोत्-
 क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिच्यक्तो गच्छतीति सिद्धम् ।

प्रथमेऽश्रयणादिति चेन्न ताएव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । असौ वाव लोको गौतमान्नि-
 रित्यच देवाः यदां जुह्वतीति श्रुतेरापो न सद्बोर्निताः । अपां

व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते । यावता प्रथमिरु-
पशाम्यामापएकावगम्यते । न च तावन्मात्रसंस्कारकत्वं । निया-
मकाभावात् । अस्मिं चैव तेन माएसच्च यजमानः सएस्कृत्
इति विरोधयेति शब्दां निराकरोति तु शब्दः । अपामेव ग्रह-
णेन तेजोऽवदानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्यात्म-
कत्वात् । लोकादिनिर्माणां नन्तरभावित्वात् ता अपास्त्रिवृत्कृता-
एव । अतस्त्रयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽपि अपा-
मेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वादिशीपाभावात्
मध्यभावाच्च दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनापे वक्तव्यत्वात् शुद्धाया-
मेवेदं शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वं बहुधा परिणामाच्च । द्रव्य-
भूयःकरत्वञ्च । तस्मान्निद्यामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राण-
गतिः तमुक्त्वा मन्तं प्राणोऽनूत्कामतौति प्राणोऽप्यायनजनकत्वा-
दपां प्राणो गच्छन् स्वाध्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । अल्लकाव-
दन्यत्र देहसम्बन्धः । सुक्तो न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्त्वावपि
देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभावइत्योपनिषदः । अतो दूरे
प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् विद्या-
कर्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति सकर्मसहभावं बोधयति
श्रुतिः । तस्मादङ्घ्रिः परिष्वङ्गो गच्छति ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चैत्र भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा

वीध्यते । ननु यथास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिना अन्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । न च ओषधी-
 र्लोमानि वनस्पतीन् केया इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद्वाधितविषयेयं
 श्रुतिरिति वाच्यं । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्या-
 ध्यात्मिकाएव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावस्थप्रतीतिः दृश्यमानानि
 तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरन्यादिभावश्रुत्या
 बाध्यत इति चेत् । न । भाक्त्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्त-
 विषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव आर्त्त-
 भार्गः प्रपच्छेत्यत्र यद्वन्निरूपणानन्तरं सृष्टुं दृष्ट्वा म्रियमाण-
 प्रश्नेनामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाति प्राणोत्क्रमण-
 प्रश्ने नेति प्रतिवचने वागादीनामन्यादिभावानुवादस्ततो
 मन्त्रणात् जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सामर्थ्यागतत्वात् ।
 तौ ह यदृचतुरिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा । उभयोर्वचन-
 विधानात् ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु स यत्रायं
 शरीर आत्मेति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं । निष्क्रा-
 मति चक्षुष्येवेत्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमन-
 माह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमान-
 त्वादन्यादिभावश्रुतिर्नीत्क्रमणश्रुतिर्वाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो
 धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानोभाक्तो भवति । अतः प्राणोत्-
 क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिख्यक्तो गच्छतीति सिद्धम् ।

प्रथमेऽश्रुणादिति चेन्न ताएव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । असी वाव लोको गौतमाग्नि-
 रित्यत्र देवाः यदा जुहतीति श्रुतेरापो न सद्बोर्त्तिताः । अपां

हि पञ्चम्यामाहुती पुरुषवचनं । अद्वा मनोधर्मः स कथं
 ह्यत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति तथाप्यरुणा
 न्यायेन धर्ममुष्यत्वं । तद्धि कथं प्रयोपसंहारौ । परोक्ष-
 वादाद्भवति चमसवत् अद्वा वा आप इति श्रुतेः । शुद्धि-
 हेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसोजात इति श्रुतिवैशपरा भवि-
 ष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणात् न ताभिः सम्परि-
 ष्यक्तौ गच्छतीति चेत् । न । ताएव आपएव अद्वाग्देनोच्यन्ते ।
 हि युक्तोऽयमर्थः । यथा कर्मकाण्डे आपः अद्वाशब्देनोच्यन्ते
 तथा प्रकृतोऽपि परं नोपचारः उपपत्तेः । उपकर्मोपसंहाराव-
 न्यायकर्तुं युक्तौ । अद्वासहभावः भस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु
 सिद्धः । तेन मनःस्थाने आपएव वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात
 इति तु भिन्ना सृष्टिः । अद्वाप्रयोगस्तु कामनास्तव्यावृत्त्यर्थः ।
 तत्र फलएव अद्वा न कर्मणि । यो यच्छब्दः सएव स इति अद्वाया
 आशयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय अद्वाप्रयोगः ।
 ततः संस्कृता आपः यजमानरूपा ह्यवमाना भवन्तीति सिद्धं
 भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति अर्थः ।

अय्युतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तौ रहतीति । तदेदं विचार्यते ।
 सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्त्याहोस्वित् जानीष्योनिन
 इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतिप्रकारे नाधिकारिणः श्रुताः ।
 वेदे हि श्रुतानुकारिकल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्व-
 यामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां
 प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः इष्टादिकारिणां

प्रतीतिः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते यद्वापदेन देवकर्तृत्वेन च ।
सोमभावसाम्याच्च * इष्टादिकारिणां धूममार्गस्थत्वाद्देने सोम-
भाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः
श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धं ।

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् द्रुपथं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोम-
भावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामनिष्टं
श्रूयते । तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति समानश्रुती चाप्याय-
स्त्रापञ्चीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च
भक्ष्यन्ते । ततश्च देवाः स्वाव* पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुयुः । अतः
पश्चाद्द्रुपथभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावी
गौणः भक्षणश्च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं
भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमये निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्ष-
णस्य गौणत्वं निरूपयति । अत्रभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति तद्-
न्यत्यान्यभावी नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति स सर्वं भवति
तद्दे तत्पश्यन् अपिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ।
प्रकृते तु तत्र । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्षएव भवेत् ।
अतो भक्षणमपि गौणं । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं । शब्दस्य
बोधयति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यत्र यथा पशुशब्दएव-
मत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं शैवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा-
वचनं । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा सति । चन्द्रस्य भक्षणं

* सोमभावसाम्याच्चेति पुस्तकान्तरसम्मत पाठः ।

† गौणभावेति पुस्तकान्तरसम्मत पाठः ।

तु चचादनुभूयते श्रुत्या प्रथमोऽपिवृत्ते वङ्गिरित्वादिरूपया ।
 देवानामभक्षणं भगवद्वयवानामिव । अन्नान्नगने तस्याविरुद्धे
 आधिभौतिकानां देवानामन्नमेव । तस्माद्भक्षणस्य गौरवत्वात्
 सोमभावे न काचिच्चिन्ता ।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां
 यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥

प्रथमाङ्गतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधि-
 कारणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहेतोर्वृष्टित्वमिति सोमादृष्टिभावे
 रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं
 तत्र भुंक्त इति निश्चितं । तत्र संग्रहः । किं सर्वमेवायान्तर-
 फले तत्र भुञ्जे आद्योस्विदनुशयवान् दृष्टिर्भवतीति । सदासन-
 यादिमज्जनानि सदा च युक्त एव स्यादिति आचारहीनं न पुनन्ति
 वेदा इति बाधोप-
 फलप्राप्तये अन्तरफलत्वयाधात् शोर्नस्मृतिरुशरीरभावादेव
 सदाचारसिद्धेः । प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव दृष्टिभावं
 प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते उच्यते । कृतात्यये अनुशयवान् । कृतस्य सोम-
 भावस्य अत्यये नाग्ने सति अनुशयवान् अवान्तरफलसाधकलेश-
 सहित एव दृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्यां । दृष्टन्ता-
 वत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाग्नेऽपि भोगसाधकतादृशदेहवत्सादि-
 सहित एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातो
 भवेत् * । अतो यथा लोके सानुशयः । स्मृतिश्च

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं
 खिष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनं ।
 तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात्
 वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥

इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकं जन्म अनुशयवत-
 एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्येत ।
 ननु अनुशयसहकृतएव जीवो नाद्भिः परिवृत्तो भवेत् अत
 आह । यद्येतं यथागतं । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्वाधः स्यात् ।
 तर्हि तावद्वान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह । अनेवञ्च ।
 एवंप्रकारयुक्तागमनं नास्ति भोग्य जातत्वात् । चकारा-
 द्वैराग्यसहितोऽपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परि-
 वृत्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनु-
 शयोऽपेक्ष्यते चरणादेव भविष्यति । तद्य इह रमणीयचरणा
 शम्भासोह यत्तं रमणीयां योनिमापद्येरन् इत्यादिना यः पूर्व-
 जन्मनि विहिताचारं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति । यस्तु
 निपिडाचरणं करोति स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति साधुकारी
 साधुर्भवतीत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रम-
 णीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग्जन्म भविष्यति किमनुशय-
 सहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता सा उप-
 लक्षणार्था धनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति चापिका
 न तु तस्मिन् जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका । अन्यथा

ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्माद्दत्तब्रह्मयोऽप्येस्वते
 ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते । कार्ष्णाजि-
 नियष्टुषं पञ्चाग्निविद्यायां भिन्नप्रकारत्वशापनार्थं । तस्मादस्व-
 स्वमते भिन्नत्वात् न श्रद्धा न चोत्तरं । न हि पञ्चाग्निविद्यायां
 पुरुषादन्यभावः सम्भवति प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र
 न्यायसम्प्रादिका ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरमर्थिका । श्रापन्त्यां प्रयो-
 जनाभावात् । अतो विधायकत्वं श्रुतेः इष्टानिष्टफलबोधकश्रुति-
 वत् । अतः कर्मतारतम्येन फलविज्ञानात् निष्कामकर्मकर्तुः
 ज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुश्रयसहभावो व्यर्थ-
 इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेर-
 पेक्षत्वात् । काम्येष्टादिकारिणः फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ सुखा-
 नन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्यितत्वात्समीचीनशरीर-
 प्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठानृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव
 बोध्यते * नासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थ-
 कत्वात्तानुश्रयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकधिकी सकारणा वा ।
 नाद्या वेद्वादिना । द्वितीये तु स्वकर्मणा पित्रलोक इति
 पश्चादित्यरूपता च वक्तव्या प्रजामनु प्रजायन्ते श्रमशानान्तक्रिया
 क्त इति च । वैविद्या मां सोमपा इत्यादिना इन्द्रलोकभोगा-
 नन्तरं तथैव पुनर्भवतश्च वक्तव्यं । न च सर्वेषामैक्यं भिन्न-

रूपत्वात् । तस्मात् कर्मकल्वैचित्र्येण श्रुतिसृतिभेदा समर्थ-
यितव्याः । न त्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथा
च प्रकृतेऽपि अनुश्रयाभावे भक्षणभवनयोर्निवमो न स्यात् ।
ब्राह्मणादीनामप्यत्रे बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणं । ब्राह्मण-
भक्षणेऽपि मलभावे शूकरभक्षणं । अनुश्रयस्य नियामकत्वे तुषा-
दिश्वन्नभावएव यावत् समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव
चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुश्रयसहितएव दृष्टिभावं प्राप्नोतीति
सिद्धं ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

फलांशपवानुश्रय इति तु स्वमतं । कर्म फलञ्च द्वयमेवेश्वरे-
ह्यया नियतं । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे सीशोऽभि-
व्यक्तः । फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतं । अन्तसंयोग-
पक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्ध-
कर्मणी अनुश्रयइति वादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्त-
मनुश्रयोऽनुवर्त्तिष्यत इति सूत्रफलं । तुषध्देन निरनुश्रयपक्ष-
श्चैव नास्तीत्युक्तं । एवं द्वितीयाह्नितिर्निर्धारिता ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं ॥ १२ ॥

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा । पञ्चाह्नतिधूममार्गयोः सीम-
भावं गतस्य पुनराह्नत्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवता-
सुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याह्नतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति ।
तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । नन्वनिष्टादिकारिणामपि सीम-
भावः श्रूयते । इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां द्वे वैक्ये चास्मा-

होकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीत-
किनः समामनन्ति । अत्र च कपूर्यां योनिमापव्यन्त इति
पर्यवसानं । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाशयः । कर्मा-
कर्मविकर्मैतित्विविधो विधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहु-
यात् यस्य वेदश्च वेदो च विद्विद्येते विपूरुषं । न हिंस्या-
द्भूतजातानि । ब्राह्मणादीनामपि विविधकरणं सम्भवति ।
न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिपिद्धं वा करोति । ततो
विहितकर्तुरपि तथसम्भवात् ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात्
सोमभावात्तरमेवाकर्म्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अतएवाविशेषोप-
संहारौ । तस्मात् सोमभावात्तरमेव सर्वेषां जग्मेति प्राप्तं ।

संयमने त्वनुभूयेतरेपामारोहावरोहौ
तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्तृणां
संयमने यमसविधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ
अनुभवार्थमारोहं अनुभूयावरोह इति । कृतः । तद्गतिदर्श-
नात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता
द्वेषा गतिः सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्त-
विधा । निष्कामाज्ञानरहिता । द्विविधा वैदिकगृह्यस्मार्त्त-
भेदेन । तत्र गृह्यस्मार्त्तं यमः श्रौते सोमभावः । तत्र त्रेताग्नि-
विधानेन निष्कामानामदम्भानां पुण्यं स्यादित्यधिकारिविशेष-
णात् विशेषतः 'सामान्यतय प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वाचीन-
सेनोभूषणहत्यासालक्ष्णासुच्यते इति तरति तरति ब्रह्महत्या-
मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् ब्रह्मानुभवाभावे सोमगति

रेव । पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धापयोगः* । तदानीन्तनस्य गङ्गा-
स्नानादेः श्रौताङ्गत्वं । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपचीण-
त्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकारेण ज्ञानीपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषा-
भायोपायमये वक्ष्यति । पितृभेदप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाद्य-
ममवन्न गतिनिधामकः । चैताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोप-
भोगो यमएव ।

वैवस्वते विविचन्ते यमे राजनि ते जनाः ।

ये वेह । सत्येनेच्छन्ते य उ वानृतवार्द्दनः ॥

इति यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धि-
भावाभावाभ्यां वा अथवा काण्डद्वयव्यवस्था एकस्यै तद्वक्तव्यं
सकामनिष्कामभेदो वा वेदान्तिनामपि यापार्थं यमापेक्षणात्
सा गतिर्विक्तव्यैष । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः ।

यमेन पृष्टस्त्वाहं देवदेव जगत्पते ।

पूर्वं त्वमशुभं भुञ्ज्ये उताहो नृपते शुभं ॥

इत्यादि । अकाराक्षीकप्रसिद्धिः ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्त्तते । पापोपभोगार्थं यमान्तवगमनमङ्गीकर्त्तव्यं
यतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदे-

* चित्तशुद्धापयोग इति च पृष्टस्त्वमप्यत पाठ ।

। ये वेह इति च-पुष्टस्त्वमप्यत पाठ ।

ध्वररुद्रा । सर्वथा निराकरणभावाय समग्रहणं । तस्माद्यम-
गतिरस्ति ।

तत्रापि च तद्व्यापाराद्विरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदागङ्गा परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुमादयो
भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्
शुद्धः । तत्र नरकादिषु येषु अधिकारिणस्ते यमायत्तासत्त्विकाः ।
अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारात् तृतीयपक्षप्राप्तिः । अकारात्
सुखदुःखभोगेऽपि । तृतीयपक्ष एव विरोधः । अथवा यमगति-
मन्त्रलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव स्यादिति
विरोधः । तेषां यमस्यैवत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेर-
विरोधः । तस्माद्यमगतिरस्तीति सिद्धं ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

साधारणत्वाभावात् पूर्वोक्तायं साधकमधिकरणमारभते ।
ननु ये केचाध्याह्निकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-
न्तीत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः
कुतो नोक्ता । तस्मात् वेदविरोधात् न तृतीयपक्षसिद्धिरित्या-
शङ्कां परिहरति तु शब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं
विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं । विद्याया देवयानं कर्मणा
सोमभाव इति तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौषीतकि
वाच्येऽपि प्रकृतत्वात्कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न
यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तं
नेतावता तृतीयवाधः ।

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः सुत्यर्थं चतुर्थो मार्ग उक्त अथैतयोः
पथोनं कतरेण च न तानीमानि चुद्राणसकृदावर्त्तीनि भूतानि
भवन्तीत्यादिना चुगुप्तेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति
स एव तृतीयोऽस्य किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे
तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे कौटः
पतङ्गा यदि दृन्दगूकमिति यौनौ निर्दृतेर्विद्यमानत्वान्न महत्-
पाप्योपभोगः । नापि कौटादिषु महासुखोपभोगः । एकावाप्यता
चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः
सम्भवति तथापि रक्षादिसम्भोगे ० नरके च यथा तथा न सम्भ-
वति । जडे तु पञ्चम्याङ्गतिर्भरतएव हीग्वरेच्छया जन्मद्वय-
मधिकं विभिरिति वचनात् भरतोऽहमिति प्रतीतय । ततः
पूर्वमस्मरणादाद्यादिवदेव जन्मत्रयं । तस्मात् जायस्वेत्यादि वैल-
क्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाङ्गतिनियमाभावस्तु शानोप-
योगिदेहेष्यंशावतरणे । पुष्टिमार्गेत्यात्र तत्र दोषः ।

स्यैतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यम-
लोकगमनसंभवापणपुनरागमनानि अर्थन्ते ।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरया दृश्यन्तेऽपि कैचिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात्

तेषां वाक्यादिश्रवणं । तस्माद्देवस्वतमार्गे न किमपि बाधक
मिति सिद्धं ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र हृष्टेरन्नं भवतीति तृती-
याहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्देकसमधिगम्यं । हृष्टेरन्नमिति
साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वात् हृष्टिमात्रेणाव' भवति बीजव्यति-
रेकेण । बीजस्य हि फलं न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं
शक्यते । तस्मात्सद्गतं हृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीयशब्दाव-
रोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य
अवरोधाच्छ्रवणं । स देव सीम्येदमद्य आसीदित्यत्र तत्तेज ऐश्वर्य
वज्रस्यां प्रजायैयेति तदपोऽसृजत तस्मात्पत क्व च शीचति सूदती'
वा पुरुषस्तेजसएव तदध्यापी जायन्त इत्यत्र कारणरूपापां
निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तं । अग्रे च तस्मादाव क्व च वर्षति
तदेव भृथिष्ठमघ्नं भवतीति । अतः पञ्चान्निविद्यायामपि देव-
होमात् कारणभूतैव हृष्टिर्जातेति । नाथ बीजान्तरापेक्षा ।
शोकपदेन यद्युधीयत तद्गजतए हिरण्यमभवदिति सहायः
सूचिनः । यद्यपि तत्रात्रशब्देन पृथिवी तथाप्यत्र पृथिव्या
अग्निमिद्रूपत्वादयमेव । तस्मात् कारणशक्तिगुक्ताया हृष्टेरन्न'
भवतीति न काव्यनुपपत्तिः ।

सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदागता परिहरति । ननु कारणजनरूपहृष्टिरव

* सूदती इति ख पुस्तकग्रहीत. पाठ. ।

। आतिवारभ्य दूषित इत्यन्तं ख-पुस्तके नास्ति ।

वक्तुं न शक्यते यतः * समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐको वा
 तस्मिन् यावत् सम्यातमुपित्वा यथैतमेवादानं पुनर्निवर्त्तते यथे-
 तमाकाशमित्यादिना तिलमाषा इति जायन्त इत्यन्तेन तत्र
 यथैतमित्याकाशएव आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमुक्तत्वादाका-
 शस्य मार्गतैष वायुर्मूल्या धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते ।
 ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वात् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मान्न
 कारणत्वमिति चाशङ्क्य परिहरति । साभाष्यादिरूपापत्तिः ।
 आभाष्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानं । मध्ये वायुमण्डलेनाग-
 च्छन्ती आहृतिर्षायुभवनशब्देनोच्यते । आहृतेरेव पदार्थ-
 त्वात् । व्यापत्तिशब्देन च तीजोभाषापन्नस्य जलभाषापत्तौ
 कान्तिनाशान्नाशइवेति द्योतयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैवोप-
 पद्यते चिचतुरगादिषु विकारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव
 व्यवस्था उपासनायां न तदपि । न च भृत्वा श्रुतेर्बाधः । प्रति-
 नियतपदार्था हि ते भवनावरोहाभ्यामेव तथावचनात् । अन्य-
 स्थान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणांगभाव-
 व्यतिरिक्तस्यने तद्यैव प्रतीतेः । तस्मात् तदाश्रयिमात्रेण न
 स्वरूपान्यथाभावः ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपा च नातिचिरेण न यदुकालं
 तद्रूपता । कुतः । विशेषात् । अत्रभावापन्नस्यैव चङ्गकालयय-
 यात् । अतो यै खलु दुर्निष्पत्तरमिति प्रापतरं प्रपततरं च ।

वर्णलोपः छान्दसः । यतः तृतीयाद्गतौ न चिरेणेत्यायाति वहु-
कालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् ।
भिवपत्ते न कोऽपि दीपः । ऐक्यपत्तेऽपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य
दुर्लभत्वादेवं वचनं । तस्मात् दृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धं ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

चतुर्थी चाहुतिर्विचार्यते । ननु संसर्गजैः कश्चेदोपैष्याति
स्वावरतां नर इति कथमस्यानन्तं । अपूर्वावत्तेऽपि कण्डन-
पाकादिषु क्लेशिन जीवस्यापगमात् कथं रेतीभावः । चञ्चली-
दर्थपाकस्वावश्यक एव । न च जीवस्य जड़भावः । मर्यादा-
भङ्गप्रसङ्गात् । तस्मात् कथमत्रस्य रेतीभाव इत्याशङ्क्य परि-
हरति । अन्याधिष्ठिते दृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो
व्रीह्यादितस्मिन् अपूर्ववत्तद्भावापत्तिः* अतिथिवत् पूर्ववैलक्षण्येन
या । कुतः । अभिलापात् । व्रीहियवा ओपधिवनस्यतयसिन्न-
माया † इति पूर्ववत्तद्भावात् न वदति किं तु जगति स्थित
व्रीह्यादिभाव एवाभिलष्यते । तथा सति यथान्येषु व्रीह्यादिषु
तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानाम्भवेनाभिमन्यन्ते एव-
मत्राप्येति न कोऽपि दीपः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं
किमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्माद्ब्रह्म रेतीभावोयुक्तः ।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठाने अङ्गीक्रिय-

* अपूर्ववत्भावापत्तिरिति च ।

† तिला मासा इति च ।

माषे ० यातना जीवानामशुद्धत्वाद्गुडमन्त्रं स्यात् । तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् । देवा अन्नं जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवतीति देवैराहुतिरूपेण हीमवचनात् शुद्धत्वं । अन्यस्य हि संस्कारेषु शुद्धिरन्यथा यावज्जीवं वा गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नं † ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽत्र होमाद्रेतीभावः । वाक्यकौमारवाहुकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्व-
मन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषश्च † देयकालसंविधानेन मन्त्रवद्वैतःसिक्तसामर्थ्यं* । न ह्येतत्सर्व-
जनीनं सार्वभिकं वा तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोऽपि व्यभिचारः ।

कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीराथमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः । तत्कथं पञ्चमाहुतावेवा-
न्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नात्र रेतःसिग्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ।

योनेः शरीरं ॥ २७ ॥

ह्यमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः

* अन्याधिष्ठाने अशुद्धोक्तयमात्रे इति खं ।

† शुद्धमेव शक्तिरिति खं ।

‡ पुरुषशब्देन ख० ।

समायतीत्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलं बहि-
 निर्गतं वेति । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थितएव शरीरपरत्वे श्रुति-
 बाधः स्यात् । उपसंहारीऽप्ये कर्त्तव्यभावादुपपद्यते । ततश्च
 पश्चात्तानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्पत्तात् जननानन्तरं न गुरुरूपसत्त्वादि-
 कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य परिहरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्दे-
 नोच्यते । अग्नेरुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्या*प्रयोज-
 कत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाच्च गर्भवचनं । कलिलादिभावे पुरुष-
 वचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादि-
 चक्षुः सूचितः न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्
 योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिब्रह्मविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
 तृतीयस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सन्ध्ये दृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहो निरूपितः । द्वितीये जीवस्य
 सुक्ष्मयोग्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य
 भवत्ये तत्तद्गुणदीयसम्बन्धो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता
 शुद्धिव्यर्था स्यात् । अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकारणा-
 रम्भः । तत्र पूर्वपक्षमाह । सन्ध्ये स्वप्ने दृष्टिराह । तस्य वा ।
 एतस्य पुरुषस्य हे एष स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानं च सन्ध्यं
 तृतीयं स्वप्नस्थानमित्युपक्रम्य न तत्र रथा न रथयोगाः न पत्न्यानी

* मध्यभावावस्थेति च ।

१ सन्ध्यं दृष्टं इति च ।

१ न तत्र रथा रथयोग इति च ।

भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजति* इत्यादिना सृष्टिराह ।
सम्बन्धे स्थाने सृष्टिरस्ति यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । युक्तथाय-
मर्थः । यथा श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां
प्रबोधेऽपि बाधाभावात् । न चेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते न तत्र
रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां श्रुतिरेव प्रमाणं किं
पुनरनुभवसम्बादिनी । तस्मात् स्वप्ने सृष्टिरस्ति ।

निर्मातारश्चैकी पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवर्णां श्रूयते । य एषु † स्वप्नेषु जागर्ति कामं
कामं पुरुषो निर्म्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवासृतमुच्यत
इति निर्मातारमेकी वदन्ति । यद्यपि सुपुण्युत्कान्त्वोर्भेदेनेत्यत्र
न तत्र रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव
एव कर्त्तृति प्रतिभाति । तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनमुदाहरति ।
भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्वप्नापि सत्यत्वं । नहि कर्तुः सापो-
ऽस्ति येन भ्रमः स्यात् जागर्त्तृति वचनात् । इच्छापूर्वकश्च
सर्वं सृजति । यथायुपः पुत्रपौत्रानिति कामविषयाः पुत्रा-
दय उक्ताः । ते च निर्म्मिताः परलोकसाधका इति लोकत्रय-
कल्पना । चकारद्वयेन कारणकार्यगताः सर्वे धर्मा उक्ताः ।
तस्मात् श्रुत्युपपत्तिर्भां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदीप-
सम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्म्मिमाणं व्यर्थमित्येवं प्राप्तं ।

मायामानन्तु, कातस्त्रैगान्भिव्यक्त-

• स्वरूपत्वात् ॥ २ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तेवति । स्वप्नसृष्टिर्नायामात्रं । तत्र हेतुः

* सृजति इति ख ।

† यएष इति ख ।

कात्स्न्यानानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । सत्सत्त्वेन यस्य यादृशं स्वरूपं
 देशकालवस्तुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कात्स्न्यानभिव्यक्तिमाद-
 भावात् । अथमाशयः । श्रुतिः सृष्टिमेवाह न तस्य सत्यत्वमपि ।
 यद्यैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यमिति । आत्मानं स्वयमकुरुत
 तत् सत्यमित्याचक्षते कथमसतः सञ्जायेतेत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्यो-
 ऽप्य सत्यत्वं प्रतीयते नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयो-
 जनाभावाच्च । स्वप्नमात्रविहारस्तु महामायावित्त्वान्माययापि
 सिध्यति । नापि भिन्नः प्रपञ्चः । जीवस्यैकत्वात् । अविद्यया
 मन्यत इति वचनात् तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यं ।
 स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । जीवतीमृतांश्च पश्यतीति लोका-
 द्वयदर्शनं । अती लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान् मायया क्रीड़ाया-
 मन्त्यानुरोधाभावेनातिस्वखत्वाद्भगवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्च श्रुते-
 रतिरिक्ककल्पनायां प्रमाणाभावात् ज्योतिःशास्त्रनियमाभावाच्च
 मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदीपसम्बन्धः । दोषि-
 तस्थान्मभोजनादिप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीड़ायामपि प्रतिष्ठाप-
 त्वात् क्रियते तदानीं कर्तव्यस्यारोपादन्यदा कर्तव्यस्याशास्त्रत्वात्
 धर्माधर्मजनकत्वं । देवताज्ञादिस्तु जीवन्नक्षत्रोर्विद्यमानत्वा-
 द्युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि प्रतिच्छायत्वात् * संवादः क्वचिद्भग-
 वदश्वेमे ईषत्संवादोऽपि । तस्मात् स्वतन्त्रसत्यतायां प्रमाणा-
 भावान्मायामात्रे स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धं ।

सूत्रकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह ।

सूचकः । शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् कश्चि-
दाज्ञाविशेषदानं । कलिकालादेः प्रत्यक्षे बाधकलात् । युक्त-
स्यायमर्थः । प्रातः सूचकफलस्यैव* दृष्टत्वान्न तु स्वप्नप्रदार्थस्य ।
सूचकत्वे प्रमाणमाह ।

यदा कर्मसु कान्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥

इत्यादि श्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विदः । स्वप्नाध्याय-
विदस्तथैवाचक्षते । आरौहणं गीतपकुञ्जराणामित्यादिना ।
तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ।

पराभिधानात् तु तिरोहितं ततोद्वास्य
बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं
करोति प्रदर्शयति च स्रस्य सर्व्वलीलां । अंगशायं कथमस्य दुःखि-
त्वमित्याशङ्क्य परिहरति तु शब्दः । अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि
तिरोहितं । तत्र हेतुः । पराभिधानात् । परस्य भगवतोऽभिती
ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्व्वतो भोगेच्छा तस्मात् । ईश्वरेच्छया
जीवस्य भगवद्भूमन्तिरोभावः ऐश्वर्य्यतिरोभावादीनत्वं पराधी-
नत्वं वीर्य्यतिरोभावात् सर्व्वदुःखसहनं यशस्तिरोभावात् सर्व्व-
हीनत्वं श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्व्वीपद्विषयत्वं ज्ञानतिरोभावा-
द्देहादिष्वहंबुद्धिः सर्व्वविपरीतज्ञानज्ञापकारसहितस्यैव* वैराग्य-

* प्रातः सूचकफलस्यैवेति च ।

† चपकारसहितस्यैवेति च ।

तिरोभावादिपद्यासक्तिः । वन्धयतुणां कार्यो विपर्ययो द्वयोः ।
 तिरोभावादेवैवं नान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकृत्येऽपि
 तथाभावात् । गानन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः ।
 अतएव काममयः । अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां
 तिरोभावकर्त्री भगवत्कृतिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्म-
 तिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिलीला निर्विपया
 स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया क्विचिदाशङ्कनीयं ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि*तिरोभावं समते निरुप्य मतान्तरे-
 णापि नियतधर्मवादेन निरुपयति । देहयोगाद्वा । देहसम्बन्धा-
 देवास्य सर्वतिरोभावः विपर्ययो वा । अपि यदादन्यत् ।
 अस्मिन् † पक्षे देहवियोगएव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः पूर्वस्मिन् कल्पे
 विद्यमानेऽपीति विशेषः । नत्वोश्वरेच्छया विकल्पः । कश्चित्
 परशब्देन देहादिमाह । तदा अभिधानयोगयोरकस्मिकता
 स्यात् । सर्वस्य वशी सर्वस्थेऽज्ञान इति विरोधश्च । कश्चित् तु
 तस्याभिधानान् ततोयं देहभेद इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृ-
 काभिधानं मत्वा अतिरोहितमिति कल्पयति विपर्ययशब्देन
 च मोक्षं । ब्रह्मध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तत् ब्रह्म-
 यादापरिज्ञानादसद्गतेय साधनीपदेशस्य भ्रान्तोक्तमित्यपेक्ष्यं ।
 निद्राया विवेकज्ञानाभावापसरत्वाद्यथा व्याख्यातएवार्थः ।

* ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि इति सु' ।

† तदभिहितं ख' ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

प्रसङ्गाज्जीवस्थानं निरूप्य सुपुत्री केवलसंज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्यभावे निरूपयति । एवं श्रूयते नाडीरनुक्रम्य तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन* पश्यति अथास्मिन् प्राणवैकष्या भवतीति । तथा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । तत्र संग्रहः । स्वप्नवत् प्रपञ्चसृष्टिं मायिकीमपि भगवान् करोति न वेति संग्रहः । तत्र य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यत्र जीवस्थापमात्रे भगवत्सृष्टेरुक्तत्वात् स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीत्यत्रापि † दर्शनमात्रनिषेधात् न वाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात् सुपुत्रावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगन्तव्यं । ततश्च कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चव्यतिरेकाभावात् मुक्तावपि स्यात् । स्वाप्ययसम्पत्त्योरज्ञानमात्रविशेषात् सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति । तस्मात् बाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानशीरपि यथा ज्ञानाभावादग्रहणमेवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते लभ्यते । तदभावो नाडीषु । तस्य स्वप्नस्याभावो नाडीषु तथा आत्मनि च । कुतः । तच्छ्रुतेः । प्रपञ्चाभावश्रुतेः । कामनया हि प्रपञ्चः सुपुत्रावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः । तदा अस्यै तदात्मकाममाप्तकाममकामत् रूपमिति । नाडीषु आत्मनि चेतिग्रहणात् सुपुत्रिर्द्विविधेति सूचयति । तथाहि । हिता नाम नाद्यः पुरीतव्यन्ता हृदयदेशात् बाह्याः ।

* स्वप्न कचनेति च ।

† अत्रापि होति च ।

अभ्यन्तरः परमात्मा हृदयदेशसु जीवस्य इन्द्रियाणां च स एव
 देवः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या वहिर्दृष्ट्याच्छादने भगव-
 लीलायां तां पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो* ज्ञानरहितः
 क्रियाशक्त्या अन्तर्भगवन्तं वा प्रविशति वहिर्नाडीषु वा समा-
 याति । अतएव हृद्द्वारस्थकपष्ठे । यत्र सुप्तो न कश्चन कामं
 कामयत इति वारद्वयमाह । ता वा अस्यैतानाम नाशः
 तदा अस्यैतदात्मकाममिति भेदेन । सुषुप्तिरूपमयत्र ज्ञानशक्तेः
 सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तो न प्रपञ्चसृष्टिः ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

प्रबोधे सन्देहः । प्रतियोग्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति जीव-
 समानधर्मवद्भाष्यकारणे निरूपितं । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदय-
 देशं गत्वा भगवतो वा समागत्य जागर्तीति आहीस्त्रियत्र
 स्थितस्ततएव जागर्तीति । तत्र श्रुत्यनुरोधात् हृदयदेश-
 मागत्य जागर्तीत्येव प्राप्ते लभ्यते । अतः नाडीभ्यएव प्रबोधः ।
 गर्त्तपतितस्य प्रबोधे हि ततो गमनं प्रतियोग्याद्रवणन्तु भगवत
 इति । किञ्च । प्रबोधोऽस्मात् । अस्मादात्मनः सकाशादेव
 प्रबोधः । प्रिययेव संपरिष्वक्तस्य योधाभावे कथमागमनं ।
 अतएव संपरिष्वक्ती निविडनिद्रः । तस्माद्यत्रैव तिष्ठति तत
 एव प्रबोध इति मित्रं ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किञ्चिदागमो परिहरति । ननु प्रिययेव प्राप्तेनात्मना

परिष्वक्त्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्तएव भवेत् न *
 पुनरागच्छेत् । अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने
 नियुक्तोऽन्यएव जीवः समायातु अन्यतः प्रबोधे तु सएव ।
 व्यवहारन्तु तावता सेत्स्यति । मुक्त्यर्थं प्रयत्नस्तु न कर्तव्य
 इत्याशङ्क्य परिहरति तु शब्दः । अस्मादपि प्रबोधे सएव ।
 कृतः । कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारोहेतवः लौकिक-
 वैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिक्त-
 कर्मणः शेषसमापनात् । न हि कचिदपि सुप्तप्रतिबुद्धः सामि-
 क्तं न समरपयतीति क्वचिच्छिद्धं । तथासुसृतिः । न हि पूर्वदृष्टं
 न स्मरतीति क्वचिच्छिद्धं । शब्दाय । पुण्यः पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेन कैप । तदाभूत् कृत एतदागादिति तथा
 सति संपद्येत्यादयश्च । विधयश्च । श्लोभूते मद्भाणं हणीते श्लोभूते
 शेषत् समाप्नुयाम् एकएव यजेत दादगराचीर्दीक्षितः आदि-
 त्यादि यः कामयेत वीरोम आजायेतेत्यादयः † । भगवतैव
 मर्यादारक्षार्यं तथाकरणत्पूर्वपद्युक्तयो दुर्वलाः । तस्मात्
 सएव प्रतिबुध्यते ।

मुग्धेऽहंसस्यन्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुसृतयो न
 सन्ति तत्रान्यो भविष्यति क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वसृति-
 नाशेन सुखभावदर्शनात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकव्यवहारा-

* गतिरिति ख ।

† ज्ञेयति ख ।

‡ आजायेतेति ख ।

अन्यथाऽबोधकता स्यात् । तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामग्रिम-
पादे विचारः । जड़जीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः
क्रियते । तत्र क्वचिज्जड़जीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते क्वचिन्निधि-
ष्यन्ते । यथा सर्वकर्मा सर्वकामः । न चैते जीवधर्माएव न
भवन्तीति वाच्यं । उच्चावचकर्माणां कामानाञ्च जीवगतत्व-
प्रतीतेः । नेतरोऽनुपपत्तेरिति सर्वत्र वैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । कार्य-
विशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । न च कारणधर्मा एव
सर्वे कार्ये अग्रे वा प्रतीयन्त इति वाच्यं । असूलमनष्टित्यादि-
वाक्यैः प्रायज्ञिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । अत्र केचिद्विरोध-
मेवमाहुः । सर्वत्र कारणत्वाद्भगवानस्ति । ततश्च असूले असूलः
अनणो अनणः उच्चावचकर्त्तरि उच्चावचकर्त्ता उच्चावचकामे उच्चा-
वचकामः पृथिव्यां सर्वगन्धः जलादावगन्धः एवं रसादिषु एवं
स्थानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारणैव रूपम-
रूपश्चावहेद्भेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा अन्यथा असतः सज्जनन-
प्रसङ्ग इति । अपिनासंश्लेषीति इति । एतदुभयमपि न । कुतः ।
सर्वत्र हि । सर्वत्रैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते हि । हि
युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि
न त्वनुवादकानि । वैयर्थ्यापत्तेः । अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः । तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति भक्त्या मामभिजानाति यावान् यसास्मि
यादृशः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति ज्ञाना-
नन्तरमेव सायुष्यप्राप्तेः । न च यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति
वाच्यं । शास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । अथ ३ विरोधः परिहरणीयः ।
सर्वे हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेश

विशेषेणाविरोधः । अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । न च भगवति भेदोऽस्ति प्रत्यारम्भमेकमेवाद्वितीयमिति वचनात् । प्रत्यक्षस्य-
नायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः ।
तस्मान्न मतान्तरानुसारेण जङ्गलीवधर्माणां सवासत्वे परि-
हर्त्तं शक्ये ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति । न भवदुक्तो
विरोधः सम्भवति । भेदात् । कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गी-
कारात् । प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नं प्रपञ्चधर्मवद्ब्रह्म भिन्नं तथा-
ज्ञानं ज्ञानञ्च एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इति चेत् ।
न । प्रत्येकमतद्वचनात् अभेदवचनात् । इयं पृथिवी सर्वेषां
भूतानामध्विति ब्राह्मणे अयमेव स योऽयमिति सर्वत्राभेद-
वचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधात् । तस्मान्न
भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः ।

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गीकारे बाधकमाह । अपि च एवमेवाभेदमेव भेद-
निषेधेनैके याखिनो वदन्ति मनसैवेदमामर्थ्यं नेह नानास्ति
किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेद-
द्वयनिन्दावचनात् । तस्मान्न भेदाङ्गीकारः कर्तुं शक्यः । इव
शब्दो बहुवचनमिति ध्यातव्यर्थः । तस्मादुपनिषत्सु सर्वप्रकारो
विरोधः सिद्धः ।

अरूपदेव हि तत्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

॥ एकदेशिमतानुसारेण समाधानमाह । कथमत्र सन्देहः विरोधो वा

जड़जीवधर्माणां विधिनिषेधयोः । जड़जीवयोर्हि जड़जीवधर्मा भवन्ति । अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपामनार्था भवन्ति । ननूक्तो भेदा-
भावः सत्यं तथापि कार्यकारणांशभावकृतस्य* भगवद्विहारार्थं
जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणि जड़जीव-
धर्माणां निषेधो युक्तः । उपचारात् तु सर्वकर्मादयः । विप-
रीतं किं न स्यादत आह । अरूपवदेव । रूपते निरूपते यवज्जि-
यत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं तद्गुक्तं रूपवत् विश्वं ।
ब्रह्म तु तद्विलक्षणं । कार्यकारणांशानिर्वैलक्षण्यस्य युक्त-
त्वात् । नन्ववैलक्षण्यमपि युक्तं कारणत्वादत आह । तत्प्रधान-
त्वात् । तस्य ब्रह्मणः † प्रधानत्वान्मुख्यत्वात् । यत्र हि तत्प्रति-
पाद्यते ‡ तत्र तस्य मुख्यत्वं । ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव
मुख्यत्वं नान्यधर्माणां । यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं तथा सर्वकर्माति
लौकिककर्मानुवादेन भगवत्सम्यग्मे स्यटमेवामुख्यत्वं । विशिष्ट-
बोधनेऽपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादतिरिक्तकल्पनायां
शीरवात् प्रमाणाभावाच्च । यथाकथञ्चित्तद्वर्गवत्त्वेन ज्ञानस्यै
वीपयोगात् लौकधर्मानेवानुद्य वैशिष्ट्यबोधनमुचितं । अरूप-
मिति वक्तव्ये अरूपवदिति वचनं । भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयः ।
न तु प्रशासनवद्भवधर्माणां । तस्मात् कार्यवत्तदधर्माणामपि
कार्यत्वात् भगवत्त्वं न भगवद्वर्गत्वमिति सिद्धं ।

* कार्यकारणांशभावे कृतस्येति खं ।

† तस्य ब्रह्मण इति ख पुस्तके नास्ति ।

‡ यत्र हि तत्प्रतिपाद्यते इति खं ।

प्रकाशवञ्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

ननु सर्वव्यवहारातीति शास्त्रवैफल्यं । मनसैवैतदात्म्यमिति विरोधश्च न परिहृतः । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि यतो वाचो निर्वर्तन्त इति चेत्यत आह । प्रकाशवत् । यथा सौरः प्रजाग्री व्यवहार्यः अश्ववहार्यश्च । न हि स्रुतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयितुं वा । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यभावेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा सौक्ष्मिकवाङ्मानीभिर्न शक्यते व्यवहर्तुं ईश्वरसन्निधाने तु शक्यत इति ह्यमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । अकारादहर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । आसीनो दूरं प्रगति अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स गृणोत्यकर्णं रत्यादौ अलौकिका भगवदहर्मा उच्यन्ते । अकारणककार्यवचनात् तदहर्माणाञ्चाकार्यत्वं योषयति । तस्मादव्यवहार्येऽपि न शास्त्रवैफल्यं ।

आह च तन्मात्रं ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वलोकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्पान्ते । अन्यथा अकारणककार्यत्वं तत्र च नित्यमलोकिकत्वं तत्र च पश्यत्यचक्षुरिति विरोध इति आशङ्क्य परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञानघनमात्रं स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः ० कृत्स्नो रसघन एव वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन

एवेति । स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । न च क्रिया-
भावोऽपि वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदनिष्वा-
सायनभूतसमुत्थानादे*रुक्तत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना
किन्तु सर्वकारस्वरूपं वस्त्रेव तादृशमिति मन्तव्यं सत्स्रवच-
नाच्चकारात् सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति स्मृतिरपि । तस्मान्नेन्द्रिय-
कल्पनयाविरोधः † ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्याते ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्क्य ‡ परिहरति । ननु ब्रह्म
जगत्कारणमिति सिद्धं । तच्च समवायि निमित्तं चेति च ।
कारणधर्माएव हि कार्ये भवन्ति । असम्भावनायान्वयन्या-
कल्पनं । कामादयो धर्माश्च श्रुतौ विहितः § । ते ब्रह्मण्येव
भवितुं युक्ताः । निषेधिकापि श्रुतिर्न हि वेदवादिनामशुभाव-
मयन्याकल्पनसूचितमित्याशङ्क्य परिहरति । दर्शयति श्रुति-
रेव जडजीवधर्माणां भगवत्यभाव इति । हे वाव ब्रह्मण्योरूप
इत्युपक्रम्य द्वेषा पञ्चभूतान्युक्त्वा अथात आदेशो नेति नेती-
त्याह । इति शब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति
न त्वेषंप्रकारकं तत्साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशं । हि
युक्तोऽयमर्थः । एतस्माज्जातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः
प्रकारो भवति । अतो नेतीतिप्रकारनिषेधोपसंहारः । ननु
समवायित्वमात्रत्वं किन्वन्यत्त्वरमस्ति इति रूपं निरूप्य नाम

* वेदविशासायनमूर्तति खं ।

† इन्द्रियकल्पनायाविरोध इति खं ।

‡ विरोधमाशङ्कयितुम् शक्यत्वादिति खं ।

§ श्रुतिविहितता इति खं ।

निरूपयति सत्यस्य सत्यमिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो
विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्विरोपचारिकमेव युक्तं ।
श्रुत्वेव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्तवतुसम्भानार्थः ।
अथो इति प्रक्रमभेदोऽपि । अघात आदेश इति भिन्नप्रक्रमे-
णाह । श्रुतेरन्यार्थता निराकरणायाह । अपि स्मर्यते । घनादि-
मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते इति । सदसतोः चैवत्वात्
ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यन्ते वेदादौ
नतु तदधर्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्मात् श्रुतिस्मृतिभ्यामेव
तथा निर्णयः ।

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युपचारादुच्यन्त इत्यत्र निदर्शनान्तर-
माह । अतएव । इममेव निर्णयमाश्रित्य समः प्रपिणो समो-
नागेन समोमयकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेष्वेति
निरूपणस्य भगवतो यदुपमानन्तत्तदधर्मसम्बन्धात् । न चात्र
स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तं । नन्विदमपि विरुद्ध-
मित्याशङ्का दृष्टान्तमाह । सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं
सूर्यकं । यथा

क्षयं ज्योतिरात्मा शिवस्नानपोभिन्ना बह्रधैकोऽनुगच्छन् ।

एकधा बह्रधा चैव दृश्यते जलघञ्जवदिति ।

यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वं एवं समः प्रपिणेत्यपि । चका-
रसु विरोधाभावी वक्तव्यः । अधिकरणञ्च सम्पूर्णमेकदेशिन
इति सूचयति । तस्मात्तद्विरोधधर्मार्था भगवत्युपचारो निषे-
धसु मुख्य इति ।

अभ्युदयग्रहणात् न तथात्वं ॥ १९ ॥

सुर्यासिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिन दूषयति । तु शब्दशया सिद्धान्तं व्यावर्त्तयति । तथात्वं । समवायातिरिक्तस्य तदभ्य-
योगात् जाङ्गीवधर्मयोगात् सर्वकामत्वादयो न भवन्ति ।
कृतः । अभ्युदयग्रहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिविम्बेऽधि-
करणधर्मवत्त्वं तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानञ्च न प्रतिविम्बत
इति वक्तव्यं । तथापि स्रमतविरोधाद्भ्युदयग्रहणमिति । स्रच्छ-
सम्भु प्रतिविम्बं गृह्णाति न हि तथाधर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति
धर्मत्वाच्च । सर्वाधारत्वेन तथाच्यमाने वैश्वर्यमिति पूर्वमवी-
चाम । न च भ्रमात् कल्पनं वेदेनोच्यते अप्रतारकत्वात् सर्व-
ज्ञत्वाच्च । विष्णुवदिनएवैवं वचनं न वैदिकस्य । षष्ठिव्यां
तिष्ठन् इत्यादि विरोधश्च । तथात्वं ब्रह्मधर्माएव सर्वकामा-
दयो न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका इति ।

वृद्धिज्ञासभाक्कमन्तर्भावादुभयसाम-
ञ्जस्यादेवं ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो
लोकवेदाभ्यां । तदनुसारेण महानवकाशोऽत्पोऽवकाशो यथाव-
काशं दश चमसानिति लौकिकवैदिकव्यवहारो यत्तुधर्मविकृतो
दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिज्ञासौ च आकाशस्यैव । तत्र यथा करके
प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति ।
अन्यथा एकतरबाधो भवति । एव । तत्तदनुपवेशात् ब्रह्मा-
द्येवं । न चोपाधिकत्व जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मात्वाभावात् ।
अन्यानुविधावित्तेऽपि स्रधर्माएव ते । कारणत्वादिवत् । न

चागन्तुकत्वात् तदर्थमेव न भवतीति वाच्यं । अन्यधर्मत्वे
प्रमाणाभावात् तद्वत्त्वप्रतीतेश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोध-
प्रकारोऽयं यथोभयसामञ्जस्यं भवति । प्रकारोऽपि तस्यैव तथा
वक्तव्यः । तस्माद्यथाकाशस्य दृष्टिज्ञासभाक्तं करकादिव्यन्तर्भावात्
तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं ब्रह्मापि । दृष्टिज्ञासपदेन शरीरे
आकाशजीवशरीरेकमुदाहरणं बोधयति ।

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

हेत्वन्तरमाह भगवति सर्व्वं विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे
अनुपपन्नं नाम याघातात् । तादृशमेव तद्वस्त्वितिवध्यसायः
प्रामाणिकः । चकारादुलूखलवन्धनादिषु प्रत्यक्षमेवोभयसाधकं
दृष्टमिति । अथो असुखैव मनाभक्तस्येति च । तस्मात् शुति-
ष्मृतिप्रत्यक्षैः सर्व्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति

च भूयः ॥ २२ ॥

परमाद्यतो विरोधं परिहृत्य युक्त्वापि प्रतिषेधति ।
ननु सर्व्वविशेषधर्माणामप्यूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः
प्रत्येतस्य इति चेत् तत्राह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ।
प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकाः तेषा-
मेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्-
वैनक्षत्रमेवास्यान्त्यादियाक्यैः प्रतिपाद्यते ननु विदोक्ता ब्रह्मधर्मा *
निषेदुं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च

भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणी विद्वानिति । तथा अस्यूनवाक्येषु एतस्यैव प्रमासने एतदिदित्वा आकाश श्रोतव्यं प्रीतयेति । चकारादेकवाक्योपा-
 प्त्यानभेदो संग्रहीतो । सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधत्वलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्मात् युक्त्याप्यविरोधः ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोध-
 प्रतिपादनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्नुदा-
 हृत्य चिन्त्यते । न चक्षुषा गृह्यते कश्चिदीरः प्रत्यगात्मानमैवत्
 नापि वाचा सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति अप्राप्य मनसा सह
 मनसैवेतदाप्तव्यं अणुश्रवणमन्वमरसं सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरस
 अपाणिपाद् इत्यादि विरुद्धतत्पदित्यादि निर्गुणश्च यः सर्वशः
 सर्वशक्तिरित्यादि विरुद्धवाक्यानि । न हि वस्तु हिरूपं सन्ध-
 वति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणं । तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधि-
 नैकस्य स्वार्थं प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तं । तत्र
 प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह । तद-
 व्यक्तं । तत् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः । आह हि ।
 श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां नेति नेत्यात्माऽप्राप्तो न हि गृह्यत इति । न
 हि गृह्यत इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केन
 चिदपि चक्षुषा मनसा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव
 द्रष्टुं शक्येत् । तस्मात् सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्था-
 न्येवानुभवविरोधादित्येवं प्राप्तं ।

धर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते *
 नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति तदनु-
 क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः ।
 न च लौकिकी युक्तिस्तदापेक्ष्यते येन तादृशस्य कथं सर्वभाष-
 इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मति-
 रपनेयेति † समाधानं । उत्पत्त्या चीपपत्त्या च विचारद्वयं उप-
 पत्त्या पूर्वजनयनं स्वसिद्धान्तः एकदेशिनस्तद्विपरीतं । उभयमपि
 सूतकारस्य सम्मतमिति ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह । एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीय-
 मिति द्वितीयं प्रतिषेधति । स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन्
 धर्मनिषेधमपि सूचयति ऐक्षतेति वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारा-
 देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृह्यतः । तस्मान्न
 ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति सिद्धं ।

परमतः सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्मान्तरविरोधपरिहारार्थ-
 मधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोऽपि
 ब्रह्मणः परमव्यदुल्लङ्घं फलमस्ति ‡ । तत्र वैदिकहेतवः ।
 सेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वयएवैते दोषाः

* अत्यन्त इति ख ।

† आपनेयेति ख ।

‡ उत्पत्त्यन्त इति ख ।

परिहृताः तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुन-
रुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धं । एतै-
र्हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे न पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-
विरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैक्य पूर्वाधि-
करणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेन्न । अर्थ-
बलविचारोऽयं समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मि-
विचारान्न पूर्व्येण गतार्थत्व ।

फलतः साधनतश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ।

विचारेणाहृत्तत्त्वेत् कोऽन्यं साधयितुं चम ॥

अतो हेतून् बाधकानां ह । एकदेशबाधकत्वात् तत्र फलतो
बाधमाह ॥ । हेतुव्यपदेशात् । अथ य आत्मा स हेतुर्विधिति-
रिति दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धं । अथ य इहा-
त्मानमनुविद्य ब्रजन्तीत्युपक्रम्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवती-
त्युक्त्वा कामानुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञाना-
नन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय हेतुत्वं वदति । पापाधिकरणार्थं
यद्य तरति तद्गताय दीपा गच्छन्तीति च । अतः संसार-
फलयोर्मध्ये विद्यमानत्वात् तीर्णस्थैव फलश्रवणात् फलरूपवसु
किञ्चिदन्यदस्तीति ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफल-
परं भविष्यति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यप्यतीदा-
हरणं । तथा उक्तानव्यपदेशात् । तत्रैव यावान्वा अयमा-
काशस्त्वावनेपोऽन्तर्द्दय आकाश इति साधनयुक्तिप्रश्ने उक्तानेन

• ब्रह्म इति च ।

† वापहेतुमाह इति च ।

परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्शनिकत्वेन ज्ञानं साधनं * ।
 तत्र वहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पाद्य ब्रह्म भूता-
 दिपादाद्य ज्ञातव्याः । तथा सञ्चन्यव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेय-
 निरूपणप्रस्तावे उभावस्मिन्नित्यादिना आधारार्थसम्बन्धो
 निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राप्तेनात्मना
 संपरिष्वक्त † इति च । तथा भेदव्यपदेशात् । य एषोऽन्तरादित्ये
 हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते
 इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशमाह ।
 अक्षिप्तितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मभेदे तु स एवा-
 यमिति यदेत । अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाद्यतुर्विधपरि-
 च्छेदरहितमन्यत्किञ्चिदस्तीति प्रतिपन्नव्यमित्येवं प्राप्तं ।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । समानस्य भावः सामान्यं
 चेत्वाकाशादिशब्दास्तादृशार्थसुच्यन्ते न तु तद्वत्तं दीपमपि
 कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् चेतुत्वं । निर्लेपाया-
 काशत्वं । कामाभिदोहाय चतुष्पात्त्वं । अन्ततत्वाय षोडश-
 कलत्वं । अतिदुर्लभत्वाय सञ्चन्यः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः ।
 कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोतवद्गणार्थमेव वचनं न दीपार्थ-
 मिति । न ततोऽन्यथाहा उत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता
 दीपाः ।

* ज्ञानसाधनमिति च ।

† परिष्वक्त इति च ।

बुद्धार्थः पादवत् ॥ २३ ॥

अन्यसमानधर्मवत् कृत्रीपयुष्यत इत्यत आह । बुद्धार्थः । तथाप्यपदेशो बुद्धार्थः बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासनार्थं अयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासनार्थं तथा तत्तद्गणवस्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रसंगार्थोऽयमुच्यते ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ २४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशोऽपि तथा बुद्धिः सम्पद्येतेवेति धर्मो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य तथोक्तोऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह । स्थानविशेषादिति । धर्मोक्तोऽपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समानधर्मत्वं दृश्यते अन्यत्रापि न तथात्वमायास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कृत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति । यदादित्यगतं तेज इति वाक्यादादित्यचन्द्राग्निगते तेजसामैकोऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा तथावापीति * ज्ञानसम्भवादित्यर्थः । चादिपदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्भवाद्बुधरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तदिपरीतधर्मवत्त्वं तथैवपि + संगृह्यते ।

उपपत्तेश्च ॥ २५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानायुक्तधर्मविशिष्टवृत्तान्तेऽन्य उत्तमोऽस्तीति वदता तत्रैतत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यं । तथाशक्तं । प्रमाणा-

* तथापीति घं ।

+ तथैववापीति घं ।

परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनं * ।
 तत्र वह्निराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पाच्च ब्रह्म भूता-
 दिपादाय ज्ञातव्याः । तथा सम्बन्धव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेय-
 निरूपणप्रस्तावे उभावस्मिन्नित्यादिना आधाराधेयसम्बन्धो
 निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राज्ञेनात्मना
 संपरिष्वक्त † इति च । तथा भेदव्यपदेशात् । य एषोऽन्तरादित्ये
 हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते
 इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदेशमाह ।
 अक्षिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मभेदे तु स एवा-
 यमिति वदेत् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरि-
 च्छेदरहितमन्यत्किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तं ।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तु शब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । समानस्य भावः सामान्यं
 सेत्वाकाशादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते न तु तद्वतं दीपमपि
 कल्पयन्ति । संसारसागरीत्तरणोपायत्वात् सेतुत्वं । निर्लेपाया-
 काशत्वं । कामाभिदोहाय चतुष्पात्त्वं । अन्ततत्वाय षोडश-
 कलत्वं । अतिदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः ।
 कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद्गुणार्थमेव वचनं न दीपार्थ-
 मिति । न ततोऽन्यथाह्ला उत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता
 दीपाः ।

* ज्ञानसाधनमिति खं ।

† परिष्वक्त इति खं ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह । बुद्ध्यर्थः । तथाव्यपदेशो बुद्ध्यर्थः बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तद्योपास-
नार्थं अयुक्तमित्याह दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्व-
ज्ञानमुपासनार्थं तथा तत्तद्गणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रसंगार्थो
ऽयमुच्यते ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवावमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्पद्येतेवेति
व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य तद्योक्तोऽपि समानधर्मत्वज्ञाना-
भावे हेतुमाह । स्थानविशेषादिति । धर्मोक्तोऽपि स्थान-
विशेषमास्या न समानधर्मत्वं दृश्यते अन्यत्रापि न तथात्वमा-
यास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि ह्यत इत्यर्थः । अग्नित्रये
दृष्टान्तमाह प्रकाशादिवदिति । घटादित्वगतं तेज इति वाक्या-
दादित्यत्राग्निगते तेजसामेकोऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा
तथात्रापीति * ज्ञानसम्भवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य
यद्योपाधिप्रियेसम्बन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीत-
धर्मवत्त्वं तथैवपि + संगृह्यते ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति
वदता तथैतदुक्तधर्मवत्त्वं वाच्यं । तच्चाशङ्क्यं । प्रमाणा-

* तत्रापीति ख ।

+ तथैवतथापीति छ ।

भावात् । सान्धेऽपि तथा । विगेषाभावोऽद्वैतश्रुतिविरोधश्च ।
तस्मादितः परस्मानुपपन्नत्वादुक्तारूपमेव परमकाष्ठापन्नं वस्ति-
त्युपपद्यत इत्यर्थः ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्योक्तास्तथैव न तत्समयाभ्यधिकस्य दृश्यत
इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाप्यस्यदुक्तएव मार्गोऽनु-
सर्त्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वयत्तयाविर्भावमहत्त्वा
पथात् तदाविर्भावे कृते लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्य-
मित्येव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानं ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपमंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यप-
देशानां सुखार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्ध-
मित्यर्थ इति केचित् । तत्र । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्व-
देशगतकार्यकत्वेत्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् ।
न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनाक्त-
यत्येने कृत्वा सेत्वादिवाक्यैः सममविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यं ।
अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयं । नोक्तकत्वेन
व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोहुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रव-
णादिवत्परिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्याविशेषस्य वस्तु-
शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यप-
देशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरि-
हाराय तु सामान्याच्चविरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूचार्थो
ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वनिरामे आयामशब्दादिभ्यो

ध्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य
 एवं सर्वगतत्वं सिध्यति न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुप-
 पत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दा आकाशवत्सर्वगतस्य नित्यः ज्याया-
 न्दिवो ज्यायानाकाशात् ह्यक्षरव स्थायी दिवि तिष्ठत्येकस्ते-
 नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यादयः । आदिपदात् सर्वतः पाणि-
 पादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमाहृत्य
 तिष्ठतीत्यादि स्मृतयः संभ्रहन्ते । एतेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं
 प्रमाणं अनुमानस्तु विलम्बीपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपरा-
 हृतमपीच्छाविशेषेण जननीयश्चेद्भ्युच्चयत्वमात्रं पर्यवसास्यतीति
 भावः ।

फलमत/उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनीत्तमाधिकारिणां भजनীয়त्व-
 प्रयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणान्तदाह । ते हि फल-
 प्रेम्णवएव भजिष्यन्ति । तच्च फलदाहृत्यएव सम्भवतीति
 तदाह । अतः ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पार-
 लौकिकं वा । कृतः उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वशोभान इति
 श्रुतिर्वसुमात्रेशित्वमसङ्गचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्तुन्योदात्तं
 समर्थोऽतो भगवानिव तथेत्यर्थः । केचित्तत्रैव कर्मणस्तत्-
 कार्यापूर्वस्य च फलदाहृत्यमाशङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तत्वेन
 व्याकुर्वन्ति । तत्त्वये जैमिनिमतीपन्यासस्त्रमतीपन्यासाभ्यां
 यासएव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवाप्राप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वय-
 चैत्यर्थं स्यादिति चिन्त्यं ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३६ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशित्वं फलदानउपपत्तित्वेन निरूपितं ।
इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदाहृत्यवाचिकां प्रमाणयति । सा च
स वा एष महानज आत्मानादौ वसुदान इत्यादिरूपा ।
चकारात् सुखं दुःखं भवीभाव इत्युपक्रम्य भवन्ति भावा
भूतानां मत्तएव पृथग्विधा इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ।

धर्मं जैमिनिरतएव ॥ ४० ॥

अत्र * कर्मवादी प्रत्ययतिष्ठते । ननु कर्मणएव फलमिति
पक्षेऽप्युपपत्तिश्रवणे तुल्ये । तथाहि ईश्वरवादिनां † कर्मनिर-
पेक्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यं विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्ति-
प्रसङ्गाभ्यां । तत्सापेक्षत्वे तदेवान्मु छतं तत्सापेक्षेण तेन । न चा-
चेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन फलासम्भवं
इति वाच्यं । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकञ्च न लोकसिद्धं किन्तु
श्रुतिसिद्धं । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येष्वर्थ-
वादिषु ‡ चान्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत अग्निहोत्रं जुहोति
प्रजाकाम इत्यादि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत पर
मेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽय आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छ
दित्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एव सति लोकी-

० उपपत्तौ च इति नास्ति ।

† ईश्वरवादिनामपीति ख ।

‡ तेन न फलं सम्भवतीति ख ।

§ उत्पत्तिवाक्ये कर्मवादिषु इति ख ।

इत्यथादर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन
शङ्का । ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आसुषिक-
फलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यं । तस्याशुतर-
विनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तच्चापारोऽपूर्वं
कल्प्यते । अविममादीश्वराद्विममफलोत्पत्त्यनुपपत्तिर्वैषम्यनेर्घृष्टे
च स्यातां प्रतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुवे ।

पूर्वेन्तु वादरायणो, हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । वादरायणस्वाचार्ये इतः
पूर्वाक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मनुते । कुतः हेतुव्यपदेशात् ।
हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति
यमधोनिनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्म कारयित्वसुच्यतेऽपि तु
फलदिसाया तथात्वं । अतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भव-
तीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदानसम-
र्थस्य * फलदिसायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः कार्यवैचित्र्य-
कथमित्यादि चोद्यं कुतमयन्नापिचसु विहितप्रतिपिद्धावैय-
र्यादिभ्य इत्यत्र निरस्तं । विद्वन्मण्डने श्रीविद्मलेन च । प्रतः
सकामैरपि स एव भजनीयोनान्य इति सिद्धं ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभश्रीचितविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयख्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

* फलदाने समर्थोति च ।

† विद्वकेन चिति च ।

तृतीयः पादः ।

सर्व्ववेदान्तप्रत्ययं चोद्नाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्व्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धसच्चिदानन्द-
वियद्द्वैतत्वं ब्रह्मणी निरूपितं । इच्च तु ब्रह्मण्येव ० धर्मा
विचार्यन्ते । ते चेदेकस्मिन् वाक्येव सर्व्वे पठिता भवेद्युस्तदा
न विचारणीया भवेद्युर्विरोधाभावात् । पठिताश्च तत्तदुपासन
प्रकरणेषु क्वचित् तेषु क्वचिद्भिन्ना यथा वाजसनेयिनः
पञ्चाग्निविद्यां प्रसृत्य षष्ठमन्यमग्निं पठन्ति तस्याग्निरेवाग्नि-
रिति । छन्दोगान्तु षष्ठसंख्यैवोपसंहरन्ति । अथ य एता-
नेवं पञ्चाग्नीन्वेदेति । तथा प्राणसवादे मुख्यप्राणादन्यांश्चतुरः
प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रभनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनस्तु
तमपि षष्ठमं पठन्ति ।

अपरञ्च । अथर्वोपनिषत्सु क्वचिद्भोक्तुलहन्दाकाननसंचरद्दोष-
रूपभनन्पकल्पदृमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीरुकासिन्दीसलिन-
कक्षोलसङ्घिसृदुतरपवनचलदलकधिराजमानगण्डमण्डलद्युतिम-
ण्डितकुण्डलप्रभानुभावितवामांसमिलनमूर्द्धन्यमहामणिकमुरसि-
कामुखावलीमिलदतितरलेकरकमलयुगलाङ्गुलीवयंवद्विविध-
स्वरमूर्च्छनामोहितवजरत्नितम्बिनीकदम्बकटाक्षकुवलयार्चित

० ब्रह्मण्येव इति छ ।

† ब्रह्मण्येव इति छ ।

कचित् कोद्गडमण्डितभुजद्गडखण्डितप्रचण्डदशमुण्डमतिवि-
चित्रचरित्राभिरामं रामस्वरूपं क्वचिदतिकरान्तवदनविना-
सितकमलाकमलासनहृषभासनादिकनृकेसरिरूपं क्वचिदूरकमा-
दिरूपञ्च निरूप्यते । तथा च द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवर्णा-
यामावापोदापाभ्यां दृष्टादृष्टफलभेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मा-
नेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद्दिनिगमकाभावात् सर्वेषामुपास-
नाविषयाणामत्रह्यत्वमापतितं । ननुपासनाविषयाणामौपाधि-
कत्वात्तेषाञ्चाविद्याकल्पितत्वात् तद्विधिष्ठानां तथालं युक्तमेव ।
न चैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामत्रह्यपरत्वप्रसङ्गः । शुद्धस्य
ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविधिष्ठोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्त
एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकत्वादिति चेत् मैवं । सम-
न्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्मविद्यात्वज्ञानेश्च श्रुतेः प्रतारकत्वा-
पत्तेश्च । अपरञ्च ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन तत्त-
दुपासनां वदेत् । स्वष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निषेधमकृत्वा
सन्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादिशब्दानां तदाचकत्वं न निर्णी-
याद्भगवान् व्यासः । एवञ्च सत्युक्तरीत्या यागवत्तेषां परस्परं
भेदभावशक इत्यलपत् पायारञ्जुरिति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्व-
वेदान्तप्रत्ययं । अनेकरूपनिरूपकैः सर्ववेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं
यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वमपि यानि यानि रूपाणि
विविधैर्जीवैरुपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तै-
र्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुः

चोदनाद्यविशिषादिति । चोदते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यतेऽनेनेति
 चोदना विधिवाक्यमिति यावत् तस्याविशिषादित्यर्थः । यथै-
 कस्मिन्नग्निष्टोमे शाखाभेदेऽपि चोदना तथैव भवत्यग्निष्टोमेन यजे-
 तिति तथेहापि सर्वेषु वेदान्तोषु ब्रह्मचरैर्वीपासना विधीयत
 इति तथा । आदिपदात्ताद्यात्परंपराभेदेन मौचफलकत्वकथनम् ।
 मय्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजनसयोगः संगृह्यते ।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथो-
 भेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्नेति चेदित्यनेनाग्रह्य तत्परिहारमाह
 सूत्रकारः एकस्यामपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृह्योत-
 षोऽग्निशायामतिरात्रव्यक्तावगृहीतपोऽग्निशायः सकाशाद्-
 गुणाधिक्येऽपि नातिरात्रमित्ययागत्वमतिरात्रलक्षणकर्मैवाधि-
 क्यम् । तद्गृह्यापहणयोर्विधानादेवमिहापि मन्त्रैवाधिक्यं तत्त-
 द्धर्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वात् ब्रह्मोपासनाभिन्नत्वसुपासनासु ।
 तथाच ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विपक्षितत्वात्त्वदुक्तहेत्वसिद्धिः । एवं
 सति यत्र कस्मिन्नुपास्ये रूपेऽन्यथाद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते
 तत्र तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशिषो ज्ञेयः ।
 उपासनाविषयेष्वग्निष्वेवविशिष्टं ब्रह्मत्वं । ज्ञात्वा तेष्वेकतरं रूपं
 य उपासते तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । यस्त्वनन्तोषु
 विभूतिरूपेष्वीमित्यचरादिष्वीमित्येतदुपरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपासते

तस्य शाखान्तरीया अध्येतद्विरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंह-
 र्त्तव्या नान्ये । तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथनादन्यथाति-
 प्रसङ्गात् । इयन्तूपासनामार्गीया * व्यवस्थोक्ता । भक्तिमार्गीया
 त्वेतद्विलक्षणा साधे वाच्येति । नन्यग्निष्टोममेषोद्दिश्य यावन्तो
 धर्मास्तैस्तिरीयके पद्यन्ते ते तापन्तो वाजसनेयके । तथा च
 त्वदुक्तरीत्या वाजसनेयिनान्तद्धर्मापसंहारोऽपि न्यायो भवेत्त-
 त्वेवं सः शिष्टाचाराद्विरोधात् । तथा पञ्चामिषिदामेवाधि-
 कृत्योक्तोऽपि षष्ठोऽग्निर्न ईन्दोगैः शक्यत उपसंहर्तुः । तथैवाथ-
 र्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति प्राप्त उत्तरं पठति ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ ✓

स्वाध्यायो वेदः । स एकमेव कर्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्न-
 प्रकारकं बोधयतीति तत्रयुक्तः सम्यग्भूतेऽग्निष्टोमादिलक्षण
 आचारे तत्तदङ्गाचारनियमोऽन्यूनानधिककरणलक्षण इत्यर्थः ।
 तावद्भिरेवाङ्गीर्गसम्यक्तेरधिककरणस्याप्रयोजनकत्वात् तावता-
 मेवाङ्गानां करणं । ननूक्तं तद्धर्माणामप्युपसंहारस्त्वदुक्तरीत्या
 सम्भवतीत्यत आह । अधिकारादिति । सर्वेषां शास्त्रिणां
 स्वशाखोक्तकर्मण्येवाधिकारी न परशाखोक्तेऽप्यतोऽपि तथा
 नियमः । चकारात् स्वशाखोक्तात् कर्मणोऽतिरिक्ततत्करणे
 न्यूनकर्णे च यदस्य कर्मण इत्यादि प्रायश्चित्तश्रवणमपि तच्चि-
 यमे हेतुः समुचीयते । अतएव कश्चित् परशाखोक्तमपि व्यव-

स्थितविकल्पविषयत्वेन कल्पसूत्र उच्यते । विकल्पे तूभयस्या-
 शास्वार्थत्वमुपसंहारे तूभयस्यापि शास्वार्थत्वमतीऽपि नात्रीप-
 संहारश्चाह । अत्र दृष्टान्तमाह स्ववधदिति । यथा सवाः
 होमाः सप्तसूर्यादयः शतीदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितचेताम्य-
 नभिसम्बन्धाद्यर्थवर्णोदितैकाग्रिसम्बन्धाच्चाथर्वणिकानामेव कार्य-
 त्वेन नियम्यन्ते तथा तत्तच्छाखायान्तथात्वात् तदुक्तएव
 कर्मणि तत्तच्छाखिनामधिकाराच्च स्वस्वशाखोक्तादनूनानति-
 रिक्तकर्मकरणनिवम इत्यर्थः । प्रकृतेऽपि यद्रूपोपासनाप्रकरणे
 यावन्तो धर्मा उक्तास्मिन् रूपे तावद्धर्मवत्त्वेनैवोपासना कार्या
 तदोपक्रममाणानुरोधान्नतु रूपान्तरोपासनप्रकरणोक्ता साधा-
 रणधर्मवत्त्वेनापि । तथा सति मत्स्वोपासकस्य चापशरादिक-
 मपि भावनीयं स्यात् पुरुषरूपोपासकस्य च लक्षयोजनायाम-
 श्वादिकं । नन्वथर्वणोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां यो वै ये
 मत्प्यकूर्माश्वतारा भूर्भुवः सुवस्तस्यै वै नमो नम इति वाक्ये
 न तदितरावताररूपत्वमुच्यते तेन तद्धर्मवत्त्वमप्याक्षिप्यते ।
 सत्यमाक्षिप्यते तद्धर्मवत्त्वं तत्रायमभिसन्धिः । परमकाष्ठापन्नं
 ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा ह्युपासना कार्या । तेनैतस्त्रैवान्ये-
 वतारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्माण्ययमेव कृतवानिति ज्ञेयं
 परं न तु तस्मिन्नेव रूपे अन्यावतारधर्मवत्त्वमपीति । तथाच
 तस्मिंस्तस्मिन्नवतारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते न तु सर्व-
 वेति । तत्र बाधकमुक्तमेव । प्राणायुपासनरक्षितावान्विगीपो यथा
 कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणं बाधकं श्रीरामस्वरूपाद्युपासनासु
 च तैनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र भावनेऽपराधी बाधकोयोऽन्यथा
 सन्तनाम्नानमित्यादिवाक्यश्च । न तथा प्राणायुपासनास्वधिक

गुणस्येतरत्रोपसंहारे किञ्चिद्वाधकं दृश्यत इति स कर्तुं शक्यत इति । ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवाव-
तारान्तरेष्वपि लीलाकर्त्तेति ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् मैत्रं ।
धर्मिप्राहकमानेनैकस्यैव शुद्धम्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् ।
वस्तुतएव तथात्वात् काचिदुक्त्वा । यथैकम्यैवान्योन्याभाव-
स्थानन्तभावप्रतियोगिकतरूपत्व' तावत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-
रूपत्वज्ञाभावप्रतियोगिकात्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वज्ञाभावा-
भावरूपत्वप्रभावरूपत्वमेव चाङ्गीक्रियते तथेहाथसु अभावत्वस्या-
प्रयोजकत्वात् धर्मिप्राहकमानस्यैव तथात्वात् । तच्च तैत्तिरीयोप-
नियत्सु ।

अतः परं नान्यदणीयसत्त्वि
परात्परं यन्महती महान्तं ।
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं
विश्वं पुराणन्तमसं परकात् ॥

इत्यादि श्रुतिरूपं प्रसिद्धमेव ।

अपरञ्च । सर्वसासुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन
श्रुतौ निरूपणं क्रियते । यत्रकारिकोपासनाविज्ञानहेतुः स
प्रकारश्च निरूप्यते । एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुण-
निरूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामि-
त्यत्र को हेतुरिति * पृच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तिं अनिरूपणे
हेतुं चेद्वैप्येति तत्र बुद्ध्या एव सति न्यूनगुणनिरूपिकां श्रुतिः
स्वीकृतानपि गुणान् न वदेत् । तथाहि । उपासनानां ब्रह्म-

* इत्यत्र हेतुरिति ख' ।

विज्ञानफलकत्वस्य * निर्णयित्वात् तस्य चैकजातीयत्वाद्दृ-
 वत्कृताशेषसाधनसाध्यत्वाद्दशैपतरूपिकैव श्रुतिनिरूपयेत्
 अन्यातूपामनाया नामोक्तोपासीतेत्येतावदेव वदेत् गुणानामा-
 क्षेपलभ्यत्वात् वदेत् । उपसंहार्यान्पि वा वदेत् । निरूपयति
 च गुणाक्षीपसंहार्यान् । न च स्रस्रशाखाभावाद्ध्येतृणामुपासना-
 सिध्यर्थं सर्वशाखासुपासनप्रकारोक्तिरिति वाच्यं । परशाखाऽ-
 शानेन तदुक्तगुणोपसंहारस्याप्यसम्भवेनोपासनाद्याएवासम्भवा-
 पातात् । तस्मात् स्वस्वशाखीकृत्प्रकारिकोपासनायामेव सर्वेषा-
 मधिकारात् तथैव ब्रह्मविज्ञानं भवति तैत्तिरोयाणां वाज-
 मनेयिप्रभृतीनाञ्चाग्निष्टोमसम्पत्त्या स्वर्गदेव । प्रकृते ब्रह्मै-
 क्यात्तत्तद्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव । न हि रूपरसगन्धादिमत्यां
 भुवि पुरुषभेदेनैकस्यैव वैकैकप्रकारकं यद्ब्रह्मज्ञानं न तद्ब्रह्मज्ञानं ।
 एतेनानन्तधर्मत्वं ब्रह्मणि ज्ञापितं । तदुक्तं । परास्य शक्ति-
 विविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति । अथ
 स्वाभाविकीति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तौनां निरस्तं ।
 केचित्त्वार्यर्षिकानां विद्यां प्रति शिरोवतापेक्षणादन्येषां तदन-
 पेक्षणाद्विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैप धर्मो न
 विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतस्तयात्वेन स्वाध्यायधर्म-
 त्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेगनपरे अन्ये आथर्वणिका इदमपि
 वेदव्रतत्वेन समामनन्ति नैतदचोर्षव्रतोऽधीत इति चाधिकृत-
 विषयारेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपतिपदध्ययनधर्म एवैप
 इति निर्धार्यते । तस्मादनवद्यं विशैकत्वमिति सूत्रार्थं वदन्ति ।

स चिन्त्यते । न ह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकं । उक्तन्यायेनान्य-
त्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चानुपसंहारार्थमेवा-
तद्धर्मत्वं बोध्यत इति वाच्यं । उपक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैकत्व-
निर्णयस्यैव दृश्यमानत्वादुपेक्ष्य इव भाति । ननु तदुक्तिर्यथा
तथास्तु अतद्धर्मत्वबोधनस्थानुपसंहारार्थकत्वे कानुपपत्तिरिति
चेत् । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्तात्पर्यकल्पना स एव
च न साधीयान् । तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादिषु
स्वाध्यायशब्दस्य वेदशाचकत्वं प्रसिद्धं समाचारशब्दस्य विहित-
क्रियाशचकत्वञ्च । तत्रोभयोरपि सुखोऽर्थो बाध्यते । तस्मिन्
सम्भवति तद्वाधस्त्वयुक्तः ।

किञ्चैव नत्वग्निष्टोममेवीद्दिग्नेत्यादिनीक्षाशब्दाया अनि-
दृत्तिरिति । नन्वयर्षणोपेनिषत्सु पद्यते स होवाचाजपोनिः
योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकासृष्टा
देवासृष्टा भवन्ति य सृत्वा मुक्ता अस्मात् संसाराद्भवन्ति कथ-
ञ्चास्यावतारस्य ब्रह्मता भवति । स होवाच तच्छुद्धि नारायणी देव
इत्युपक्रम्य मयुरास्वरूपं निरूप्य निगद्यते यत्रासौ संस्थितः
क्षणः स्त्रीभिः शक्त्या समाहित इति तेषास्यावतारस्याशिषावता-
राणां मध्ये श्रेष्ठं निरूप्यते । श्रीभागवतेऽपि च एते चांगकलाः
सुंसः क्षणस्तु भगवान् स्वयमिति गीयते । पूर्वोक्तरीत्या तु
सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्द्धारः सम्भवति । किञ्च
ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तु-
मशक्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्त्वं यस्य प्रिया सूर्तिः विशुद्ध-
सत्त्वं तत्र धाम शान्तमित्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूत-
सत्त्वनामा भगवद्दम्भरूपएव कथञ्चास्ति यादृशेन रूपेण भगवान्

कार्यं कर्तुमिच्छति तादृग्रूपत्वं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमा-
विर्भूयाद्य पिण्डे वद्विवत् तत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मि
व्यवतारे समीऽग इत्युच्यते तत्र हि विग्रहस्तत्राविर्भूत वद्व-
स्वरूपश्च प्रतीयते । विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात् तत्रा-
विर्भूतस्यैव वद्वत्तत्समुदितस्थावतारत्वेन गणनात् तत्रैकस्यै-
वांगम्य तद्रूपत्वं यत् तदेवांगत्व । यथाधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव
शुद्धं भाकारं वद्व्वाविर्भवति भक्तार्थं स स्वय पूर्णा भगवतु
च्यते । एतदेव च श्रेष्ठमतएव मन्वेत पाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन्
स्फुट प्रापचितुं तोकादिभावेनाविर्भूय । तेन यादृग्यादृग्-
लीलाविशिष्टं यद्यद्वाच्यपौगण्डायवम्याविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्य-
मेवेति यद्य ज्ञानीम । न चैवं सच्चिदानन्दविपद्दोक्तिं सर्वत्र
विरुद्धा भवेदिति याच्यं । सत्त्व्यापि भगवदङ्गत्वेन सच्चिदानन्द-
रूपत्वादविरोधात् । मन्वाद्यधिष्ठातरूपाणि तु विभूतिरूपाणि ।
एतच्च यथातथा भक्तिहंसे प्रपचितं । तत्तच्च प्रकाशाश्रयवदा
तेजसादिति न्यायेन भगवदङ्गीणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वात्
हीनाधिकारिणामणुप्राप्तकानां फलपेषूनां तत्तत्फलदानार्थ-
मैश्वर्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव । नन्वेतस्यैव शुद्धस्यैवा-
नन्तरूपत्वं भयतैषीकृतमती मन्वादिरूपेष्वपि नाधिष्ठानत्वेन
सत्त्वं यत्तुं शक्य । किञ्चैवं निराकारस्वभावात् वद्व्वाण मिध्यतीति
सत्त्वाश्रयवहितप्राक्तयोक्तिरणुपपद्येति चेत् । मैवं । सत्त्वाधि-
ष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपनीयत्वात् । तद्योक्तं यदेकमव्यक्त-
मित्यादि । प्राक्तस्य हि भक्तिनिमित्तकं सा तु बहुविधेति तदनु-

रूपं प्राकच्यमपि तथा * । सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्ताना-
मितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्त्रेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्-
स्यादिरूपोऽपि तदर्थं तद्भावधानेन प्रकटीभवति । ये तु भग-
वत्स्वरूपमावासात्प्रास्तदर्थं स्वयमेवातद्भावधानेन प्रादुर्भवति ।
एतेनैव निराकारत्वशब्दापि † निरस्ताः । एतेन सोपधिस्त्रेहवदर्थमेव
मत्स्यादिरूपप्राकच्यस्य प्रमाणसिद्धत्वान्निरूपधितदर्थमेव श्री-
व्रजनाथप्राकच्यस्यापि तथात्वात् सोपाधिस्त्रेहवत्त्वपि पुरुषार्थ-
दानस्यानुपपन्नत्वात् पुरुषविध इति श्रुतेश्चैतदेयरूपं रसो वै स
इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरूपधिस्त्रेहवतां विषय इदमेव च
श्रेष्ठं मत्स्यादिरूपन्तु सोपधि तद्वतामेव तथा तादृक्त्वतामर्थं
एव प्राकच्यादित्यवसीयते । एवं सति गुणभेदस्याप्रयोजकत्वात्
सर्ववेदान्तप्रत्यक्षत्वं ब्रह्मणो निष्प्रत्यक्षं ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वेद्येकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिदर्शयति सर्वे वेदा यत्-
पदमामनन्तीत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने
दोषश्च दर्शयति यदा स्त्रेहवैष एतस्मिन्सुदूरगन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवतीति । उदित्यव्ययमण्यर्थकं । तथा चारमन्थमण्य-
न्तरं कुरुते इत्यर्थः ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिभेदवत्प्रमाने च ॥ ५ ॥

ननु पूर्वसूचीकरीत्या गुणोपसंहारी न ह्यपि प्राणाद-
सर इति सिद्धं । दृश्यते चोपसंहारः श्रीरामोपनिषद्गुणोऽत्रै व

* न तर्धति च' ।

† निराकारतादा इति च' ।

नत्स्यकूर्मोद्यवतारा इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे
 नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय चेत्यादिषु तद्गतियुगच्छब्द-
 विषये श्रीब्रह्मनाथे रघुर्ग्यत्वादेरित्यागहा तत्रयोजकं रूपमाह ।
 उपसंहार इत्यादिना । उक्तस्यलादिषु य उपसंहारः • सत्वर्थस्य
 पदार्थस्य भगवत्तत्त्वण्यो भवताप्यभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति
 मत्स्ये शरचापादिकं पुरुषे ऽ शृङ्गादिकं भावनीयं स्यादिति चेत् ।
 तथाह । विधिगोपवदिति । यथा विधिगोपाणामग्निहोत्रादी-
 नामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्मं समानेऽपि सति स्वस्वशास्त्रीक-
 प्रकारकस्यैव करणं नान्यशास्त्रीकधर्मोपसंहार एवमि-
 हापि तत्तद्वतारोपासकस्य तत्तदसाधारणधर्मवत्त्वेनैवोपासनं
 नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः । यद्वा मत्वर्योद्योवत्पत्योऽत्र ।
 तथाच विधिगोपोऽर्थवादस्तद्वत् समानश्च भवति यत्तत्र गोप-
 संहार इत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयं । एकस्यां श्रुतौ यस्य कर्मणो
 यत् फलमुच्यते तद्वितरस्यां तस्यैव कर्मणस्तद्वितरत् फलमुच्यते ।
 एवं सति द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं
 भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा यद्देवदेवेन यजते
 प्रजाएव तद्यजमानः सृजत इत्येका श्रुतिरस्य यागस्य प्रजा-
 फलकत्वमाह । यद्देवदेवेन यजते । अग्निमेव तत्संबन्धरमाप्नोति
 तस्माद्देवदेवेन यजमानः । संबन्धरीणां स्वस्तिमाशास्त
 इत्याशःमीतेति द्वितीया श्रुतिराह तत्रोक्तीतिरिति । यत्तु

• उक्तस्यलादिषु उपसंहार इति खं ।

† भावमप्यभेदोति खं ।

‡ पुरुषे च इति खं ।

विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म ✓
 सर्वत्रैव्यर्थाभेदादुपसंहार इति तत्र साधु । अग्निहोत्रादेस्तत्त-
 च्छाखिनां स्वस्वशाखीकृतप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्रायश्चित्त-
 श्रवणादान्यशाखीकृतधर्मोपसंहारः शक्यवचनः । प्राणायुपासना
 स्वधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे न किञ्चिद्वाचकं दृश्यत इति तत्र
 स कर्तुं शक्यत इति चकारेण तदादयः सम्यङ्गन्ते । वस्तुतस्तु
 पूर्वसमुच्चयार्थचकारः । शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभावस्य
 स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यत्र निरूपितत्वात् । उपसंहारबोज-
 मनेन सूत्रेणीकं ।

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

ननु उपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारीह्युपास्यानां ब्रह्मत्वे-
 नैकी सति भवति । मिथोविरुद्धानां गुणानां शान्तत्वक्रूरत्व-
 तपोभोगादीनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपानामन्यथात्वं अब्रह्म-
 त्वं स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः शब्दादिति । एकारत्वेकरसत्त्वादिधर्म-
 निरूपकश्रुतेरित्यर्थः । समाधत्ते नाविशेषादिति । एकारसत्त्वं
 यथा श्रुतिबलाच्चिर्णीयते तथा विरुद्धधर्मवत्त्वमपि तत एव तथै-
 त्यर्थः । तेन वस्त्वैव तत् तादृक्कृतव्यमिति भावः ।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

पूर्वसुब्रह्मोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात् प्रका-
 रान्तरेण कर्तव्य इत्याह । न वेति । तमेवाह । प्रकरणभेदा-
 दिति । अत्रायं भावः । श्रुतिप्रामाण्यात्थावत् तदुक्तधर्मवत्
 ब्रह्मेति मन्तव्यं । एवं सति यादृशोऽधिकारिणो यादृग्वेद्यं

रूपं तादृशस्य तस्य तादृक् तत्रिरूपयति प्रकरणभेदेन । तथाच
 ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणी यादृग्रूपं ज्ञेयं तादृक्त्वं तस्मै
 निरूपयति अदृश्यमथाह्नमित्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे
 तु भक्तेर्वहुविधत्वात् यादृग्यादृग्भक्तानां यादृक् यादृक्
 तदनुभवविषय*स्तादृक्तादृक्त्रिरूपयत्यथर्वणोपनिषदिति । अत्र
 दृष्टान्तमाह । परीवरीयस्त्वादिवदिति । अग्निन्मे लोकेर्दुष्कृ-
 ष्यादिति कामवत आराग्याऽवान्तरदीक्षा पूर्वमुक्ता । तदप्ये परी-
 वरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामेवेतामुग्निन्मे लोकेर्दुष्कृ-
 ष्यादिति चतुरोपेऽय त्रोनय द्वावथैकमेवा वै परीवरीयस्य-
 वान्तरदीक्षेति पठितं । अग्न्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वाद्दीक्षा
 विनोक्तरीत्या व्रते तु न परीवरीयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानाम-
 थर्वणोपनिषदाद्युक्त्युक्तरूपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वं । ज्ञान-
 साधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति । अथवा
 पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः नर्बन्धन्मोणामुपसंहारः प्राप्तः । स चै-
 कान्तिभक्तानुभवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह न वेत्या-
 दिना । सर्वेष्ववतारेषु भगवद्भवतारत्वेन साधारणी भक्तियस्य स
 सर्वधीपसंहारं करोतु नाम दस्त्विकान्ती तस्य स्त्रीहीत्कर्षणान्तः-
 कारणमेकस्मिन्नेव रूपे पर्य्यवहितमिति रूपान्तरमन्तःकरणरुद्धं
 न भवत्येवेति नोपसंहारसम्भावनापीति । तदेतदुच्यते न वेत्य-
 नेन । तत्र हेतुः प्रकरणभेदादिति । श्रुत्यादिषु तत्तदधि-
 कारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तं तेनात्र प्रकरणपदेनाधिकार
 उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरीत्योक्त्याधिकारादित्यर्थः

सम्पद्यते । परीवरीयस्त्वादिवदिति । परस्मात्परस्य वरास वरी-
यानिति परीवरीयानुद्गीयः । तथा चास्यादित्यादिगतहिरण्यस्म-
श्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युद्गीयोपासनत्वेन साम्येऽपि
सर्वोत्कृष्टत्वेनाप्युद्गीयोभासत इति न हिरण्यस्मश्रुत्वादि-
गुणोपसंहारः परीवरीयस्वगुणविशिष्टोद्गीयोपासनायामेवं प्रक-
तेऽपीति ।

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

एकान्त्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशि-
ष्टेत्येकान्तिनोऽप्युपसंहारो युक्तं इत्याशङ्कोत्तरन्तु न वा प्रक-
रणभेदादित्यनेनैवोक्तं । संज्ञा तु लौकिक्यधिकारस्वान्तरः
सएव बलियानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह अस्ति
तु तदपीति । प्रमिति * भेदेऽप्युपासनेषु परीवरीयस्त्वादियु
संज्ञैकत्वमुद्गीयोपासनेऽप्यस्तीत्यर्थः ।

व्याप्तिश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

अथेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु वाच्यपौगण्डादिक-
मप्युच्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं
सञ्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात् प्राकृतत्वे च
सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह व्याप्तेरिति । सर्वतः
पाणिपादं तदित्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति । चकारात्
सर्वरस इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृग्रूपेण
लीलारसानुभवस्तादृग्रूपं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटी-

करोतीति यास्यादिभावोपपत्तेः सर्वसुपपन्नमित्यर्थः । तेन यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति सिद्धं । ननु ब्रह्मधर्मवत्त्वेन ० ते सर्वे नित्या वाच्यास्ते च सत्तद्गतिशिष्टास्तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पीर्वापर्यणानिकलीलामन्वन्वित्वं श्रूयते । तथाच पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्सम्बन्धिभक्त्यापि तथात्वं वाच्यं । एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलामन्वन्वीऽगक्यवचनः । तथा वचने तु पूर्वलीलाया नित्यत्वं भव्येत । नित्यत्वे त्वग्रिमलीलामन्वन्विनो भिन्नत्वं स्यात् तच्चानुभवे तदावेदकमानविरुद्धमित्यत उत्तरं पठति ।

सर्वाभेदादन्यत्वेने ॥ १० ॥

लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सद्भावेदाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीलातोऽन्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलामन्वन्विन एव त इत्यर्थः । अवेदमाकृतं । रसो वै स इति श्रुत्या § सर्वरस ॥ इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतं । तथाच यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स रसः सम्पद्यत आतानवितानात्मकतन्तुभिः पट इवातस्तत्तादात्म्यं रसस्येति सर्वाभेदीनिःप्रत्यूह इति । ननु विरुद्धदिक्कयोरेकजातीयभाववतोभक्त्यतिशयेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवत्प्रादुर्भावे भगवतो ध्यापकत्वेनैवं प्रादुर्भावश्चीप-

• ब्रह्मधर्मवत्त्वेनेति खं ।

+ नित्यत्वे इति खं ।

‡ सम्बन्धिभिरुक्तमिति ख ।

§ अत्राचेति खं ।

॥ खपुत्रके सर्वरस इति श्रुतिर्न परिपश्यीता ।

पत्रत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वात् युगपदाविर्भावोऽनुप-
पन्नः * । भक्तयोः समानत्वाद्भक्तिमार्गविरोधापाताद्विनिगमका-
भावाच्चैकत्र मायया प्रदर्शयतीति च यक्तुं युक्तमिति शङ्का-
येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति त्रैयं । ब्रह्मणी व्यापकत्वाल्लीला-
याश्च तेन सहाभेदात् तथात्वादिकञ्चै भक्त्या यथा ब्रह्मणा
सह लीलापदार्था आविर्भवन्ति तथैव तदैवान्यत्रापि भक्त-
समानदेशे आविर्भवन्तीति सर्व्वसारमञ्जुस्यात् । ननु व्यापकत्व-
वत् पूर्णानन्दैश्वर्य्यवीर्यादयोऽपि धर्मास्तेषु प्रतीता भवेयुः
न चैवमस्ति दुःखसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः । एवं
सति व्यापकत्वमपि न यक्तुं शक्यं तुल्यत्वाद्दत्त उत्तरं पठति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणी ब्रह्मणएव धर्माः
लीलापदार्थास्तु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य
धर्मिणोऽनागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनिश्चयात् न हि धर्मेषु
पूर्णानन्दत्वादयः सम्भवन्ति । धर्मिन्त्वापत्त्याधर्मं आह्वनेः † । अत-
एवात्र प्रधानपदमुपात्तं गुणभावेन लीलापदार्थानामाविर्भाव
प्रति प्रापयितुं ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि

भेदे ॥ १२ ॥

नमूपासकस्य प्रियत्वादिभक्तारक्तज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादि-
धर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति

* आविर्भावानुपपत्तेरिति छं ।

† व्यपदेशेति छं ।

लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपास-
 कस्य प्रियगिरस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परि-
 हरति प्रियगिरस्त्वाद्यप्राम्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुक-
 प्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थानां चित्तशुद्धाःपेक्षाभावात् सम्भव-
 तीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । अथवा नन्वानन्द-
 मयोपासनामर्थवर्णोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वन्तः
 पुरुषरूपे पञ्चाद्युपसंहारस्यागुक्त्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूप-
 स्वीकृत्वात् पुरुषरूपः कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं
 नोक्तोपसंहारः । अपरञ्च । भोदप्रमोदयोरुपचिताद्युपचिता-
 नन्दरूपधीर्युगपत्त्वेन देवभेदेनापि भिन्नत्वात्त्रित्वानन्दैकरसे
 ब्रह्मणि तादृग्रूपकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति । प्रिय-
 गिरस्त्वादीति । यद्यथर्वणोपास्यात् प्रियगिरस्त्वादिविमिष्टञ्च
 भेदः स्यात् तदा तदप्रामिः † स्यात् च तथेति प्रियगिरस्त्वादिक-
 मुपासनामार्गीयप्राथयवर्णिकादेरुपसंहार्यमेवेत्यर्थः । चित्तशुद्धि-
 तारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परोक्षवादपक्षेऽपि
 तत्र भेदाभावान्भोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तरूपत्वमित्यर्थः । ब्रह्म-
 धर्माएव भिन्ना इत्युपासनाद्यै तानादाय गिरपास्यादि निरु-
 म्यत इति तत्रैव निरूपितमग्रामिः । यद्यप्यानन्दमयाधि-
 कारणवाध्यायवर्णोक्तत्वासेयं श्रद्धा सम्भवति तथापि शुणोप-
 संहारप्रसङ्गे ‡ मिथ्यावादिन चापाततः श्रद्धा शुभयतीत्याचार्यै-

* चित्तशुद्धापेक्षाभावादिति च ।

† देवभेदेनाभिन्नत्वादिनि च ।

‡ तदा तदप्रामिः कादिनि च पृष्ठाके पाठि ।

§ श्रद्धा इति च ।

णोक्ता निरस्ता । ननुपास्यरूपस्याविरुद्धाएव गुणा उपसंहर्तव्या न तु विरुद्धाः । तथाच पुरुषरूपे पञ्चादि विरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्तेऽप्युपसंहर्तव्याः । तत्र विरोधश्चच्छेदज्ञापनाय तु शब्दः । तत्र हेतुरर्थसामान्यादिति । अर्थः पदार्थः आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वादेकत्वादित्यर्थः । अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवोपसंहारः कार्यः न तु पुरुषरूपे पञ्चादीनामपीत्यमिं पठति ।

आध्यानाय, प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेनोच्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषां सर्वेषां ध्यानमासमन्ताद्धानं तदर्थं ये धर्माः * प्रयुक्तास्तएवोपसंहर्तव्या नान्ये । तत्र हेतुः प्रयोजनाभावादिति । ध्यानपदार्थस्य तावन्नरेव सिद्धेरधिकोपसंहारे तथात्वादित्यर्थः । अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना कार्या न तु यथाश्रुतानां शिरःपत्रादीनां । तेषामविषयित्वात् । तत्र हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मे-

* तदर्थं च धर्माः इति च ।

† उपपत्ता इति च ।

त्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां रसात्मकानामात्मा
स्वरूपमानन्द इत्युक्तं । अग्रे रसो वै स इति वक्ष्यमाणत्वात्
तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात् तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयक-
लीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूप-
त्वात् तेषामुपासना तूत्तमाधिकाराभावात् शिरःपक्षादिरूपेण
कार्येति भाववती श्रुतिस्तथा न्यरूपयत् । एतेन यत्परम्यर-
सम्बन्धेऽप्युपास्यत्वं तदस्य महत्त्वं * कियदवधिवाच्यमिति
ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गोऽपीपास्यं विभृतिरूपं न तु मूल-
रूपं यन्न योगेन वाक्यादिति ज्ञेयं ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य
तस्यैव एव शरीर आत्मा † यः पूर्वस्येति सर्वत्र निगद्यते ।
तत्रानन्दमयपर्यन्तं शरीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः । शरीराभि-
मानो जीवएव कियदुत ब्रह्मैव । तत्र शरीरपदात् जीवएव
भवितुमर्हति । तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते ।
उच्यते च मार्गर्था विद्यार्या अत्र ब्रह्मेति व्यजानादित्यारम्भा-
नन्दमयपर्यन्तमानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यन्तया श्रुत्या ब्रह्म-
त्वमित्युभयतः पाश्चाच्छ्रुतिरिति प्राप्त आह । इतरवत् जीववत्
आत्मगृहीतिः आत्मग्रहणं । तस्यैव एव शरीर आत्मेति यत्तदुत्त-
रात् । यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्द-
मयस्यस्माद्देतो रित्यर्थः । अन्नमयादिषु सर्वैवानन्दमयस्यैवोक्त-

* उदात्तमहत्त्वमिति ख ।

† पुरुषपदं शरीर आत्मा इति ख ।

तत्तच्छरीराभिमानित्वात् तथा । एतद्यथातथानन्दमयाधि-
करणे * प्रपञ्चितमस्माभिः । अथ वाऽन्योऽन्तर आत्मेत्यन्नमया-
दन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पूर्वपूर्वनिरूपितो यः स इतर इत्युच्यते ।
तथाच यः पूर्वस्येति श्रुत्येतरवत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्या-
प्यात्मयद्गणं कथनं यत्तदुत्तरादिति ।

अन्वयादिति चेत्समादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्रान्योऽन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां
भेदनिरूपणाच्छारीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव † आत्मा शरी-
राभिमानो सर्वत्रोच्यते । आनन्दमयेऽपि तद्योक्तिर्यासा
आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन ‡ सर्वत्रान्वयात् सर्वेषु शरीरेषु
सम्बन्धादित्याशङ्क्य तन्निरामायोक्तैर्ये उपपत्तिमाह । स्यादि-
त्यादिना । स्यात् । आनन्दशरीरसर्वशरीराभिमानो भवती-
त्यर्थः । तत्र हेतुरवधारणादिति । एष एवेत्येवकारेणैतरनिषेध-
पूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्हारादित्यर्थः ।

कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

तैत्तिरीयके पद्यते । तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इत्युपक्रम्य महाभूतसृष्टिसृक्ता आद्यायते पृथिव्या त्रीपथय प्रोष-
धीभ्योऽन्नं अन्नात् पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति । एत-
दप्येऽन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्युच्यते ।
शृगुररुणसंवादे चान्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युच्यते । तत्र स वा

* एतत् यथानन्दमयाधिकरणे इति ख' ।

† शारीरपदाच्च भिन्नो जीव इति ख' ।

‡ व्यापकत्वेनेति खऽप्येके नास्ति ।

एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेन पूर्वोक्तएष पुरुष उच्यत उत तद्विन्न
इति भवति संशयः । किमत्र युक्तं पूर्वोक्त एवेति । यतः पूर्वोक्त-
स्यैव स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते तत्र ब्रह्मत्वेनोपा-
सना कार्योत्पत्तिप्रियायेण ब्रह्मत्वेन स्मृत इति प्राप्त आह । कार्या-
ख्यानादपूर्वमिति । पूर्वस्यात्रकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात् स वा
एष इत्यनेनाग्निमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिषिपादयिषितमन्नरूप
मेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रत्यभिज्ञान-
मिति यदुक्तं तत्र । अत्रात् पुरुष इत्यन्तेनाधिभौतिकतत्रिरू-
पणात् स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकतत्रिरूपणादुभयोश्च भेदात् ।
अतएव संशयाभावायाह । वै निययेन । एष वक्ष्यमाणः पुरुषः
सः । आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोऽन्नरसमय इति । अन्यथा ब्रह्मा-
त्मकगणपोलक्षणसाधनेनाधिकारे सम्पन्नेऽन्नं वक्ष्येति ध्याना-
दिति न वदेत् । न चैतदपि तत् तथात्वेन स्मृत इति वाच्यं ।
श्रुतेः प्रतारकत्वापरैः । आनन्दमथान्तमेवमेव निरूपणाच्च ।
अतएवाप्याध्यात्माऽग्रे निरूपितो यः पूर्वस्येति सत्त्वाधिदैविक
आनन्दमयः । अथवा वाजसनेयिशाखायामात्मेत्येवोपासीतेत्युप-
क्रम्य तदेतत् प्रियः पुत्रात् प्रियोवित्तात् प्रियोऽन्यात्मात् सर्व्वमाद-
न्तरतर उदयमात्मेत्येतदग्रेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्येश्वरो हि
तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीतेति पद्यते । अत्रात्मीपाधिक-
त्वात् सर्व्वत्र प्रियवत्त्वात्पदेन जीवात्मनएव प्रियत्वेनोपासना
विधीयत उतेश्वरपदात् परमात्मन इति भवति संशयः । किमत्र
युक्तं जीवात्मनएवेति । अतः * यथा पुत्रादेरात्मीपाधिकप्रिय-

स्वीकृत्या जीवात्मनएव प्रियत्वमुच्यतेऽन्यत्र श्रुतौ तथेहापि प्रेयः
 पुत्रादित्यादिकथनाज्जीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह ।
 कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमाप्नायते प्राणत्रेव प्राणो
 नाम भवति षट्त्वाक् पशुंश्चक्षुः शृण्वन् श्रीं मन्वानोमन-
 स्तान्यस्यैतानि कर्मणामान्येवेति । तथाच प्राणनषटनादि-
 कार्यैः कृत्स्नप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथ-
 नादपूर्वं । पूर्वं पुत्रवित्ताद्यभिमानदयायां न वा अरे पत्न्युः
 कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिना यद्यियत्वेनोच्यते तस्माद्भिन्न-
 मात्मशब्दवाच्यमत्रेत्यर्थः । लोके हि प्राणवायुवागिन्द्रिया-
 दीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्य अत एवाग्ने श्रुतिराह
 ईश्वरो हि तथा स्यादिति । अत एव प्रियोऽन्यस्मात् सर्व्वस्माद-
 न्तरतरं षट्त्वमात्रेत्याह । अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशये-
 नान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हतीति एतेन
 विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिध्यति । तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वा-
 दयोऽपि धर्मा उपसंहर्तव्याः । ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां
 वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चैकरसत्वादुक्तकर्मणामवत्त्वं ब्रह्मण्युपपन्न-
 मित्याशङ्कीत्तरं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ १६ ॥

चोऽप्यर्थे । तथाचैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्य-
 प्रतीतावपि सति समान एकरूपएव न तु विषमस्त्व हेतुर-
 भेदादिति । चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परसभेदादित्यर्थः । अत्रे-
 दमाकृतं । तन्त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेरुपनिषदेद्यमेव
 ब्रह्मस्वरूपं । ताव प्राणत्रेव प्राणो भवति षट्त्वागित्यादिरूपाः

प्रतिनियतेन्द्रिययाज्ञानर्थान् स्वरूपेनैव गृह्यद्वा तत्तच्छब्दवाच्यं
 भवतीति वदन्ति । तदाच्यता च व्यवहार्यत्वे । स च तदेतत्
 प्रेषः पुत्रादिवाक्यैकवाक्यतया निरूपधिज्ञेहवतामेव व्यवहार्यं
 इति ज्ञाप्यते । स चाविर्भूतेऽवताररूपएव सम्भवति । एवं सति
 तत्र भक्तैर्भगवद्विग्रहे तत्तदवयवेषु भेदेन यथायथा व्यवह्रियते
 तथातथैव तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः सम्पद्यते ।
 एषस्विधो लोके न प्रसिद्ध इत्यसम्भावना स्यात् तदभावाद्यपि
 नृतिराह ईश्वरो हि तथा स्यादिति । एतेनाविर्भूतरूपे व्यापक-
 त्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्मा उपसंहर्त्तव्या अनाविर्भूते-
 ऽपीति स्थितं । एवं सत्याविर्भावेऽनाविर्भावेऽपीश्वरः समानः । न
 ह्याविर्भावे काचिनागन्तुकान्यभ्यानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यं
 अनाविर्भूतस्यापि एवं आविर्भूतप्रकारेणैवाभेदादित्यपि सूत्रार्थः
 सूत्रकाराभिमत इति ज्ञातव्यं । चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं
 समुच्चयते । एष साक्षादाविर्भूतभगवद्रूपे पूर्णानन्तधर्मास्तदुपा-
 सकेनोपसंहर्त्तव्या इति सिद्धं ।

अथ यत्र कार्यविक्रीर्षया जीवे स्वयमाविर्भति तदाधिशात्त-
 र्धर्मापि केचित् तन्निन्नाविर्भवन्ति तत्रोपासकेनाखिलत्रघ्न-
 धर्मापसंहारः कर्त्तव्यो न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह
 सूत्राभ्यां । तत्रादौ विधिपक्षमाह ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्रापि जीवेऽप्येवं ब्रह्मणीवीपासना कार्या । तत्र हेतुः
 सम्बन्धादिति । प्रयोगोक्तके वक्ष्येति तन्निन्नाविर्भवत्तः सम्ब-
 न्धोऽस्तीति तत्त्वेन व्यपदेशात् तथेत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयं । अयन्तु

जीवोऽत्राविष्टं भगवन्तमहमुपासदति जानाति चेत्तदा न स
 जीवगामिन्युपासना किन्तु वज्रगामिन्येव । तत्राखिलधर्मोप-
 संहारे न किञ्चिदाधकं । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वीपास्ते तत्रापि तं
 यथा यथोपासते तथैव भवति । तद्भूतान् भुत्वावतीति श्रुतेर्गुर्वादी
 जीवत्ववुद्धिं निषेधाच्च तथा । तत्तदुपासकस्य * तदुपासना-
 सिद्ध्यर्थं तत्फलदानार्थंश्च तादृग्रूपो भगवानाविशतीति च
 तथा । यस्वन्तरङ्गभगवद्भक्तं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्भजने-
 नाहं भगवन्तं प्राश्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्ति-
 मार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतेऽपि रूप उपसंहारो धर्माणां
 तेन न कार्यं इत्यप्रिमं पठति ।

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति । अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्-
 भजनरसास्वादेनेन विस्तृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन
 वा तदाविष्टभगवति गुणीपसंहारेऽनुपसंहारे वा भक्तोपास-
 नाया विशेषाभावादित्यर्थः । अनुपसंहारस्यात्र वाधकत्वाभाव-
 ज्ञापनाय वा शब्दः । विशेषादिति वा । पूर्व्वं विहितत्वेन
 भगवदाकारादिषु भजनं कुर्व्वन्न्यक्तरूपभक्तसङ्गेन तद्भजनेन च
 पूर्व्व्विद्विशिष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्वादे विशेषाद्गुणीप-
 संहारं स न करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणीपसंहारपूर्व्व-
 कोपासनायां नीरसत्वेन अनादरज्ञापनाय वा शब्दः । भगवदध-
 ताररूपोऽपि वादरायणः प्राप्तिकेऽपि भक्तिमार्गस्वरणे तदीय

* जीगुद्धिनिषेधादिति खं ।

† तत्र यादुगुपासक इति खं ।

रसावेशपरवशस्तद्भावस्वभावमनूकवान् । अपि च । उपसंहारो*
हि तत्रानुक्तानामन्यवीक्तानां गुणानां तत्र सत्येन ज्ञानमात्रं ।
उक्तरूपभक्तरूपं भक्ताय तु तद्गजनीये भक्तएवालोकिकाननु
भावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारापेक्षा-
गन्धोऽपीत्युत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्यत्वनीतिक्रमं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भग-
वति तत्सम्भारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षितं दृष्ट्वा द्युलोक-
व्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतीत्याशङ्काह ।

सम्भृतिद्युव्याप्तपि चातः ॥ २३ ॥

राणायनीयानां खिलेषु पश्यते । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृ-
तानि, ब्रह्माये ज्येष्ठं दिव्यमाततान । ब्रह्म भूतानां प्रथमस्तु
जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्विर्बितुं क इति । अस्यार्थसु अन्यैर्हि
पुरुषैः सहायानपेक्ष्य विक्रमाः सन्निभूयन्ते तेन तत्परक्रमाणान्त-
एव नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः ब्रह्मधर्माणान्तु
ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः । एवं सति
ब्रह्मज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि । अत्र ह्यन्दि बहु-
वचनसङ्गादेशः । किञ्च । अन्येषां वीर्याणां बलवद्धिर्मथे भङ्गो-
ऽपि भवति तेन ते स्ववीर्याणि न सम्भिभति ब्रह्मवीर्याणि तु
ब्रह्मणा सम्भृतानि नि.प्रत्यूहं सम्भृतानीत्यर्थः । तत्र ज्येष्ठं

वद्भासो इन्द्रादिजनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्यास-
 वन्नित्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः । देशतोऽपरिच्छेदमुक्त्वा काल-
 तोऽपि तमाह । ब्रह्मेति । भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे
 आविर्भव्वेत्यर्थः । एतेन धीर्यसम्भृतियुव्याप्तिप्रभृतिमाहात्म्यमुक्तं
 भवति । तथाच सम्भृतिश्च युव्याप्तिश्च तयोः समाहारस्तथा ।
 एतावपि स तत्र नोपसंहरति । तत्र हेतुर्नवाविशेषादिति
 सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत एवेति । एतद्यथा तथा तत्रैवीत्तं ।
 विषयवाक्योत्तराङ्गीकृतधर्मातुद्देशेनैवं ज्ञायते भक्तस्यैहिकपार-
 लौकिकोपयोगिधर्मापलक्षणार्थं ह्ययोरेवोद्देशः कृत इति । चका-
 रेण दर्शनमप्युक्तं समुचीयते । अन्यच्च । स्पृहाकृतिसम्भावनायां
 हि तदोम्यतानिषधः सम्भवति सा चाविर्भूतएव भगवति
 सम्भवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या
 माहात्म्यमुच्यत इति गम्यते । एवं सति एतद्वाक्योक्तधर्मयोरे-
 वानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं तत्तु भक्तहृद्याविर्भूतं ब्रह्माप्येवं-
 भूतमेवेति ज्ञापनाय अती युक्तएवानुपसंहारः ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेयामन्मानात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स
 भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं पुरुषएवेद ए सर्वं यद्भूतं
 यच्च भव्यमित्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव ब्रह्मविदा-
 प्रीति परमिति प्रश्ने स र्था एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यारभ्य
 प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयात्मकं ब्रह्मस्वरूपं निरू-
 प्यते । तत्र सर्वत्र स च पुरुषविधएवेति च पद्यते । अत्रा-
 व्रमयादिषु पुरुषसूक्ते च पुरुषपदश्रवणादव्रमयादिषु सहस्र

शीर्षवत्त्वाद्युपसंहारः कर्त्तव्यो न वेति भवति संशयः । किमत्र
युक्तं । उपसंहर्त्तव्यमेवेति । कुतः । सर्वत्र ब्रह्मण एवोपाप्य-
त्वाद्वाप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविगीपाद्विद्यैक्यादिति प्राप्त
उच्यते । पुरुषविद्यायामिवेति । अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वा-
दिकं नोपसंहर्त्तव्यं । कुतः । पुरुषविद्यायां यथा पुरुषस्वरूपं
निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां विधानमद्यान्तानां स्वरूपं
प्रकरणे* निरूप्यते । अत्र हि पुरुषत्वमुच्यते । सहस्रपदमनेक-
त्वोपलक्षकं अन्यथाक्षां शिरोभ्योद्वैगुण्यं वदेत्तेन साकारव्याप-
कत्वमुक्तं भवति । तत्र पुरुषविधत्वं स चाध्यात्मिकरूपम्राष्टरी-
राभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते न तथात्र ।

किञ्च । पुरुषएवेदं सर्वमित्यादिना प्रपञ्चात्मकत्वं मुक्ति-
दाढत्वञ्चीक्षा नैतावन्मानमस्य माहात्म्यमितोऽपि महत्-
माहात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमित्येतावानस्य
महिमेत्यनेनीक्षा तत आधिक्यमाह अतो ज्यायाएच्च पुरुष
इति । एवमतिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येण नैकविद्यत्वं
वक्तुं शक्यं न नोपसंहार इति । चकाराद्भ्रमण्य-पारे भुवनस्य मध्ये
नाकस्य पृष्ठे महती महीयानित्यादि श्रुतयः सर्वतः पाणि-
पादन्तदित्यादि स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एतेन यत्किञ्चिद्वह्म-
सान्येऽपि † न भूलभूतब्रह्मरूपमत एव न तत्रोपास्यता तथा-
त्वेनेति स्थापितं । अत एव भृगूपाख्याने अन्नमयादिवह्म-
ज्ञानेऽपि जिज्ञासैवीक्षा भृगौरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता ।

* तत्रप्रकरणे इति खं ।

† शक्येमात्र इति खं ।

तेनाशेषगुणपूर्णं ब्रह्मैत्युक्तं भवत्यत उत्तमाधिकारिभिस्तदेवो-
पासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापित ।

अथ निहीयत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकर-
णान्तरमारभते ।

herang वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ ✓

वाजसनेविशाखायां हयाह प्राजापत्या * इत्युपक्रम्य तेषां
मिथ.स्पर्धामुक्तीच्यते ते ह देवानूचुर्हन्तासुरान् यत्र उद्गीथेनात्य-
यामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुद्-
गायथो वाचि भोगस्तं द्वेभ्य आगायत् † यन् कल्याणं वदति
तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्वात्येष्यन्तीति तमभिद्रव्य
पापना विध्यत्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव
पाप्मेति ‡ । एवमेव प्राणचक्षु श्रोत्रप्रभृतिषु पापवैधमुक्तीच्यते
अथैतमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
उद्गायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्वात्येष्यन्तीति तमभिद्रव्य पापना
विध्यत् स यथाश्नानमृत्वा लोठो विध्यसेतेव एह वै विध्वंसमाना
विष्वक्षो विनेश्वरिति । छान्दोग्येऽपि प्राणादिवैश्वमेव पापवैध-
मुक्ताऽसन्धेन तथेत्युच्यते । एतावान् पर विशेषो वाजसनेयि-
नाद्भानकर्तृत्वं सामगानामुद्गीथत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वाक्प्राणा-
दीनामिति । अत्र देहसम्बन्धिलगानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य चा-
विशेषेऽपि वागादियु पापवैध आसन्यप्राणे कुतो नेति भवति

* प्रजापत्या इति ख ।

† यदान् इति ख ।

‡ सर्वत्र च पाप्मेति ख ।

जिज्ञासा । न चासन्नोपासनाया विधेयत्वात् तत्तन्व्यर्थमन्येषु
 पाप्मवैध उच्यतेऽस्मिन्नेति वाच्यं । न हि प्रयोजनायासन्त-
 मप्यर्थं बोधयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यं प्रमाणत्वव्याहृतिप्रस-
 ङ्गात् । एकत्र प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छब्दया तदुक्ते कोऽपि
 न प्रवर्त्तेतापि । साक्षात्क्रियार्थत्वाभावेऽपि नासन्निरूपकत्व-
 मर्थवादानां । वस्तुतस्तु यदेव विद्यया करोति यद्वयोपनिषदा वा
 तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः ।

ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।

विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥

इत्यादिवाक्यैरेवं वेदेति वाक्यैश्चार्थवादीकस्वरूपं ज्ञात्वा
 कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा न इत्यर्थवादानां फलोपकार्यङ्गनि-
 रूपकत्वान्नानर्थक्यमत उक्तैरेहेतुं न पश्याम इति प्राप्ते तमे-
 याह वेधादीति । वाक्पाणादिषु चः पाप्मवैध आदिपदात्
 दुष्टविषयसम्बन्धश्च तत्र हेतुरर्थभेदः । अर्थो भगवान् तस्माद्भेदा-
 दित्यर्थः । आसन्नस्तु य एवायं सुख्यः प्राणस्तमुद्बोधमुपासतेति
 कान्दोग्ये उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति न्यायात् वेदान्ते-
 पूपास्यं ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्नोऽपि ब्रह्माभिन्नोऽत
 एवापहतपाप्मा ह्येष इति सामगौ पश्यते । अतस्तत्र न पाप्म-
 वैध इति भावः । ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थपदे-
 नोक्तः । एतेन विभूतिरूपेऽपि यत्वेन तत्र मूलभूतब्रह्मणि निर्ही-
 पत्वे * किं वाच्यमिति ज्ञापितं । अथवाऽयं प्रयोजनं विषय
 इति यावत् । तद्भेदादित्यर्थः ।

अत्रेदमाकृतं । देवा हि स्वस्यासुरजयाय गानार्थं वागा-
दीनुचुस्त्रं न उदायेति । गानानन्तरं यो वाचि भोगस्त* देवेभ्य
आगायदित्युच्यते । एवमेव प्राणादिष्वपि स्वस्वभोगं देवेभ्य
आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतद्गानं न तु भगवदर्थं ।
वद्यप्यासन्त्येवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उदगायदिति तथापि
यथा वागादिषु अनिष्टभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं तथा नासन्त्ये ।
तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्स्वस्व एवेति ज्ञात्वा
तथैवागायदासन्त्य इति ज्ञायते । अतएवान्यत्र वेध उक्तोऽत्र
तत्करणेच्छायामप्यासुराणां नाम उक्तः । अथे च भवत्यात्मना
परास्त्रिपन्† भ्रातृव्यो भवति यएवं वेदेति पचते । तेन पर-
ब्रह्म निर्दोषमिति किमु वाच्यं । यत्र तद्विभृतिरूपासन्त्यस्वीक-
रूपतां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषरहितश्च भवतीति कैमुतिक-
न्यायः सूचितो भवति । एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते
तएव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा ‡ न दोषत्वेन ज्ञेयाः किन्तु
गुणत्वेनैव वस्तुत एव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ।

एवं भगवत्स्वस्वभावे दोषसम्बन्धमुक्त्वा तथा सति गुण-
ज्ञानिञ्च वदंस्तत्र विशेषमाह ।

दानौ ह्यपायनशब्दशेषत्वात् कुंशच्छन्द-

स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति

* भोगस्ते देवेभ्य इति ख' ।

† परास्त्रिपन् इति ख' ।

‡ निरूप्यमाणा दोषत्वेन इति ख' ।

तदनन्तरं साम्यमुपैति इत्याद्यवर्णिकैः पद्यते । परमपदेन ब्रह्मो-
 च्यते । तथा च सकार्याविद्यारहितः परममुपैति तदनन्तरं
 साम्यमुपैतीति योजना । तत्रेदं विचार्यते । साम्यं हि समान-
 जातीयधर्मवत्त्वं * । तच्च कतिपयधर्मैरप्यपत्त्रिष्ठधर्मैर्वा भवति ।
 तत्रान्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न सम्भवति न तत्कमयाभ्यधिकस्य दृश्यत
 इति श्रुतिविरोधात्त एव पक्षोऽनुमत्तः । तत्र कैर्धर्मैः
 साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । हानाविति । ब्रह्मणः
 सकाशादिभागो जीवस्य हानिशब्देनोच्यते । तथा च तस्यां
 सत्यां ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दांशैर्धर्मैर्दयो भगवद्विच्छया
 तिरोहितास्तौ ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता इति तैरेव तथे-
 त्यर्थः । भगवदानन्दादीनां † पूर्णत्वाच्चीवानन्दादीनामल्पत्वात्
 नास्मैव समैर्धर्मैः ‡ कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते साम्य-
 मुपैतीति । वस्तुतस्तु नैतैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः । अतएव
 न तत्कम इति श्रुतिरविरुद्धा । अतएव सूत्रकृता साम्यमुपै-
 तीति साम्योपायनशब्दमात्रं न तु साम्यपदार्थः स्मरसिकोऽवा-
 स्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः । ननु तैरेव धर्मैः साम्यं
 नेतरैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । उपायनशब्दशेषत्वा-
 दिति । परममुपैतीति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्योपाय-
 नस्येत्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धहेतुकत्वादानन्दांशाद्याविर्भावस्य तदैव
 साम्योपायनकथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः ।
 नन्वानन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव

* धर्ममिति खं ।

† भगवदानन्दादीनामिति खं ।

‡ सम धर्मैः इति खं ।

गमयतीत्याशङ्का तत्रैवत्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र
 दृष्टान्तमाह । कुशेत्यादि । कुशा श्रीदुम्बर्यः समिधस्ता अग्नि-
 ष्टोमादियागेषु प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते * । तदा तत्सम्बन्धि यच्छब्दः सु-
 त्युपगानन्तद्वदित्यर्थः । तत्रामित्वा शूरानोनुमो दुग्धा इव धेनव
 इत्यृचि ये वर्षास्तेषामप एवोपसंहृत्य भकारिणैव † गानं क्रियते ।
 न हि तदापि कवर्णधर्माणामचामुपसंहारोऽस्तीति तद्व्यात्मकत्वं
 भकारस्य ‡ सम्भवति । एवं प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकृत्येन ॥ न
 तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरत्राभेद-
 बोधनादसु तथेति चेत् तत्राह । तदुक्तमिति । जीवब्रह्मा-
 भेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः
 प्राज्ञवदितिसूत्रेणेति शेषः ।

अपिच । श्रुती ब्रह्मोपायनस्य ॥ सांख्योपायनहेतुत्वोक्त्या
 तदनुपायनस्य सांख्यानोपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच परा-
 मिथ्यानात् तु तिरोहितं ततोऽस्य पञ्चविपर्ययाविति सूत्रे
 जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वात् ब्रह्मणः सका-
 शादिभागे सति तदिच्छया तदस्यैतिरोधानस्य संसारित्वे ॥
 हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमित्यनेन धार्यत इति न विघ्न-

* स्थाप्यन्ते इति खं ।

† पूर इति खं ।

‡ भकारिणैवेति खं ।

§ भकारस्येति खं ।

॥ ब्रह्मधर्मप्राकृत्येन इति खं ।

॥ ब्रह्मोपायनस्येति खं ।

॥ संसारित्वहेतुत्वमिति खं ।

संयं । यथास्यशास्त्रोक्तधर्मा अणुकर्म्या विद्यायामुपसंक्रियन्त
 एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेऽप्येतथा श्रुत्या बोध्यन्त इत्येतावत्
 साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरण एतस्य निरूपणं कृतं ।

साम्यराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

वाजसनेयिशाखायां न एव नैति नैतीत्यात्मैत्युपक्रम्य न
 व्ययन इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत एतादृग्ब्रह्मातस्तद्विदपि
 विवधितरूप इत्यभिप्रायेणाद्ये पद्यते * यतः पापमकरयमतः
 कस्यापमकरयमित्युभे उभे ह्येव एते तरत्यन्त इत्यादिनापिम-
 यैप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यूषा च ब्रह्मविदी माहात्म्यमुक्त्वा
 पद्यते तस्मादेवंवित् शान्तोदान्त उपरतस्तिष्ठतः अथावित्ती भूत्या
 आत्मन्वेवात्मानं पश्येत् सर्वमेतं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति
 सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानन्तरति नैनं पाप्मा तरतीत्या-
 युक्त्वा चन्ते पद्यते य एवं वेदेति । अत्र हि पाप्मतरगादिरूपं ब्रह्म-
 तानमाहात्म्यमुच्यते ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् । अथर्वणोप-
 निषदादिषु तु भगवद्भक्तैर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मैतदीधार-
 यतीतरपक्रम्य भवति योऽग्रतो । भवतीति । अथोऽपि सुक्तो
 भवति संसृतेरिति । एतद्विषयव्ययस्या तु पुरैषोक्तेति नायो-
 च्यते । एतावान् परं सन्देहो य एवं वेद न पाप्मानन्तरतीति
 वचनान् ज्ञानदशायामपि पापमुत्वं वाच्यमन्यथा तरणागम्भ-
 वापत्तेः । एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव नयेति भवति संशयः ।
 तत्र दृतावद्विशेषेण पापनाशप्रवणात् सुक्तिपूर्वकाले पाप-

* इति एव एतद्वद इति च ।

। इति एव इति च ।

नाशावश्यावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति
 न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सम्पराय
 इत्यादि । सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा
 परः पुरुषोत्तमस्तस्यायो ज्ञानं । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तम-
 ज्ञानं येन स सम्परायो भक्तिमार्गं इति यावत् । अथवा
 परे पुरुषोत्तमे भवनं अयोगमनं प्रवेद्य इति यावत् । तथाच
 सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्गं इत्यर्थः । ज्ञानमार्गोऽ-
 चरप्राप्त्या भक्तिमार्गं पुरुषोत्तमप्राप्त्या तच्चाद्विषयमत्र ज्ञाप-
 यितुमेवं कथनमतो भक्तिः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः ।
 ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभानन्तरं भक्त्या नामभिजानातीति भगवद्-
 वाक्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात् तथा । एवं
 सति

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रयान्ताका कीटिष्वपि मृच्छामुने ॥

मुक्तोपसृष्यव्यपदेशात् ।

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं ।

वैश्यावत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापघ्नयादिह ॥

इत्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्तिसम्भवाद्भक्तस्य तर्क-
 व्ययापादेरभावात्* ज्ञानमार्गोऽप्युच्यतेत्यर्थः । ननु य एवं वेदेति
 सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत् तत्राह ।

तथा ह्यन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमपि पापवन्तोऽन्ये * भक्तिमार्गी-
येभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हि गद्येन ज्ञाप्यते । ननु
भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां

दुःसहप्रेषविरहतीव्रतापधुताशुभाः ।

अध्यानप्रामाद्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमङ्गलाः ॥

इति वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्त-
वचनेर्विरोध इत्याशङ्क्यामुत्तरं पठति ।

छन्दस उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा । तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्व पापा-
नाशो यः स भगवदिच्छाविशेषतोऽतो + भक्तेः पूर्वमेव पाप-
नाशनिरूपकान्नाशनिरूपकवचनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः † पूर्व-
मेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश
शौक्लर्गिकः स क्वचिद्विशेषेच्छयापनोद्यत इति भाषो ज्ञापितो
भवति । श्रवेच्छाविशेषे वक्तव्यवृत्तत्वेऽपि § क्वचिदुच्यते ॥ ।
चिन्तीर्वितलोलामध्यपातिभक्ता न सोपधिस्रेहवत्यो न सगुण-
विग्रहा न या सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीभ्यो-
विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वमातौ प्रतिबन्धं ¶ कार-

* पापवन्तोऽन्ये इति खं ।

† अत इति खपुस्तके नास्ति ।

‡ भक्तेः इति खं ।

§ वक्तव्ये वक्तव्येऽपि इति खं ।

¶ क्वचिदिति खपुस्तके नास्ति ।

¶ प्रतिबन्धे इति खं ।

यित्वा स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृत-
वानिति । न ह्येतावता सार्वदिकेष्वयं भावो भवति । न हि
मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्स्वभावत्वमेव ० तस्य
सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यं । एतच्च श्रीभागवतदशमस्कन्धविहृतौ
प्रपञ्चितमस्माभिः ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २६ ॥

ननु सत्यं 'ज्ञानमनन्तं' ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे-
ष्योमिति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्य-
तेऽद्यनायेत्यादिश्रुतिभिरुत्तरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते ।
यमेवैष ह्युच्यते तेन सभ्य इति श्रुत्या शास्त्रीयत्वेनाङ्गीकारा-
त्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्-
भक्त्यैव स इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या सामभिजानातीत्युक्त्वा ततो
मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतीकृतमिति भक्ति-
मार्गेऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनेव मोक्ष उच्यते । ज्ञानमार्गे त्वत्पर-
ज्ञानेनेति विशेषः ।

तस्मात् महक्तिशुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ।

इति यत्नेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमणुच्यते । तथा
चैवं मिथः श्रुत्योयं विरोधात्सैकतरनिर्धारः सम्भवति । न च ज्ञाने-
नैव मोक्ष उभयत्रापि तयोक्तः । ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्य-

* तत्स्वभाव इति मं ।

† वैरपेक्ष्यं इति मं ।

‡ पुरी. कश्चोपेति मं ।

भिप्रायेति वाच्यं । विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कृतमज्-
 ज्ञानमित्यनिश्चयात् । न च श्रौतत्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यं ।
 ज्ञानिनोऽचरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात् ।
 तर्ह्येवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेत् न । पूर्वं ज्ञान-
 मार्गीयज्ञानवतः पर्याङ्गुक्तिसाधनज्ञानवतो लयस्थाननिर्दारा-
 सम्भवात् ।

अपरञ्च । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेतिवचनाङ्गुक्तिमार्गे
 तत्त्वतो भगवत्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यं । तथा च
 मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽवनाः ।

ब्रह्म मां परमं प्रापुः सद्गच्छतसहस्रयः ॥

इति वाक्यात् ज्ञानमार्गीयभाक्तिसाधनरहितानामपि
 भगवत्प्राप्तेस्तत्साधनत्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथाच क्वचित्
 ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिद्भक्तिः क्वचिन्नोभयमपी-
 त्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने समुच्चोः प्रवृत्त्यसम्भव इति
 प्राप्त आह । गतेरर्थवत्त्वमित्यादि । गतेज्ञानस्यार्थवत्त्वं फल-
 जनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः ।

अत्रायमागयः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो
 लोकेभ्य उच्चिनीयतीत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एवैतस्मै
 जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत् फलं दास्य इति विचारितवानिति
 तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनाननुगमे हेतुरवश्यं वाच्यं ।
 एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ।
 ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा तद्रहितानामपि स्वस्वरूप-

वलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते । तथाच यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गी-
कृतवान् जीवं तत्र प्रयत्नयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुखं ।
अतएव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गी-
कृतस्य तदपेक्षित्वञ्च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन विपक्षे
वाधमाह * । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्थाया अक्षयनि विरोधाद्धेतोस्तथैत्यर्थः । विरोधस्तु
पूर्वपक्षपक्ष्य उपपादितः । एतेनैव ननु श्रवणादिरूपा प्रेम-
रूपा च भक्तिरविशेषेण पापक्षय एवोदेत्यत कश्चिद्विशेषोऽस्ति
तत्राधुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्व-
श्रवणाद्याविशेषपक्षस्त्वसङ्गतः । अथ श्रवणादिरूपा पापे सत्यपि
भवति प्रेमरूपा तु तत्राश एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि †
प्रेमवतामप्यक्रूरादीनां मणिप्रसङ्गे भगवता समं कापश्यन्नति-
श्रवणान्न साधीयानित्यपि श्रद्धा निरस्ता वेदितव्या । तथाहि
मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैशेष्यखादाद्यायामङ्गीकृतानां सुसु-
खैव श्रवणादौ प्रवृत्तिः स्थावृत्त्वेनैव भगवति प्रेमापि न तु
निरूपधिः । कदाचिदनुस्वभावेन सुक्तीच्छानिहत्तायपि तद्गमेः
साधनमार्गीयत्वादनिच्छती मे गतिमाखीं § प्रयुङ्क्त इति
वाक्यादन्ते सुक्तिरेव भवित्री । अस्मिन्मार्गे श्रवणादिभिः पाप-
क्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो सुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतेस्त्वत्यनुग्रहसाध्य-

* साधकसाधेति च ।

† साधेति च ।

‡ प्रवृत्तिरिति च ।

§ इतिगभीरिति च ।

त्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वात् अवष्टादिरूपा प्रेमरूपा
 च युगपत्पौर्वापर्येण वा वैपरीत्येन वा भवत्येव । अत्र अवष्टा-
 दिकमपि फलरूपमेव स्नेहेनैव क्रियमाणत्वात् न विधिविषयः ।
 न ह्यविद्यादिसुक्त्वन्तरूपभजनानन्दाद्यन्तरायरूपाभ्रह्मपाविरल-
 विविधमहातरुपहनानां दहने लोलुपद्यानुपहानस्य * तदा-
 न्तरासिकपापनूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यं । तदुक्तं
 श्रीभागवते

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य

त्यक्तान्यभावस्य हरिः पुरेभः † ।

विकर्मं यद्योत्पतितं कथञ्चित्

धुनोति सर्वं हृदि सखिविष्टः ॥ इति

विकर्मं प्राक्तनं तदुःखदमिति स्वयञ्च हरित्वेन दुःख-
 हर्षेति धुनोति । उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मोत्पत्त्य-
 सम्भवात् ‡ सांसर्गिकं मत्तोभूतं न तु मया कृतमितिवशा यत्
 कृतं विकर्मं तत् कथञ्चिदुत्पतितमित्युच्यते । त्यक्तान्यभावत्वेन
 भगवत्केशवाद्यासद्वेनेन्द्रद्युम्नाख्यपाण्ड्यराजवन्महदागमनाद्यघ्नानं वा
 यत्तोक्तरूपे भक्त्यविकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथञ्चिदित्युक्त-
 वान् । तेन तर्कितं विकर्मोच्चाप्यभिप्रेतमिति § ज्ञायते । एतद्व्य-
 ष्यापि यदि विकर्मं भवेत् तदा तद्विष्टव्यर्थं न तेनान्यत्कर्त्तव्यं ।

* अत्र दहानकालेति च ।

† अत्रेह इति च ।

‡ यतोऽन्यत्कर्मोत्पत्त्यस्य इति च ।

§ अत्राभिप्रेतमिति च ।

भगवानेव हृदि निविष्टस्तदुच्यते इति । कदाचित् स्वमक्ति
बलस्फूर्त्या सदोषमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकुर्यात् चेत्
भक्तस्तद्देव* तत्तद्दृष्टिस्तएव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण
तद्दोषमपि धुनोतीति सर्व्वपदेनोच्यते । चिरकालभोग्यमपि
तत्क्षणेनैव नाशयति । तन्नाशने कालादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि
ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तं । अत्र भजनादिद्वन्द्विवेशा-
न्तानां स्पष्टएव विकल्पेण सत्यपि सम्भव इति ।

उपपन्नस्तुल्यक्षणाद्यौपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

ननु मुक्तिरेव सर्व्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तश्चैतत् संसृतेर्दुःखा-
त्मकत्वात् । तन्निवृत्तेः सर्व्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्गीयभक्तानान्तु
तदनपेक्षिवमुच्यते । तदुक्तमथर्व्वशीपनिषत्सु षाड्यार्यमन्त्रस्वरूप-
मुक्त्वा पश्यते परं ब्रह्मैतद्यो धारयतीत्यादेरन्ते सोऽमृतो भवती-
त्यादि । एतदप्ये किं तद्रूपं किं रसनं कथं हैतद्भजनमित्यादि
प्रश्नोत्तरं पश्यते । भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुच्योपाधिर्नैराश्वेनैवा-
मुप्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैकैक्यमिति । एतदत्र विचार्य्यते । मन्त्रा-
हन्तितदधिष्ठात्वरूपध्यानादेरमृतत्वं † फलमुच्यते । भजनस्वरूप-
पक्षे यावत् फलनैराश्वेन भगवत्यात्मनः कल्पनमित्युच्यते । न च
फलनैराश्वेन भजनेऽप्यन्ते मुक्तिरेव भविषीति वाच्यं । तं यथा-
यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावतीति श्रुतेर्मुक्ति-
साधनत्वेन ‡ ज्ञात्वा भूजतः सैव फलं स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषा-

* तदेव तत्तद्दृष्टिस्तएव संसर्गजं इति च ।

† अगतये फलमिति च ।

‡ मूर्च्छिणाधमिति च ।

र्यत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव * फलमिति यतो निर्णयः
 सम्पद्यते । ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भगवत्प्रमिति भग-
 वदाववाच । अतएव रहस्यभजनं लक्ष्यमुक्तं । तथाच श्रौतत्वभग-
 वत्सम्बन्धित्वयोरविशेषात् कतमो गरीयानिति संशये गूढाभि-
 सन्धिः पठति । भुमुहोः सकाशाद्दृष्टभजनकर्त्तव्योपपन्नः उप-
 पत्तियुक्तः । तनेषोहाटयति । तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति । तत्रचणो
 भगवत्स्वरूपालको योऽर्थः स्वतन्त्रपदार्थरूपस्तदुपलब्धेः स्वाधी-
 नत्वेन तन्प्राप्तेरित्यर्थः । यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदामन्दानुभवो
 भवति तथापि न प्रभोस्तदधीनत्वं भक्तिरितीभावात् प्रत्युत वैप-
 रीत्यं भजनानन्दस्य तत आधिक्यन्तु मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्रं
 न भक्तिशोभं । दीयमानं न गृह्णन्ति बिना मत्सेवनं जनाः । नारा-
 यणपरा इत्युपक्रम्य स्वर्गोपवर्गैरकेष्वपि तुच्छार्थदर्शिन इत्या-
 दिवाक्यैरध्यवसीयते । अतएव † सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन
 दासीत्वेन दासत्वेन स्त्रीत्यायां सुहृत्त्वेन प्रभुमिकटे स्थितिरुक्ता
 भवति । न च महत्पदार्थस्वरूपान्नादानादल्पएवानन्दे यथा सर्वा-
 धिक्त्वं मन्वानः ‡ पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथावापीति वाच्यं ।
 दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासम्भवात् अनुभवविषयी-
 क्रियमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादिवये
 तुल्यदर्शित्वासम्भवय । मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्रं न भक्ति-

* तदेवेति स ।

† तथात्वमिति स्रं ।

‡ अतरवासाधीत्येति स्रं ।

§ मयाग इति स्रं ।

ब्रह्म संपद्यते ब्रह्म संपद्यत इति श्रुत्या कीर्त्तनमात्रस्य तथात्वमु-
च्यते । तथाच प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् ।
एवं सति परब्रह्मतयो धारयतीत्यादिषु सोऽमृतो भवतीति
पदं प्रत्येकं सम्बध्यत इति चेयं । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं
घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्त-
नादेशयात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुद्दितानामेव तेषामिति
चेत् । मैवं । योऽर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन
यथा सिद्ध्यति * तथा मन्तव्यः । दण्डादेश्चतान्यं प्रत्यक्षेण गृह्यत
इति तत्र तथास्तु । प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधि-
गम्यं श्रुतिस्मृतेव । न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको
भवतीति वाच्यं । अलौकिकेऽर्थे † लौकिकस्यासामर्थ्यात् ।
अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजालनने ‡ निषेकादिकमपि कल्पेत् ।
सतिरपि

केवलेन हि भावेन गोप्योगाधः खगामृगाः ।

येऽन्ये मूढधियोनागाः सिद्धा मामीयुरक्षसा ॥

एतावान् सांख्ययोगाभ्यामित्युपक्रम्यान्ते नारायणसृति-
रित्यादिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि कृत्वाह सूत्रकारः
शब्दानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते चोक्ते । एतेन
सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुपययोऽस्तीति भाति । यत्रोक्तसाधनस्योमऽ-

* प्रमादेन सिद्ध्यति इति खं ।

† अलौकिकस्यासामर्थ्यादिति ख ।

‡ प्रजलने इति खं ।

§ स्त्री इति ख ।

सम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्तावितरसाधनत्व-
 बोधकश्रुतिविरोधात् अत्रणकोर्त्तनधरणां मुक्त्यव्यवहित-
 पूर्ववत्तु युगपदपि सम्भवादन्वयासिद्धिसम्भवे विनिगमका-
 भावादेकेनैव मुक्तिरिति न नियमोऽतः प्रत्येकसाधकत्वबोधि-
 कानां सर्वासां श्रुतीनां मिथोविरोधः तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्व-
 चैव तथास्त्वित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति
 पूर्ववत् । तत्र प्रत्येकमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यते इति न तथेत्यर्थः ।
 यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र किमुवक्तव्यं समुद्दितानां तथात्व
 इति भावः । तेन श्लिष्टः प्रयोगोऽयमिति ज्ञेयं ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि- काणां ॥ ३३ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिः साधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्दर्शनां
 सुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः । अधुना तु भगवान् स्वविचा-
 रितकार्यं लौकिकैश्चर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन
 जीवेन तत्कारयति स जीवस्तैर्दुर्गमैर्मुक्ती भवति न वेति विचा-
 र्यते । तत्र जीवज्ञतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र
 भगवद्दीयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव तेषां स्वकृत्य-
 साध्यत्वेनाविधेयत्वात् तत्साधनेष्वप्रवेशोऽपीति सन्देहे निर्णय
 माह । यावदित्यादि । यस्मिन् जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधि-
 कारो भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनत्वमास्तस्मिन्ने स्वधर्मा भग-
 वता स्थापितास्त आधिकारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसम्पत्तिरेव
 तदधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिंस्थितिरित्यर्थः ।
 एवं सति तत्सम्पत्तौ सोऽपि निवर्त्तत इति तत्सम्पत्तिनी

धर्मा अपि निवर्तते* इति सुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवी
भगवता तथैव विचारितत्वात्। सुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः। यच्च
ब्रह्मणा सह ते सर्वं संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद ॥

इति वाक्यं तत्त्वाकल्पान्तं येषामधिकारः सप्तर्षिप्रभृतीनां
तद्विषयकमिति ज्ञेयम्। अन्यथा भगवद्भक्ताधिकारसामर्थ्यस्य भर-
तस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्ति न वदेत्। कृतात्मान इति पदात्
तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे
नापि वैकुण्ठे प्रवेश उच्यते न त्वाधिकारिकगुणेः।

अक्षरधियात्त्वन्तरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-

मौपसदवत्तदुक्तं ॥ ३३ ॥

ननुक्ताथर्वणोपनिषदाद्येर्भगवद्दर्शनां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते।
शुत्वन्तरेषु तमेव विदित्वातिष्ठत्युमिति मान्यं पन्था विद्यतेऽय-
नाय। ज्ञानादेव तु कैवल्यं तरति शोकमात्मवित्। ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते। श्रुतित्वा
विशेषादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वा-
न्मुक्तौ च तदसम्भवाद्ब्रह्मया मामभिजानातीति वाक्याद्ब्रह्मो ज्ञान-
स्यापि सम्भवात् ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरू-
पकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्य-
त्वात् तद्भजनस्यैव तन्प्रापकत्वमिति इति कृत्वाह अक्षरधिया-
मित्यादि। तु शब्द पूर्वपक्षनिरासे। वाजसनेयके श्रूयते। एतद्द्वै
तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिपदन्त्यस्यैवमित्यादि। तथायत्सर्वेषु

५। अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यंत इति । तेन ज्ञानमार्गेऽक्षर-
विषयकारणैव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकारिणो निति
निश्चीयते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽ-
क्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्-
वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानातीति
वाक्ये मामितिपदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते न त्वक्षर-
विषयकम् ।

किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्तस्य चानन्दांशविर्भा-
वात्मकत्वात् तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात् तस्य चाक्षरज्ञान-
जन्यत्वात् पूर्वकचा*विद्यान्तमेवाक्षरज्ञानम् । एवं सत्यक्षरविष-
यिणीनां विद्यां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गणनेति
यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्याम् । पुरुषोत्तमसम्बन्धि-
सम्बन्धे† मुक्तिरिति सामान्यम् । मर्यादांमार्गेऽङ्गीकृतानां ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं
लभते परामिति‡ वाक्यात् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसम्भ-
वात् तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात् तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभाव-
स्यैवभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव
मुक्तिरिति भावः ।

नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषा-
ञ्चित्तत्रैव लयः केषाञ्चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य

* पूर्वकचविद्यान्त इति ख ।

† सम्बन्धीसम्बन्धे इति ख ।

‡ पराविति ख ।

तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । घोपसद्वदिति । उपसदाख्ये कर्मणि ।
 तानूनपत्रस्पर्शाख्यमीपसद' कर्मास्ति । तत्रातिथ्यावाधौवा-
 मुचि चमसे वाद्यदाजं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा समवद्यति तत्ता-
 नूनपत्रमित्युच्यते । अनाष्टमसीति मन्त्रेण षोडशाष्टत्विकी
 यजमानेन सह तानूनपत्रसमवन्तश्चनयन्तु मे दीघामिति मन्त्रेण
 यजमानस्तत्समवन्तश्चान्तमृत्विजं कामयेतायं यज्ञ*यज्ञसमृच्छे-
 दिति तं प्रथममवमर्शयेदिति श्रुती कल्पे च । अत्र सर्वेषा-
 मृत्विजां तानूनपत्रित्वाविशेषेऽपि यस्मिन् संहतिशयेन
 तथेच्छा तत्रैव तथाकृतिर्नतरेषु । नहि तत्राविशिष्टेषु कथ-
 मेवं कृतिरितिपर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्यर्थः ।

ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्राप्तिहेतुत्व-
 मेवमक्षरप्राप्यस्त्वित्याशङ्का तु निखिलासुरजीवतमःपुञ्जनिरास-
 केन यदुवंशीदयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वती वक्तु-
 मुचितेत्याशयेनाह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्त्विति शेषः ।
 तत्र यद्द्वारं वेदविदी वदन्तीत्युपक्रम्य स याति परमां गति-
 मित्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपायमुक्त्वा अनन्यचेताः सततमित्यादिना
 स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चोक्त्वा भक्त्येकलभ्यत्व' स्वस्य वक्तुं पूर्वं
 चराक्षरयोः स्वरूपमाह । सहस्रयुगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभव-
 त्यहरागमे इत्यन्तेन चरस्वरूपमुक्त्वा परस्तस्मात् तु भावोऽन्य
 इत्युपक्रम्य तद्वाम परमं ममेत्यन्तेनाक्षरस्वरूपमुक्त' । अत्र पूर्वं
 चरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्मात्त्वित्यत्र चरादेव परत्वमुच्यते ।
 तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्तदप्याक्षर-

व्यावर्तकमुग्रद उक्तः । एतेन नित्यत्वेन चरणाभावादुच्चरः
 शब्देन जीवएवोच्यते नतु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीत
 इति निरस्तं । यं प्राप्य न निवर्तन्त इति वाक्याज्जीवे तथा-
 त्वासम्भवात् नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैफल्यापत्तेश्च । इतएव
 ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव सुक्तिरिति ज्ञेयं । ततोऽनिवृत्तेः ।
 पुरुषः स परः पार्थ इत्यनेनाचरात्परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्व-
 मुक्तं । तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धं ।
 यस्यान्तःस्थानीत्यनेन परस्य लक्षणमुक्तं । तच्च मृत्सादिप्रसङ्गे
 श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । तेनाचरोपासकानां न पुरुषोत्त-
 मोपासकत्वं तद्विषयकश्रवणादेरभावादिति भावः । अव्यक्तो-
 ऽचर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिमितियाक्यात्स याति परमां
 गतिमित्यत्राचरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किञ्च । तैत्तिरीयोप-
 निषत्सु पच्यते ।

यस्मिन्निदं सच्च विचैति सर्वं

यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः ।

तदेव भूतं तदु भव्यसा इदं

तदचरे परमे व्योमन् ॥

येनाहृतं खञ्च दिवम्गर्ही च

येनादित्वस्तपति तेजसा भ्राजसा च ।

थमन्तःसमुद्रे* कवयो वयन्ति

यदचरे परमे प्रजा इति ॥

अत्राचरात्मकत्वेन चरात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि
 भक्तानां हृदयाकाश इति यावत् तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात् ।

अतएव ब्रह्मविदाप्रीति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
 यो वेद निहितं, शुहाया परमे व्योमन्नित्येतदुपनिषत्स्वेव
 पद्यते । यदचरे परमे प्रजा इति पदमवयन्तीत्यनेन सम्ब-
 ध्यते । एतेनाचरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीयते । इतीऽप्य-
 चरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । अत्र प्रजापदात् व्यापि
 वैकुण्ठात्मकोलोकोऽचरपदेनोच्यत इत्यवगम्यते । अतएव न यत्र
 भावेत्यादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते । एव सति सामान्यं
 भगवद्विभूतिरूपत्व तद्वावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भाव सत्तोक्त-
 रीत्या तत्र स्थितिरिति यावत् । ताभ्यां हेतुभ्यां तथैत्य
 प्रथोऽज्ञेयः ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु ससारनिहयानन्दाविर्भावयोरविशेषादचरे ब्रह्मणि
 लये पुरुषोत्तमे प्रवेशात् न्यूनतोक्ती को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह ।
 इयदिति परिमाणवचन तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अचेदं
 ज्ञेय । तैत्तिरीयोपनिषत्सु सैषानन्दस्य भीमांसा भवतीत्युपक्रम्य
 मानुषमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्द
 गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्फीक्रीयते । ते * ये शतं प्रजा-
 पतेरानन्दा † स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एव सतीयन् ‡
 एतावदित्यचरानन्दस्य सावधित्वेन § युतौ कथनादानन्दमयत्वेन
 निरवधानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात् तथोक्तिरिति ।

* ते शतमिति ख ।

† आनन्द इति ख ।

‡ एवं कति यत् इति ख ।

§ सावधिकत्वम् इति ख ।

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानमार्गं यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्ति-
मार्गंऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं
भवति न वेति विचार्यते । सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात् तद्व-
तीति पूर्वः पक्षः । तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी सर्वस्थेयान इत्यादि
श्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं नतु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथाज्ञाना-
भावस्यावश्यकत्वार्थं विपरीते वाधकमाह । पूर्वस्मिन् सूत्रे
ब्रह्मानन्दाद्ब्रजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितं स तु भगवद्दत्तस्तद्वा-
धायकोऽस्मिन् प्रमुखा न ग्रामायते । स्वात्मत्वेन ज्ञानञ्च भजना-
नन्दान्तरायरूपं यथेतत्सम्पादयेत् तं न दद्यादयेऽन्यथाभावा-
दतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह ।
अन्तरा स्वात्मन इति । भगवता भक्तिमार्गं * स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो
य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं तद्ब्रजनानन्दानुभवे
अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता स्वैतादृशे जीवे † तत्र सम्पा-
द्यत इत्यर्थः । तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावित्वं ‡ हीनत्वञ्च
ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य विग्र-
होऽर्थलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति हीन-
त्वात् तथैत्यर्थः । अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्वादिः
ब्रह्मानन्दानुभवे वाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन
भगवत्ज्ञानमित्यर्थः ।

* भक्तिरिति ख पुस्तके नास्ति ।

† भगवता तादृशे इति ख ।

‡ अशभावित्वमिति ख ।

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोप-
देशान्तरवत् ॥ २६ ॥

ननु भक्तेष्वप्युद्भवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्म-
ब्रह्माभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदीपदेशानुप-
पत्तिः स्यादिति तन्मन्तव्यमेवैवं सति भक्तिमार्गात् ज्ञानमार्ग-
स्योत्कर्षस्य सिद्धातीत्याशङ्क्य परिहरति । उपदेशान्तरवदिति ।
न ह्यत्राभेदज्ञानाद्योपदेशः किन्तु यथाग्निमस्त्रर्गापवर्गाख्य
पारलौकिकानन्दफलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं
गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि
भूतादिभिरपि नोपहृतं भवति । यथा वा योगोपदेशसंस्कृ-
तस्य वपुरन्यादिभिर्नोपहृत्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसा-
त्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वात् द्वितीयस्य प्रलयानला-
दतिकरालत्वेन कदाचित् तद्भाषोदये तेन भक्तवपुरादेस्तिरोधाने-
ऽग्निमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तद्विद्वत्पर्यं ज्ञानोप-
देशसंस्कारसंस्कृतं तद्वपुरादिकं भगवता क्रियते न त्वात्माभेद-
ज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः । अन्यथोपदेशान्तरं वदरीं
गच्छन् विदुरं प्रतीहागतोऽहं विरहातुरात्मेति न वदेदेवमेवा-
न्येष्वपि भक्तेषु श्रेयं । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्न-
सुपदेशमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदीप-
देश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्ध-
निरासायैव * सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति ।

अथवोपदेशान्तरवदित्यस्यायमर्थः । शरीराद्यध्यासवत्-
स्तद्विन्नआत्मातत्त्वं नतु शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गो यथा
क्रियते तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः ज्ञेहादिः सोपगच्छति
तथाच सर्वेषामात्मनोह्यात्मा य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादि श्रुति-
सिद्धौ जीवात्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते । तेन पुरु-
षोत्तमे निरुपधिः ज्ञेहस्तात्मन्भित्त्वेनात्मनि स सिद्धयति ।
यद्यप्येषं भावः पूर्वमप्यासीदेव तथापि सहजस्य शास्त्रार्थ-
त्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दार्ढ्यं च भवतीति* तथा । नैतावता जीवा-
भेद आयाति । अथ जीवनसम्पत्तिरेवोपदेशकार्यं । नतु
तेन पूर्वभाष्यमर्हः संभवतीति सारं । तेन ज्ञाने सर्वा-
धिक्यं मन्वानाय भक्तिफलप्रदर्शनञ्च सिद्धयति ।

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

नतु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यैतरेयके तैत्तिरीयके
चाहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पद्यते । अत्र मध्यम्यं ब्रह्मपदमुभ-
यत्र सम्वध्यते । तेनाहृद्या व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः† सिद्धयति ।
तथा लीलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति
भाव उन्नेषद्य ‡ अयतेऽतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति पंफुल-
मानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मकत्वाद्भक्तेः
संयोगविप्रयोगात्मकत्वात् द्वितीयभावोद्रेके यथेतरेऽश्रुपलापा-
दयो व्यभिचारिभाषास्तथातिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्तिरयेकः ।

* अतिप्रमोदायै भवतीति ख' ।

† व्यतिहारतो ब्रह्माभेद इति ख' ।

‡ उन्नेषद्येति ख' ।

स ननु* सार्वदिकस्तदा स्वात्मानं तत्त्वेन विगिंपन्ति तं च स्वात्म-
त्वेन सोऽत्र व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः ।

अपरञ्च उद्देश्यविधेयभावस्फूर्त्तौ न ह्यद्वैतज्ञानमस्ति किन्तु
भावेनामात्रं भक्तानान्तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवाखण्डं स्फुरति
ये तत्तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येतदयथातथा † श्रीभागवतेदशम-
स्कन्धविद्युतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं यदेद्वैतज्ञानं
तत् भक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावैकतर इति सर्वपक्षार्णोचल-
योरिव ज्ञानभक्तयोस्तारतम्ये कथं वर्णनीयमिति भावः ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

अयदे विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो
विधीयन्ते न वेति फलोपकार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धी सत्यामेव
चित्ते भगवत्प्रादुर्भावसम्भवादिधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृ-
शस्य ते न विधीयन्त इति सिदान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्मा-
द्भुतोः सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सत्यां
सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते सुसुचुभिस्ते
भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वतएव भवन्तीति न विधिभये चन्त
इत्यर्थः ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रे शाखोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तं । तद्वाक्यार्थ-
संशुभ्या मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि भग-

* यत्र न इति ख' ।

† यत्र तद्भोवाभिति ख' ।

‡ एतद् यथा श्रीभागवते इति ख'

वत्सम्बन्धानुक्तिसाधकत्वस्य च । भक्तिस्तु विहिताऽविहिता
चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञानयुतेखरत्वेन प्रभौ निरुपधिच्छेहा-
त्मिका विहिताऽन्यतोऽप्राप्तत्वात् कामाद्युपाधिजा सात्वविहिता ।
एवमुभयविधायाम् अपि तस्या सुक्तिसाधकत्वमित्याह । इतरत्र
विहितभक्तेरिति शेषः । कामाद्युपाधिच्छेदजैरूपाद्यो कामाद्येव
सुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात्
पुत्रत्वसम्बन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषय-
कत्वयोरविशेषात् द्वेषादिरपि संश्लेष्यते । तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य
भोक्तृसाधकत्वसुक्तं भवति । तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । शास्त्रे
सर्वथा हेयत्वेनोक्ता हि गृह्याः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भग-
वत्केवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव सुक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
एतादृशानां गृह्या भगवद्गृहा एवेतिज्ञापनायायतनपदं । तेषु
तथाप्रयोगप्राप्त्युत्थात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपश्चादयः संश्लेष्यन्ते ।
एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्षं उक्तो भवति बाधकानामपि साध-
कत्वात् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकश्चेत् । सत्येव भर्तृत्वेन ज्ञाने
कामोऽपि सम्भवतीति ज्ञापनाय चकारः ।

आदरादुलोपः ॥ ४० ॥

ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले
प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासम्भवात् अन्यतरवाधे प्राप्ते कस्य-
स्यात् न कस्येति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्मृत्यकाले विहि-
तानामकारणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्रातथाश्रवणादन्यदापि

* कामाद्युपाधिच्छेदरूपायामिति खं ।

† माहात्म्यज्ञानपूर्वकं चेदिति खं ।

तत्कृतिसम्भवात् सायकाशत्वेन तेषामेव बाधोयुक्तो न तु निरव-
 कायानामिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह । आदरादिति ।
 ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीयैः पश्यते श्रीमिति प्रतिपद्यत एतद्वै
 यजुस्वर्यां विद्यां प्रत्येषा वागीतत्परममत्तरन्तदेतदृष्यायुक्तमृचो-
 षचरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुर्यस्तत्र वेद
 किमृचा करिष्यति यद्दत्तद्विदुस्तस्मै समासत इति । अत्र षक्-
 सम्बन्धित्वेन वर्षात्मके वस्तुतस्तु परमे व्योमात्मकेऽचरे ब्रह्मण्यो-
 ह्वारे वर्त्तमानं तप्तोक्तवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किमृचा
 करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वसुच्यते ।
 एवं सति तदुक्तकर्मणोऽपि तथात्वमायाति । एतेन भक्त्या
 मामभिजानातीतिवाक्यात् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः
 सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं
 नान्येषामित्युक्तं भवति । अतएव श्रीभागवतेऽप्युक्तं

अपयोपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति ।

संसरन्तीति वा ।

अन्वयेऽनिर्दर्शनं ये इत् ईश्वरत्वेन तत् पूर्वाक्तं परं ब्रह्म विदुस्त
 स्मै भक्ताः सर्वामेष्वया सम्यक्प्रकारेण भगवन्निकटे श्रीगोकुल-
 वैकुण्ठादिष्वासतेऽ तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्याच्चिप्रं भवति ।
 पुरःस्थितार्घवाचीदम्शब्दप्रयोगेण चान्येषामसत्त्वत्वं श्रुतेरभि-

* परमव्योमात्मके इति खं ।

† यो न वेद किमृचा करिष्यतीति खं ।

‡ अथये इति खं ।

§ आसत इतीति खं ।

॥ परः स्थितार्घवाचीति खं ।

मतमिति ज्ञायते । अङ्गशाखायामपि तमुक्तीतारः पूर्वं यथा
विदन् अतस्य गर्भं जनुषा विपत्तन आस्य जानन्तो नामचिद्विक्त-
न महस्ते विश्वो सुमतिं भजानह इत्याद्युग्भिरन्येभ्यो धर्मैभ्यः
सकाशाङ्गवद्वर्माद्भारः श्रूयत इति तेषामलोप एवेत्यर्थः ।
एतेनाकरणे प्रत्यवायवर्णादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदि-
तव्यम् । करणेऽपि वैयर्थ्यात् तदपरीहारात् । एवं सति यद्-
करणे प्रत्यवायकथनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्य-
करणे तथेति तस्माद्यय इति ज्ञायते । नन्वेवतात्पर्यकत्वे
श्रुतेरुपनयनादिवत् कर्मोपयोगित्वं* भक्तितत्ज्ञानयोः स्यादिति
कर्मण एव प्राधान्यं नतु भक्तेः † सिद्धातीत्याशङ्क्य भक्तितत्-
ज्ञानावश्यकत्वबोधकश्रुतित्वात्पर्यमाह ।

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तथोर्युगपत्करणेऽतुपस्थितेऽपि यदि पूर्वं भगवद्वर्माकरण-
मुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्नत्वेवं किन्तुभयोऽर्युगपत्करणे उपस्थिते
बलाबलविचारे क्रियमाणेऽत आदरादितोस्तद्वचनाङ्गवद्वर्माणां
बलवत्त्वेनालोपवचनात् कर्माङ्गत्वभेदेषां सिद्धातीत्यर्थः ।

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्ग्यप्रतिबन्धः
फलं ॥ ४२ ॥

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तममिदः कस्मि कर्त्तव्यं नवेति ।

* उपनयनादिकर्मोपयोगित्वमिति च ।

† भक्त इति च ।

‡ प्रबोधक इति च ।

§ किमुभयोरेति च ।

तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् सम्पन्ने पुनस्तस्य एततोऽपुरुषार्थस्य
 करणमप्रयोजकमिति* न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्ष+स्याप सिद्धास्त-
 माह । तत्रिर्द्वारपित्वादिना । अत्रेदमाकृतं । भक्तिमार्गं हि
 मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यं । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य
 न कर्मकरणं सम्भवति । एतस्य तैत्तिरीयकीपनिषद्सु पश्यते ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विहाय विभेति कुतयनेति । एतं ह वाचं न
 तपति किमहं साधु नाकरयं किमहं पापमकरवमितीति ।
 श्रूयते योभयविधानामपि कर्मकरणं अमरुतोपोद्भवपाण्डवादीनां ।
 एवं सत्युभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो
 निर्द्वारयति स करोति य एतद्विपरीतं‡ स न करोति यथा शुक्र-
 जडादिः । एतद्विद्वारय भगवद्धीनोऽस्ती भक्तेष्वपि तन्निर्द्वार-
 णानियमोऽस्तः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्द्वारपित्वाधुनिकानां । एवं
 सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहयता च कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धं ।
 तत्रोभयोः फलं वेदनादावाद्यस्याह । तदृष्टेः । तस्या भगवदि-
 च्छाया दृष्टिर्ज्ञानं यस्य स तथा तस्य जीवन्तकर्मफलात् पृथग्-
 भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत् फलं वेदमर्यादारचा लोकसंप्रहय
 तत् फलमित्यर्थः । हि शब्देन

सत्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विदांस्तथासक्तचिकीर्षुर्लोकसंप्रहं ॥

इति भगवद्वाक्यरूपोपपत्तिः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमा-

* करणमप्रयोजकमिति ख ।

† पूर्णपक्ष इति ख ।

‡ एत एवा इति ख ।

§ य तद्विपरीतं इति ख ।

धिकारात् कालसङ्गादिजनितचित्तमालिन्धेन भगवत्सामिन्धे
 प्रतिबन्धः स्यात् तद्विषयिस्त्वृक्तकर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा
 पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्वर्त्मकतेरावश्यकत्वमुक्तं । सर्वान्धभाववती
 न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्वेति भगवद्वचनाद्वि-
 द्याभावादसम्भवाच्च कर्मज्ञानयोर्विहितमन्त्रेण करणं न सम्भव-
 तोति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापुरथाय तदनुवदति । तन्नि-
 र्धारणेत्यादिना । तस्मिन् धर्मिण्येव न तु धर्मोऽपि दृष्टिर्हस्य
 स तथा । दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेनान्यविषयकदर्शनप्रव-
 णादिज्ञानाभाव उक्तो भवति । एतादृशस्य प्रभुसङ्गमभावमपे-
 क्षितं । तत्र भगवदुक्तस्रसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सङ्गमसमय-
 निर्वाहो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्धारणानियमः* ।
 एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरूपमाह पृथक्
 फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वाद्नुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं यत्
 फलं शास्त्रे उक्तं तस्माद्भिवमित्युक्तं । अन्यत्र हि धर्माणं
 साधनत्वं । यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्ति-
 वेति हि शब्देनाह । ज्ञानमोक्षादिना तद्भावाप्रतिबन्धश्च फल-
 मित्यर्थः । प्रासङ्गिकमेतत् सूत्रं ।

प्रदानवदेव तदुक्तां ॥ ४२ ॥

अथेदं विचार्यते । सर्वान्धभायो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाधो
 न वेति । तत्र पुराणे तस्मात् त्वसुदधीत्सृज्येत्युपक्रम्य †

* तद्विद्वत्त्वा निर्वचय इति च ।

† एवञ्चोक्ति च ।

‡ तस्मात्त्वसुदधीत्सृज्येत्युपक्रम्य इति च ।

मानेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां ।

याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयं ॥

इति वाक्ये सुतयात्मकाकुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यतेऽतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तं वक्तुं तदुपदेगस्वरूपमाह । प्रदानवदिति । यद्ययं साधनीपदेगः स्यात् स्यात्तदा साधनत्वेन* सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं । नत्वेवं । किन्तु तदुक्तं भगवदुक्तं प्रदानवत् । प्रकृतं दानं प्रदानमिति यावत् । तद्वदेवेत्यर्थः । वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्धतीति तथा बहुसंसारभयादिनापि शरणासिर्भवेति । तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं किन्तु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्यार्त्तौ स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वाभावेन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्ती स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छत्येतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुष्ठूक्तं प्रदानवदिति । भक्त्येष्वितीर्ष्यो हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्यानुभवेकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेषितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव कृपया दानमिति वदित्युक्तं । अथवा सर्वात्मभावेन मां याहीति सम्बन्धः । यदा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । नायमात्मा प्रयत्नेन लभ्यी न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष दृणुते तेन

* साध्यत्वेनेति खं ।

† वरदानमिति यावदिति खं ।

‡ बहुसंसारमिति ख ।

§ नष्टामैतच्च इति खं ।

लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति
तत्तथैवेत्यर्थः । भगवदुक्ताकुतोऽभयपदस्य न मुक्तिरर्थः किन्तु
यतो वाच इत्यादिनाऽऽनन्दस्य स्वरूपमुक्ताऽऽनन्दं ब्रह्मणी
विद्वान् विभेति कुतश्चेति श्रुत्युक्तं यत् पूर्वोक्तसाम्बकपुरो-
त्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकाशीनमकुतोभयं तदर्थः ।

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत
तन्निवृत्ताविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात्
तन्निवृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेत्यादिना ।
सामोपनिषत्सु, नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथ-
मतएव सुख्या ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्-
कुमारी नारदाधिकारश्च ज्ञातुं यद्वेत्य तेन मोपसीदित्युक्तो
नारदः स्वविदितासृग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यां तमुक्त्वा सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मोति स्वाधिकारमुक्त्वाह नात्मविच्छ्रुतः
ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारन्तारयत्विति नारदेनोक्तः
सनत्कुमारः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् भूयोवदेति ष्टः । भूयःपद-
भाधिक्यार्थकं । नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानवलात्प-
स्तेजसाकाशस्मराऽऽशापाणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्त्वा

* भगवदुक्तात् कुत इति खं ।

† भगवत इति खं ।

‡ वाचनसदस्य इति खं ।

§ वाकाशकराकाशस्मरायापान इति खं ।

प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा जिज्ञासितव्य-
 त्वेन* सत्यविज्ञानमतिशयानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारण-
 त्वेनोत्तरोत्तराण्युक्त्वा सुखस्वरूपां जिज्ञासायामाह यो वै
 भृमा तत्सुखमिति । भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह यत्र नान्यत्
 पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भृमेति । एतेन सर्वा-
 त्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेऽतिविगाढभावेन
 सर्वत्रां तदेव स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित्
 सन्निधेव भगवत्वस्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहद्वारादेश इत्यादिना
 तामुक्त्वा एतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं प्रापयितुं पुनः
 सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाह अथात आत्मादेश इत्यादिना । ततः
 संशोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वभावादिसर्व-
 तिरोधानेनायिमल्लीलानुपयोगित्वं न शङ्कनीयं यतो भगवत्
 एव सर्वसम्पत्तिरित्यामयेन तस्य ह्यथा एतस्मैवं पश्यत इत्युप-
 क्रम्यात्मन एवेदं सर्वमित्युक्तवान् । ततः शोकस्तद्भावस्वरूप-
 सुकृतस्य मूलकारणमाहाहारः शुद्धावित्यादिना । प्राण-
 पोषको हाहारस्तस्य सदोपत्वे तु न किञ्चिद्विद्यति । एव सति
 भगवदतिरिक्तस्य यतो निर्दोषत्वाभावाद्भगवानेव चेत् प्राण-
 पोषको भवेत् तदा सर्वं सम्पद्यते स च सर्वात्मभावे सत्येव
 भवति स च तथा तेन प्रकारेणेत्यर्थः । तद्वरणं विना न भवति ।

तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्वात्
सर्वतोऽधिकत्वात् तत् वरणमेव सर्वतः कालादेर्वलीय इत्यर्थः ।
यत्तिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमु-
तिकन्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्काया-
माह तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन
इति सूत्रेण तच्चीपपादितमस्माभिः ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया

मानसवत् ॥ ४५ ॥

अथाह । नात्र 'वरणलिङ्गभूयस्व' निरूप्यते किन्त्वा-
त्मज्ञानप्रकारविशेषएव । तथाहि । पूर्वप्रपाठके आत्मना सहा-
भेदः सर्वस्य निरूपितः श्वेतकेतूपाख्यानेन । यद्यपि च सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदित्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञा-
सैवोक्ता । एवं सति उत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत
आत्मप्रकरणत्वादुभयोः प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदभेद उक्तस्तस्यैव
स्वरूपमात्मन एवेदं सर्वमित्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारा-
दन्येन प्रकारेणात्माभेद*एव सर्वस्योक्त इति । तदेवाह । पूर्वस्य
पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेद एवाप्येऽपि
निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह प्रकरणादिति । एतत्तूपपादितं ।
अत्र सिद्धान्त[†]सम्मतमेव दृष्टान्तमाह । तद्भूद्यसंवादाय[‡] क्रिया
मानसवदिति । यथा पूजनप्रकरणे वाह्यं तत्क्रियारूपमुच्यते

* पूर्वोक्तप्रकारेणात्माभेद इति च ।

† सिद्धान्तिसम्मतमेवेति च ।

आन्तरन्तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न ह्येतायतान्यतरस्य तद्-
भिन्नत्वं वक्तुं शक्यं प्रकरणाभेदात्* तद्येद्यापीत्यर्थः ।

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपाभक्तं हि जगत् तत्पूर्वम् । सर्व्वगद्येनानूद्य तस्मिन्
ब्रह्माभेदो निरूपितोऽप्येतद्गुणादिऽविद्या घनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं
तत्रादिश्रुतेऽ नामैवेतन्नामोपास्तेति । इतोऽपि हेतोऽज्ञानप्रकार-
भेदप्रयागे निरूप्यत इत्यर्थः ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तु शब्दः पूर्व्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसंवादे
आत्मज्ञानप्रकारविशेषएव निरूप्यत इति तत्र किन्तु विद्यैव
निरूप्यत इति । अत्रेदमाकृतं । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधन-
निषेधपूर्व्वकं धरणस्य साधनत्वमुक्त्वा वृत्तलभ्यत्वे हेतुत्वं वदन्वरण-
विषयमप्याह तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । तस्य वृत्त-
स्यात्मन एव भगवानात्माऽतएव तत्तनूरूपः स जीवात्मा । तद्वर-
णस्यावशकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्व्वो हि स्वकीयान्तनु-
मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते ॥ तद्विशिष्टएव भोगान् भुङ्क्ते ।
अतएव तैत्तिरीयकोपनिषत्सुपि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति
सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाऽयिमर्चा विशेषतो वदन्

* प्रकरणाभेदादिति ख' ।

† तत्पूर्व्वकमिति ख' ।

‡ अये तन् अद्यादिविद्या इति ख ।

§ अतिदिष्यते इति ख' ।

॥ आत्मीयत्वेन च वृणुते इति ख' ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति परब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तं । एतद्व्यथातथानन्दनयाधिकरणे प्रपञ्चित-
मस्माभिः ।

किञ्च । पुरुषोत्तमलाभहेतुभूतं तु भक्तिमार्गं यद्वरणं
स्वीयत्वेनाङ्गोकाररूपन्तदेव न त्वन्यादृशमपीति ज्ञापनाद्यपि
वदति नावमात्मा बलहीनेन सभ्य इति । बलकार्यं हि प्रभु-
वशोकरणं तच्चाहं भक्तपराधीनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या
इत्यादिवाक्यैर्भक्त्येवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्व-
वाक्यएवेतरनिषेधस्य कर्तृत्वात् पुनर्वलाभावनिषेधं* न कुर्यात् ।
यरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं† न वदेत् । एतादृशस्य
हृदि भगवत्प्राकथं भवतीत्याह । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्त-
स्यैव आत्मा विद्यते ब्रह्मधामेति । अस्यार्थस्त्वेष आत्मात्मनोऽप्यात्म-
पुरुषोत्तमो ब्रह्म अवरब्रह्मात्मकं धाम विद्यत इति । धामपदं
पुरुषोत्तमस्याक्षरं‡ ब्रह्मसहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा
न वदेत् । तेन तद्गुदये स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र
प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते§ । पक्षते श्वेतकेतूपास्थाने परोक्षवादेन
ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अथे तु
न ह्येतावन्नेवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो भवति पुरुषोत्तमस्य
वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परमातिः स्यावत्वेवं । भक्त्याह-

* निषेधनमिति ख' ।
† तथात्वं च इति ख' ।
‡ धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरमिति ख पुष्पके नाति ।
§ ज्ञाप्यते इति ख' ।

मेकया याह्य इत्यादिवाक्यैः किन्तु भगवदनुयष्टेण भक्तसङ्घेन च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्तएव तद्बोधधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवदावेगयुक्तस्य सनत्कुमारस्य च सम्वाद उक्तः । तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गः* निरुपधिस्त्रेहविषयः स एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकसमाधिगम्य इति सर्वात्मभावएव विद्याशब्देनोच्यते । परमकाष्ठापन्नं यदसु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यमक्षरवद्भादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिकत्वत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः† सर्वात्मभावएव मुख्यः युक्तश्चेतदक्षरविषयिण्या‡ विद्यायाः सकाशात् तत उक्तमविषयिण्यास्तस्या उक्तमत्वं । एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरुषोत्तमप्रकरणत्वात् तद्वैतसिद्धिः§ यात् उक्तन्यायेन विद्यैवाग्निप्रपाठके निरूप्यते नतु¶ पृथ्वात्मात्मज्ञानप्रकारविशेषः । अत्र हेतुमाह निर्धारणादिति । सुखन्वेव॥ विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह यो वै भूमा तत्सुखं नात्ये सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इति । अक्षरपर्यन्तं गणितानन्दत्वात् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन **

* भक्तिमार्गे तु इति ख ।

† मयोग औपचारिक इति ख ।

‡ अरविषयिण्या इति ख ।

§ तद्वैतसिद्धि इति ख ।

¶ नवपूर्वात् इति ख ।

| सुखत्वं इति कश्चित् दृश्यते ।

०० आनन्दमयत्वं न इति ख ।

निरवधिसुखात्मकत्वान् स एव भूमां तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन
निर्द्वारणादित्यर्थः । भूमी लक्षणमय उच्यते यत्र नान्यत्पश्य-
तीत्यादिना । यस्मिन् ज्ञाते सति नान्यत् पश्यतीत्यर्थः । तथा
सति सर्वात्मभाववतः प्रभुदर्शने सत्यपि लीलोपयोगिषस्तु-
दर्शनादिकमनुपपन्नमिति शब्दा तु तस्य हवा एतस्यैवं पश्यत
एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता
वेदितव्या । तैः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्प-
द्यते नतु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ।

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां व्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां
पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाये सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः
स्नानुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तञ्च श्रीभागवते ताभिरेव ।

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु

यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्य कृत्ये ।

पादौ पदं न चलतस्तपेत्यादिना ।

तेन ज्ञानयत्तिक्रियाप्रकृतिरिरोधानमुक्तं भवति । अथे तदा-
धिर्भावादिकं स्फुटमेव ।

नतु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकं मां तमेकं * वाक्यं ।
तत्रोपक्रमे मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतुश्चैव मे । भगवद्दृशि-
व्यस्तारति योक्त्रमात्मविदिति सोऽहं भगवः योचामोत्यादिना
स्वात्मज्ञानस्यैवोक्तमादुपसंहरोऽपि तमादायैवोचितः अथे

* सभादात्मकमेकं वाक्यं इति खं ।

† श्रुतुः श्रेवं मे इति ख ।

चेदात्मपदानामीश्वरपरत्वं स्याद्वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्
तन्नाहाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेषएवायमिति मन्तव्य-
मित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः* ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्दरणजासर्वात्मभावलिङ्गभुयस्त्वं वाधि-
तव्यं वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्वलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वन्तु
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये परदीर्घत्व-
मिति जैमिनोयसूत्रे सिद्धं । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं
चमेवेष हृणुते तेन लभ्यन्त्येष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति
श्रुतिर्वरणमात्रसम्बन्धमाह । एतदपि च नायमात्मा बलहीनेन
सुख्य इत्युपक्रम्यैतैरुपायैर्यतते यसु विहांसस्यैव आत्मा विशते
ब्रह्मधामेति श्रुतिः पठ्यते । एतच्च विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्र
निरूपितं ।

अपरश्च । नात्मवित्तरति शोकमात्मविदिति नारदवाक्यानु-
वादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्रामकत्वेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति
शायने स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमा-
रोक्तं प्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिक-
त्वेन सुखात्मकत्वेन भूमामं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तन्ना-
प्यर्थमत्याक्तौ कश्चिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वा-

त्मभाववत्त्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं स एवाधस्तादित्यादिनीकवान् । नत्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मकी भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्रभिन्नाधिकरणाभावादन्वयाप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वत्
दृष्टस्य तदुक्तं ॥ ५० ॥

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्त्री महिषीत्युत्तरं । तदर्थंस्तु स्त्रीशब्देन हते भक्ते यो महिषरूपः सर्वात्मभावस्रस्मिन्निति । स्वरूपात्मके महिषीति वा । भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात् पुरुषोत्तमाप्रापकत्वात् अस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽयमेव भाव इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यक्ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः ते त्वनियतस्रभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः स एवाधस्तादित्यादिनात्त्रैवेदृशसर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं* स्त्री महिषीति तमेवानुबन्धाति स वा एष इत्यनेन । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वञ्चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात्तदीक्षरीत्यानुबन्धः न कुर्यादहङ्कारादेशादिकञ्च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वान्यवस्त्वभावात् क्षापीत्येव वदेत्तथादक्षदुक्तएव माङ्गीऽनुसत्तैव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्तेषामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञान-

चेदात्मपदानामीश्वरपरत्वं स्यादाक्यभेद उपक्रमविरोधय स्यात्
तस्मादाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेषएवायमिति मन्तव्य-
मित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः* ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्वरणजासर्वात्मभावलिङ्गभ्रयस्त्वं वाधि-
तयं वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्वलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वन्तु
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये परदौर्बल्य-
मिति जैमिनोयसूत्रे सिद्धं । मङ्गल इतरसाधननिषेधपूर्वकं
यमेवेष दृष्टते तेन लभ्यन्तस्यैष आत्मा दृष्टते तदुं स्वामिति
श्रुतिर्वरणभावलभ्यत्वमाह । एतदप्ये च नायमात्मा बलहीनेन
लभ्य इत्युपक्रमैतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्यांस्तस्यैष आत्मा विश्रुते
ब्रह्मधामिति श्रुतिः पश्यते । एतच्च विद्यैव तु निर्धारणादित्यत्र
निरूपितं ।

अपरञ्च । नात्मवित्तरति शोकमात्मविदिति नारदवाक्यानु-
वाद्योरामपदमुत्तमप्रश्लात्मकत्वेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति
शायते स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽती ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमा-
रोक्तं प्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिक-
त्वेन सुखात्मकत्वेन भुमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्रा-
प्त्यर्थमत्यार्त्तौ कश्चिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वा-

अभाववत्त्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं स एवाधस्तादित्यादिनीकृतवान् । नत्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मकी भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्वत्
दृष्टश्च तदुक्तं ॥ ५० ॥

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्त्री महिम्नौत्पत्तरं । तदर्थंस्तु स्त्रीयत्वेन हते भक्ते यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति । स्वरूपात्मके महिम्नौति वा । भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात् पुरुषोत्तमाप्रापकत्वात् अस्मैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहित्वरूपोऽयमेव भाव इति महिमशब्देनीच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यक्ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावेः ते त्वनियतत्वभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः स एवाधस्तादित्यादिनात्मैवेदेषु सर्वमित्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं* स्त्री महिम्नौति तमेवातुबध्नाति स वा एष इत्यनेन । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वस्येदिह प्रतिपाद्यं स्यात्तदोक्तरीत्यानुबन्धः न कुर्यादहङ्कारादेशादिकञ्च न कुर्यादुक्तप्रशोत्तरं स्वान्ययस्वभावात् कापीत्वेष यदेतन्मादृशदुक्ताएव मांगीऽनुषत्तव्यः । आटिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्तेषामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विज्ञान-

त्रिति क्रमेण यद्विरूपितं तदुच्यते । पूर्वं द्यतिविंशादुभावेन
 तदितरास्फूर्त्या तमेव सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्य-
 नेन । ततः किञ्चिद्वाह्यानुसन्धानेऽहद्वारादेशो भवति सत्त्वहमेव
 सर्वतः स्वकृतिधामर्येण तं प्रकटोकरिष्य इति मनुते करोति
 च तथा । अतएवान्वेषणगुणगाने कृते ताभिः एतदेवोक्तमेवं
 मन्यान इत्यनेन । ततो निरूपधिस्येहविषयः पुरुषोत्तम आत्म
 शब्देनोच्यत इति तदादेशो भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधन-
 वैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजस्येहजविधिधभाववान् भवति तदे-
 तदुक्तमेवं विज्ञानन्नित्यनेन अतएवोपसर्ग उक्तः । ततोऽतिदैन्ये-
 नाविर्भावे * सति या अवस्थास्ता निरूपिता आत्परतिरित्या-
 दिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोत्तमवाचका ज्ञेयाः । अन्यथोपचारि-
 कत्वं स्यात् । सुखे सम्भवति तस्यायुक्तत्वात् ।

ननु सर्वात्मभावस्यापि सुखौ पर्यवसानमुत नेति संग्रह-
 निरासाय दृष्टान्तमाह । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । सुमुक्षुभक्तस्य
 स्नेहदाहृत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्त-
 प्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते तच्च कर्मज्ञानात्तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः
 पार्यक्त्वेन तद्विष्टमेव साधयति यथा † तथा सर्वात्मभाववती
 भक्तस्य यत्कारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः
 साधयति नान्यमिति न सुखौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः
 स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । दृष्टयेति । उक्तभार्यवती भक्तस्य
 प्रभुस्वरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावीऽस्माभिरिव दृष्ट इत्यर्थः ।

एतादृशा अनेके दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतं । अत्र यद्-
मपि प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भगवतीति शेषः । श्रीभाग-
वते दुर्वाससं हृत्य भक्तपराधीन इत्युपक्रम्य वसे कुर्वन्ति
मां भक्त्या सरस्त्रियः सत्पतिं यथेति । योहि यद्दशैकतः स
तदिच्छानुरूपमेव करोत्यती न सायुज्यादिदानं किन्तु भज-
नानन्ददानमेव । तेषां सुक्त्यनिच्छा तु

मत्सेवया प्रतीतञ्च सालोक्यादिचतुष्टयं
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविभ्रुतं ।
स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः
सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमयुत
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।

इत्यादि वाक्यसहस्रैर्निर्णीयते ।

न, सामान्यादप्युपलब्धेऽर्थात्पुनश्चि
लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु नान्यत् पश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभाव-
निरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वो-
क्तिश्च । अतस्तस्य सुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यतेऽत्र तु तस्य
सर्वेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पश्यते । एवं सति न तन्निरू-
पणमचेति वा वाच्यं* तद्भाववतोऽप्यन्यकारवत्त्वमिति वा । द्विती-
यस्थोक्तप्रमाणपराहसत्त्वेनाद्यप्येवाशयणीय इति पूर्वपक्षं निर-
स्यति । नेति । तत्र हेतुमाह सामान्यादप्युपलब्धेरिति । तत्-
समानधर्मयोगादपि तद्वयो गः श्रुतावुपलभ्यतेऽनेकधीयतः प्रक-

* यथेति वाच्यं इति ख ।

तेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद्भवत्सम्बन्धिषु
 सर्वेषु सुरेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरर्थोऽज्ञेयः । ननु यथा-
 श्रुतएवार्थोऽस्य तथाह नहि लोकापत्तिरिति । सर्व्वामवत इति*
 प्रकरणात् नान्यत्पश्यतीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणादि-
 सर्व्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोऽपि नेति आपनाय हि शब्दः ।
 किञ्च । एतदप्ये न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्रुत्या यथा मृत्यु-
 निषेधः कियते तथात्मन एवेदं सर्व्वमिति श्रुत्येवकारेणात्माति-
 रिक्तव्यवच्छेदः कियत इति मृत्युवन्तीकोऽपि न सम्ब्रूयत इत्याह ।
 मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्यो-
 रेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति
 ज्ञायतेऽतएव नोतदुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽप्ये कृतः ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्
 त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

अत्र हेतुन्तरमाहात्म्येव श्लोके सर्व्वमाप्नोति सर्व्वथ इति
 परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्य आत्मन एवेदं सर्व्वमिति
 यत् पूर्व्वं श्रुतिवाक्यं तद्विधत्तेव प्रतीयत इति न लोकसम्बन्धो
 वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदं सर्व्वमिति वाक्येनैवैतदर्थ-
 लाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेति शङ्कायां तत्र हेतुमाह । तु शब्दः
 शङ्कानिरासे । भूयस्त्वाद्धेतोः उक्तेऽर्थे हेतूनां बाहुल्ये तत्तदार्थं
 भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा
 भूयः पदमाधिक्यार्थकं । तथाच स्रक्तसाधनसाधितफला-

पेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति
शापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ।

एक, आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरसम्भ्रतिमप्याह । एके शाखिनस्तैन्निरीयाः
शरीरे भक्तशरीरहृदयाकाश* इति यावत् । तत्रात्मनो भगवतो
भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं
पठन्ति ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

अत्रोपक्रमे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिरचरब्रह्मविदः
परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थन्तर्देशाभ्युक्तेति
वाक्यं तद्ब्रह्मप्रतिपाद्यत्वेनाभिसुखीकृत्यैषा वक्ष्यमाणा षड्
अचरब्रह्मविद्धिरुक्त्युक्त्वा तामुक्तवती सत्यं ज्ञानमिति । पर-
ब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवैद्यं न शब्दादिभिर्वैद्यमिति शापनाय स्वयं
सत्त्वप्रतिपादिकाथन्यमुखेनोक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्व-
कामोपभोग उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारी
भवतीति श्रुतेरप्युक्तएवार्थो मन्तव्यः ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न त्वपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्याऽचरब्रह्मविदः परब्रह्म-
प्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत

* भक्तशरीरे हृदयाकाशे इति पाठान्तरं ।

† ब्रह्म यो वेद निहितं परमिति श्रुतेरिति ख' ।

तन्निरपेक्षमिति भवति संग्रहः । अत्र श्रुती तन्मात्रोक्तेरितर-
निरपेक्षमेव तत् तथेति पूर्वं; पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञान-
मार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् । सा त्यनेकप्रमाणयाधितेति
पूर्वमवोचाम ।

किञ्च । ज्ञानशेषभूतब्रह्मापेक्षया फलात्मकस्य परस्य सुख्य-
त्वात् तदेवाभ्युक्तेति श्रुतिस्मृदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभिसुखीकृत्य
अगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते ।
तथा च गुहायां यद्याविभूतं परमं व्योम पुरुषोत्तमगृह्यात्मक-
मक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भव-
तीति तन्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन्नित्यनेन † । तथाच ज्ञानिनां गुहासु परमव्योमोव्यति-
रेकएव । तत्र हेतुस्तद्भावाभावित्वादिति । यमेवैष वृणुत इति
श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यासम्भवात् ज्ञानिनां तथावरणा-
भावात् भगवद्विषयको भावो न भावोति तथेत्यर्थः । ननु
ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोऽप्यसु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भाव-
मपि न पश्याम इत्यायद्वायामाह न तूपलब्धिवदिति । उप-
लब्धिर्ज्ञानं तदद् गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै
भक्त्या यज्ञोलाविशिष्ट स्वस्वरूपमनुभावयिता प्रभुर्भवति तद्-
गुहायां तस्मीलाययभूतमक्षरस्वरूप वैकुण्ठलोकवदाविर्भावय-
तीति नोक्तगुहालेशेऽपि । अत्र पुरुषोत्तमस्य चाक्षुषत्वं तत्र
ततोऽधःकक्षस्य तस्य तद्यत्वे वा शडा नाम । एतद्विषयपादितं
पूर्वं विदन्मण्डने च ।

मनु ज्ञानिज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूताक्षरयो र्भेदोऽस्ति न
 वा । नादो मानाभावादेकत्वेनैव सर्व्वत्रोक्तेः । न द्वितीयः ।
 निरवयवस्य क्वचिन्नोकरूपत्वात्द्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्तेरिति
 चेत् । सैवं । लोकरूपत्वस्य पद्याद्भावित्वे होयमनुपपत्तिर्नत्वेवं
 किन्त्वक्षरस्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अग्न्यपारे भुवनस्य
 मध्य इत्युपक्रम्य तदेव भूतं तदु भव्यमा इदन्तदक्षरे परमे
 व्योमन् । एतदपि च यमन्तःसमुद्रे कवयोऽवयन्ति यदक्षरे परमे
 प्रजा इत्यादिरूपा । श्रुतिरपि

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।

समः सर्व्वेषु भूतेषु नश्यत्स न विनश्यति ॥ —

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमाङ्गतिं ।

यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥

इत्यादि तु गीतासु । श्रीभागवतेऽपि

दर्शयामास खं लोकं गोपानां तमसः परं ।

सख्यं ज्ञानमगन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनं ॥

यदि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ।

इति दशमे । द्वितीये च । तस्मै स्वलोकं भगवान् समाहितः
 सन्दर्शयामासेत्युपक्रम्य कालत्रिगुणमायादिसम्बन्धोराहित्यमुक्त्वा
 भगवत्पार्षदानुक्ता विमानप्रमदा उक्ता श्रीरुक्ता । तथाच
 श्रुतिश्रुत्यैकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेषाक्षरमिति निर्णयो
 भवति । एवं सति सच्चिदानन्दत्वदेशकालापरिच्छेदस्ययंपका-

शत्वगुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिनामचरविज्ञानं भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयं । भक्तानामशनिरिति श्लोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्यैव । प्रभुणा चे यथा विचारिताः सन्ति ते तथा* भवन्तीति तद्विचार एव सर्वेषामधिकाररूप इति कृतप्रथमपेक्षस्वित्यत्र निर्णीतां । अस्मिन्नर्थे क्रैस्तुतिकन्याय-कथनार्थं निर्द्दिशनेनोत्तरं पठति ।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि
प्रतिवेदं ॥ ५५ ॥

यामे तत्तद्विद्विद्यतकर्त्तव्यान्व्याधानादीन्यज्ञानि । तत्राव-
बद्धाः सर्वेषां त्विजो यजमानेन । अवबन्धनं नामाध्वर्युं त्वां
हृषे हीतारं त्वा हृषे उद्गातारं त्वा हृषे इत्यादि रूपं
वरणमेवान्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकत्राधिकारो
नान्यत्रेति नियमो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यज-
मानेच्छैव हेतुः । ते च तदा न सर्वास्तु शाखास्तु विहितान्य-
ज्ञानि कर्त्तुं सर्वे शक्ताः किन्तु यजमानवरणनियमिता एव
तथा । तत्र हेतुमाह । हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्य-
ज्ञानि हीनमृचाध्वर्यवादि यजुषीहानं सास्त्रेति । तथाचा-

* ते ते तथा इति खं ।

† निर्णीतः इति खं ।

‡ त्वां हृषे इति वा पाठः ।

§ हीतारं त्वां हृषे इति वा पाठः ।

॥ उद्गातारं त्वां हृषे इति वा पाठः ।

॥ सर्वेषीति ख ।

लौकिके वैदिके कर्मणि जीवेच्छा नियामिका भवति यत्र तत्र
 किमु वाच्यं प्रतिलीमकूपं* सावकाशममितब्रह्माण्डस्थितिमत-
 स्तदीशितुरिच्छैव नियामिका तत्तत्साधनफलसम्पत्ताविति ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामग्रे भक्तिमार्गीय-
 त्वं यत्र भवति तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः† ।
 चत्विजस्त्वेकस्मिन् याग एकत्र हतस्य नापरत्रापि तथेति
 विरुद्धो दृष्टान्त इत्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह । यथैकएव कस्मिन्
 मन्त्रो बह्वेषु कर्मसु सम्बध्यते कश्चित् द्वयोः कश्चिदेकत्रैव तथैव
 विधानात् तथा अत्रापीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मोच्यते । यत्र
 काम्येनैव नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वप्रत्यवाय-
 परीहारेऽप्येकमेव तदुपयुज्यते । तथाच सर्वतोमुखेऽनेक-
 होत्प्रवरेऽध्वर्युपवरे च गृह्यमाणे देवाः पितर इत्यादिना
 यजमानकर्तृकानुमन्त्रणमेव सर्वत्र सम्बध्यते तथैव विधेस्तथा-
 द्वापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं तेन तत्तद्विष्ठानन्तरं भक्ति-
 निष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवीमित्युदाहृत्यैव
 मन्त्राणांशुधारणान्मन्त्रादिरोधारः स यथा ब्रह्मात्मकत्वेनैक
 एव सर्वमन्त्रेषु सम्बध्यते तथा वरणमपीति तथैत्यर्थः‡ । यद्य-
 पीतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतो वरणं तथाभूतमेकमेवेति

* प्रतिलीमकूपं इति ख' ।

† इति सिद्धान्तः इति ख' ।

‡ साधकमे इति ख' ।

§ अनुमन्त्रणमेकमेव इति ख' ।

¶ वरणमपीत्यर्थः इति ख' ।

नोक्तदोषस्तथाप्युत्कृष्टमार्गे हतस्य नीचकृत्वापादानमनुचित-
मिति मत्वा पञ्चान्तरमुक्तं । वस्तुतस्तु साधनमर्थ्यादया यत्र
भक्तिर्दित्सिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ।

भूम्नः क्रतुवक्ष्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५० ॥

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तत् सुखमित्युक्तं ।
भूमस्वरूपजिज्ञासायां यत्र नान्यत् पश्यतीत्यादिना तद्वन्नि-
रूपित तत्सर्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । भूम्ना
हि सुखरूपतोच्यते । सर्वात्मभावे तु विरहभावे दुःसह-
दुःखानुभवः श्रूयते तेन मीचसुखमेव यो वै भूमेत्यादिनोच्यते ।
यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्च । अग्रे च स वा एष एवं
पश्यन्नित्याद्युक्ता तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवतीति फल-
सुच्यते । तच्च मोक्षानन्तरमसम्भाव्यतः स भाषो मोक्षोऽनोच्यत
इति सशयः । तत्र कामचारोक्तेर्मुक्तिपूर्वदर्शनायां तन्माहात्म्य-
निरूपणार्थत्वादमृतशब्दाच्च मुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति पूर्वः
पक्षः । तत्र भूमशब्देन स भावएवोच्यत इति सिद्धान्तस्तत्र
दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्नमिति
शङ्कां परिहरति । भूमः सर्वात्मभावस्य ज्ञायस्त्वं सर्वस्मान्-
मन्तव्यं । तन्नोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह । क्रतुवदिति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके पद्यते परमेष्ठिनो वा एष
यज्ञोऽयं आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्युपक्रम्य य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासी यजते परमामेव काष्ठां गच्छतीति । यथा
व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्ण-
मासयोः सर्वैर्क्रतुभ्योऽधिकत्वं वक्तुमप्य आसीदिति स्तूयते तथा

दुःखहेतुत्वोऽप्यन्यत्राभ्यसाक्षात्पुरुषोक्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुख-
रूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिस्तु स एवाधस्तादित्या-
द्युक्ताप्यहद्वारादेश इत्याद्युक्ताप्यात्मादेश इत्यादुक्तवत्ये-
चेतादृशस्यात्मनएव प्राणाभास्मरादिसर्वमिति च दर्शयति ।
एतत् सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न तु मुक्तस्य । वृत्तिभेदा-
भावात् प्राणायामभावाच्च । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामिव
सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वदेत् ।

यद्वा । ननु लोकेऽपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्थ्याच्च
त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभिचारिभावाः श्रूयन्ते सैव सर्वत्र सएव
सर्वत्रेति एवं सति लौकिकसमर्थवत्त्वात्* त्वदुक्तभावस्यालौ-
किकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाल्लौकि-
कत्वमपि न तथेति भवति संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्वादि-
ज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेहभावस्यापि सभावान्नास्या-
लौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्वस्य भावस्य लौकि-
केभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यं । ननुक्तं लौकसाधारण्यं बाधकमिति
शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह । क्रतुवदिति । यथा दर्शा-
दिषु दोहनाधिग्रयणान्तश्च त्रींश्वघातादिपुरोडाशभक्षणादीनां
लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेऽपि न लौकिकत्वं लौकिकप्रमाणा-
प्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात् तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन
श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावस्तेति दिक् । वस्तुतस्तु ग्राम-

* उपपत्तिकत्वात् इति खं ।

सिंहस्य सिंहसंरूपत्वेऽपि* न तादृग्रूपं वक्तुं शक्यं तथा लौकिका-
 पुंसि नाप्यां वा तदाभासो रसभासो निरूप्यते तद्दृष्टान्तेन
 भगवद्भाववद्भक्तीति भावनार्थं नक्षुपीणां लौकिके तात्पर्यं
 भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह तथाहीत्यादि । पूर्वोक्तभाव-
 वत् प्राक्तनः प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रुतिस्तस्य हवा एतस्यैवं
 पश्यत इत्यादिना । इतः पूर्वमपि स वा एष एवं पश्यन्नित्युप-
 क्रम्यात्करतिरात्मकीड प्राक्तमित्युन प्राक्तानन्दः स स्वराड्भवति
 सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिय । न हि लोकैवं
 सम्भवत्यात्मपदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वोत्तमविषयकभाव-
 स्त्वेप तथात्वं युक्तमिति उपपत्तिर्हिमन्वेन सूच्यते ।

• नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् १. अथ
 मत्स्यादिरूपाणां भगवद्वतारवच्च + मविमिष्टमिति सर्वेषां
 समस्योपासना कार्या उत पार्थक्येनेति विचारयति । तत्रो-
 पास्याभेदेऽपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रानुपासनलक्षणाव-
 द्वासम्भवाद्वा अप्यसिद्धिसम्भवादि समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते
 सिद्धान्तमाह । सर्वेष्ववतारेषु नानैवोपासना कार्या । तत्र
 हेतुः शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकशब्दानां मन्त्राणां
 चादिपदादाकारकर्मणाश्च भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धा-
 नामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः
 सूचितः ।

* सिंहस्यैव सिंह इति च ।

† अवतारवत् इति वा पाठः ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । किं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिविषयैः समुच्चय उत विकल्प इति । तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह । उपासनानां विकल्प एव । तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् । मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टं । एवं सत्येकैवैष तस्मिन्नावपरस्याप्रयोजकत्वाद्दिशोत्तादिवपित्यताबोधकशुभभावात् तदर्थिनो विकल्प एव ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चयेरन्न वा
पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु उपासनेषु भिन्नानि * फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफलार्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चयेरन्नविशिष्टफलत्वाभावात् । यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकत्वं † श्रूयते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चयेरन्नपि स्वकामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येनाविशिष्टफलत्वा ‡ भावादिति पूर्वहेत्वभावादिति द्विष्टऽप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञेयं । अथवा कामैक्ये † नियतफलकानि तानि न समुच्चयेरन् । अत्र हेतुः स्पष्टः ।

* भिन्नानि भिन्नानि फलानीति ख' ।

† त्वनेकफलकत्वमिति ख' ।

‡ फलफलत्वभावादिति ख' ।

§ अतिशय इति ख' ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावात् ॥ ६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वा अङ्गेषु तमाह । एकार्घसाधकाना-
सुपासनानां भेदेनाङ्गभेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र
समुच्चीयेरन्नवेति संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानान्तदेवा-
श्रयस्तथा च यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ।
अत्र हेतुमाह ।

शिष्टेषु ॥ ६२ ॥

तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः ।
चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि बाधिकेति ० सूच्यते ।

समाहारात् ॥ ६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ध्यानमार्गीयोपासने
तमाह । अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादि-
रूपत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते । श्रीभागवते च नमस्ते रघुवर्या-
येत्यादिरूपा स्तुतिर्व्रजनाथे । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवद्-
वतारस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत
इति सर्वरूपत्वेनैकयोपासनमपि साधित्वर्थः ।

गुणसाधारण्यश्रुतेषु ॥ ६४ ॥

ऐन्द्र्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते † ।
तेन धर्मिधर्माणामैक्यात् पूर्वोक्तं साधित्वर्थः ‡ ।

• अरिभक्त्या इति ख ।

† साधारण्ये श्रूयते इति ख ।

‡ पूर्वोक्तमापुरिति ख ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यमुतविकल्पिकमिति * संशयः । उक्त-
रीत्या नित्यत्वे प्राप्ते तन्निषेधमाह । नेति । किन्तु वा विकल्प
एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह सहभावाश्रुतेरिति ।
नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत् स्यात् तदा स्यात्
तद्योपासनस्य नित्यता नन्वेवमतो विकल्पएवेत्यर्थः ।

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूप-
मुपास्यत्वेन मत्वा तत्तद्योपास्त इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य
दर्शनं भवति न तु सर्वेषामितोऽपि हेतोर्विकल्पएवेत्यर्थः ।
एतद्दृष्टान्तेन यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग्धर्म-
विशिष्टमेवेकं † रूपमुपास्यमिति व्यासहृद्यमिति ज्ञायते ।
उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतुत्वा सर्वोपासनानां भग-
वत्साक्षात्कारः फलमिति ज्ञायते ‡ । माहात्म्यज्ञापनार्थ-
परं सर्वविताररूपत्वं यथार्थमेव कैचिद्ज्ञायते । यथायत्नात्
तदप्यविरोधादिति § श्रेयम् ॥

इति श्रीवेद्यासमतवर्ति ॥ श्रीब्रह्मभाष्यविरचिते व्याससूत्राद्-
भाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

* ऐच्छिकमिति वा पाठः ।

† उपलब्धकारेण समाहार इति द्विवक्तिरिति ।

• ‡ एवैवं इति च ।

‡ वन्दने इति च ।

• § विरोधीति च ।

‡ उपलब्धकारे विदुर्नामित्येति वन्दने ।

चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः, शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्चाख्यान्तरोक्तधर्माणामणुपसं-
हारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तत्राद्येनो-
त्तरकाण्डप्रतिपाद्यत्रयफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपा-
दितकर्माणामुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यधुना विचार्यते । विधि-
पक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिद्ध्यति । निषेधपक्षे
तु केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थं इत्या-
दिना । सिद्धान्तो ज्ञाते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमे-
वाह । अतः सर्वात्मभावादेव केवलात् पुरुषार्थः सिद्ध्यति ।
कृतः । शब्दात् श्रुतेरित्यर्थः । श्रुतिस्तु नायमात्मा प्रवचने-
नेत्युपक्रम्य यमेवैष ह्यणुत इत्यादिका ब्रह्मविदाप्नोति पर-
मित्यादिका । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । सनत्कुमार-
नारदसंवादे यत्र नान्यत् पश्यतीत्याद्यात्मिका खान्दोग्यश्रुतिश्च ।
एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्वाचस्य फलसाध-
कत्वं श्रूयत इति तथा । अत्र फलमत उपपत्तेरित्यत्रैवोपपत्ति
हेतुत्वेनावुक्त्वा श्रुतिपददानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन श्रुति-
स्यत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्याप्ताभिमत इति
ज्ञायते । तेन

केवलेन हि भावेन, गोप्यो गावः खगा मृगाः ।

येऽन्ये भूदधियोनागाः सिद्धा मासीयुरक्षसा ॥

यत्र योगेन सांख्येन दानवततमोर्ध्वदैः ।

ध्यात्वास्वाध्यायसंश्रमैः प्राप्नुयाद्यन्नवानपि ॥

इत्यादिरूपास्मृतिर्देवि संगृह्यते । एतेन श्रुत्यादिप्रमाण-
वादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषाम-
प्रामाणिकत्वं ज्ञायते । अतएव स्वनाम गृहीतं । स्वस्य वेद-
व्यासकत्वेन तत्रैव यतो भरः ।

अपरञ्च । वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरु-
षार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुक्त्यनिच्छाकथनाभ्युक्तीपस्य-
व्यपदेशाच्च सुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् * सा भवतु नामान्यैः
साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः स तु सर्वान्-
भावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदमनुक्त्वा पुरुषार्थपदमुक्तं । एवं
सत्यस्य स्वस्यार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञायते । तथा
सत्ययं श्लिष्टः प्रयोगः । तथाहि । पुरुषार्थो भगवानेव । कुतः ।
अतःशब्दात् । अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादित्यर्थः । तैत्ति-
रीयोपनिषत्स पद्यते

अतःपरं नान्यदणीयमष्टु हि

परात्परं यन्महती महान्तं ।

अदेकमप्यज्ञमनन्तरूपं

विश्वं पुराणन्तमसः परस्तादिति ॥

पद्याच्च प्रत्यवतिष्ठते † ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादे यथान्येष्विति
जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिष्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकी यागः

* पुरुषार्थित्वात् इति च ।

† इत्यवतिष्ठते इति च ।

फलातिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यसुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत् ।
अत्र दृष्टान्तमाह । यथान्येष्विति । अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु
यस्य पर्णमयी लुङ्गर्भवति न पापत् श्लोकत् श्रुतीति । यदाङ्गे-
वचुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धौ यत्रयाजानूयाजाः इज्यन्ते वस्त्रं वाः
एतद्व्यस्य क्रियते कर्मः यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इत्येवं
जातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ।

ननु तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनोलीकमीप्-
सन्तः प्रव्रजन्ति । एतदग्रे च ते इ स्य पुत्रैषणायाय वित्तैषणा-
याय लोकैषणायाय व्युत्याय भिक्षाचर्यं १ चरन्तीति श्रुति-
भंगमत्ज्ञानवतः सर्वं त्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत
उत्तरं पठति ।

आचारदर्शानात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि षसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः
पश्यति तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मत-
मनुवदन्निममप्यनुक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे
गार्हस्थ्यमितेषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्य-
शक्तानां तेषां त्यागमनुवदति । लोकैषणायाय व्युत्यायेति श्रुति-
लीकसंग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यं ।

● उष्टकान्तरे यदिति पदं नास्ति ।

† उष्टकान्तरे कर्म इति पदं नास्ति ।

‡ यत्रयाजानूयाजा इति वा पाठः ।

§ कर्मं द वा इति च पाठान्तरं ।

¶ अथ भिक्षाचर्यं इति खं ।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्मचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च जन-
कोह वेदेहो ब्रह्मदक्षिणेन यज्ञेनेज इत्यादिरूपा । तथाच
ज्ञानेनैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात् तदा तद्वत् प्रायाससाध्ये कर्मणि
प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणि समन्वारभेत इति श्रुतिः फलारम्भे
विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायां ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत इति कल्पश्रुत्या
ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्याद्विज्ञाधि-
कारसम्पादकत्वात् कर्मशेषमेवेत्यर्थः ।

ननु यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रवजेत् । गृहाद्वा प्रवजेद्-
वनाद्वा इत्यादि श्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्वागयोरैच्छिको
विकल्पोऽङ्गीकार्योऽतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

प्राञ्चिनं धूम्रललाममालभेत योदुर्वाङ्गणः सोमं पिपा-
सेत् । ऐन्द्रार्घं पुनरुत्सृष्टमालभेत यथा ० तृतीयात् पुरुषात्
सोमं न पिबेद्विच्छिवो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः
सन् प्राट्तीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति । यावज्जीवमग्नि-
श्रोत्रं बुद्ध्यादित्यादि श्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयन्ते
न तथा तत्त्याग इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः । चकारात्

नियतस्य तु सत्र्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्त्रामसः परिकीर्तितः ॥

इत्यादिरूपा सृतिः समुच्चयते । त्यागविधिरथक्तविषय
इत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात् तु वादरायणस्यैवं
तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनत्ति । यदुक्तं शेषत्वात् पुरुषार्थ-
वाद इति तन्नोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्य-
मपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं, दूरापास्तं । यत ईश्वरः
कर्मणः सकामादधिक उद्दिश्यते* । तथाहि ।

स वा प्रयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रयास्ति यदिदं किञ्च ।

† स न साधुना कर्मणा भूयानो एवासाधुना कनीयान्
इत्युपक्रम्याद्ये पद्यते ।

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा अहया
यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो
लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीत्यादि ।

एवं सति यत् ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं
स्यात् किन्तु यज्ञस्य तद्देहनशेषत्वं । एतेनैन्यत्वेन तच्छेषत्वं
प्रत्युक्तं वेदितव्यं । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात् तद्विशिष्टस्य

* उपदिश्यते इति खं ।

† स न साधुना इति ख ।

‡ मुनिमेवतु इति खं ।

तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । न च पूर्वं सामान्यत इत्यज्ञान-
 मासीत् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्म-
 फलं भावीति* न तदशेषत्वमिति वाच्यं । तमेव विदित्वा मुनि-
 भवत्येतमेव प्रवाजिनो स्त्रीकर्मभीषन्तः † प्रव्रजन्तीति श्रुतिस्तद्दे-
 नस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवात् । यद्य साध्वसाधुःकर्म
 फलसम्बन्धरहितस्तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमती जीवात्मन
 एव तथात्वं ननु परस्य । न चैतयोर्वास्तवामेदान्नैवमिति वाच्यं ।
 वास्तवामेदास्त्रीवेष्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य सुवचत्वात् । वास्त्व-
 वामेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तन्मादाय ये पूर्वपक्षास्तौ पूर्व-
 पक्षा एवेत्यलमुक्त्या ।

न कर्मणा न प्रजया धनेन
 त्यागेनैके षम्यतत्वमानयः ।
 परेण नाकं निहितं शुहायां
 विभ्राजते यद्यतयोऽ विद्यन्ति ॥

इति श्रुत्या कर्मप्रजाधनेर्मोचाप्राप्तिमुक्त्वा त्यागेन तप्राप्ति-
 रूच्यते । त्यागविषयध्यान्यध्यानुत्तया ‡ साविध्यात् कर्मादीना-
 मेव त्यागोऽभिप्रेतः । तथाच सुकोपसृष्यत्वाद्भगवत उक्तसाध-
 नेन मुक्ताः सन्तोनाकं परेण विद्यमानमपि भक्त्या शुहायां
 विभ्राजते तत् यस्मात् परत्रापरमस्त्रीत्यादिनोपक्रान्तत्वात्

* भवतीति इति ख ।

† स्त्रीकर्मभूत इति ख ।

‡ साधुः साधुःकर्मभूतत्वमनर्थ इति पुराणान्तरेषु दृश्यते ।

§ तत् पक्ष इति ख ।

¶ त्यागविषयसाधुत्वा इति ख ।

पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयः पिरहभावेन तद्धिना स्यात्तुमशक्तास्तत्-
 माश्रयं यतमाना विगन्तीति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तं । अग्रे
 वेदान्तविज्ञानित्यूचा ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तं । अन्यथा पीन-
 रुतयं स्यात् । एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्राप्यः पुरु-
 षोत्तमश्च श्रुतावुपदिशत इति तदेकप्रमाणवादिनो * वादराय-
 णस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः ।

एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं स्थानुभवमपि
 प्रमाणयति । तद्दर्शनादिति । उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव † भगवतो
 भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः । श्रुतयोऽधिकमात्मानं दर्शय-
 न्तीति न व्याख्यानमुपदेमपदेन पीनरुतयाप्रत्तेः । तन्मतमनिरस्य
 तस्मात् स्वमतयाधिक्यमावेत्तया निस्क्रामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतु-
 त्वेन परम्परान्नानमार्गीपयोगाङ्गीकारः‡ सूच्यते । पुष्टिभक्ति-
 मार्गेतु सोऽपि न यच्च योगिनेति वाक्यात् । एवं सति क्व कर्म-
 शेषत्वगन्धोऽपि ब्रह्मणीति भावः ।

तुल्यं दर्शनं ॥ ८ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न
 साधोयत्तुल्यं यतो दर्शनं । ब्रह्मविदां शुकहृतीयजन्मवदार्य-
 भादीनां त्यागदर्शनात् । एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं
 कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्य-
 शक्तान् प्रति त्यागविधिरिति निरस्तं । शुकादीनामतयात्वात् ।

* तदेकप्रमाणवादिन इति ख ।

† उक्ताधिक्यवत्त्वे इति ख ।

‡ अप सूच्यते इति ख ।

ननु जनकोह वैदेह इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं त्याग-
दर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्धविक्री ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारश्चेतिरूपयेच्छ्रुतिसादा त्वदुक्तं
स्मान्त्वेवं* यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्तु सर्वेषु न श्रूयते ।
तथाहि ।

एतद स्म वै तद्विदांस आह ऋषयः कावयेयाः किमर्था
यथमध्येष्यामहे किमर्था वयं यच्छ्यामहे एतद स्म वै तत् पूर्वं
विदांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रिरे । एतं वै तमाख्यानं विदित्वा
बाह्याः पुत्रैषणायाश्च विज्ञैषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्पा-
याश्च भिचाचर्यं चरन्ति । एतावदरे खल्वसतत्वमिति हीक्षा
याश्चवक्त्राः प्रवताजित्यादि श्रुतयो ब्रह्मविदां कर्मत्यागमेवानु-
वदन्ति । अतस्त्वागपच एव बलवान् † ।

ननु ब्रह्मविज्ञाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तद्योग
इति विभागः कुत इत्यागइय तत्र हेतुमाह ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

एतस्त्वैवानन्दस्थान्यानि भूतानि नात्रासुपजीवन्तीति श्रुते-
र्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं योगिनिता आनन्दास्ते

* मन्त्रेवमिति छं ।

† विशेषणाय इति छ प्रसङ्गे नास्ति ।

‡ एवं वक्ष्याम इति छं ।

§ ब्रह्मविज्ञाविशेषेऽपीति छं ।

सर्वं पुरुषोत्तमानन्दात्मका* एव । एवं सति येषु यावानानन्दो
 दत्तोऽस्ति तावन्तं तन्निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति
 ज्ञापनाय शतीत्तरं शतीत्तरमानन्दं श्रुतिन्यैरूपयत् अतएव
 पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्षं । उक्तस्तेन पुरुषधर्मस्याधि-
 कारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं प्रकृतेऽप्यन्यभाषराहित्यतारतम्येन
 भगवद्भावतारतम्यं, अत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे
 त्यागस्तदुत्कर्षे नैत्यर्थः । यच्चोक्तं तद्गतौ विधानादिति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेदपरोच्यते
 नतु परस्मिन्नाद्यत्वं न ब्रह्मत्वेनाविहितमन्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं
 तदध्ययनमात्रं यः करोति नतु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधि-
 कारो ब्रह्मत्वात्विज्य इत्युच्यते इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वं ।
 प्रत्ययस्यातिशयनार्थकत्वादिति श्रयेण ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति
 युक्तं तस्य तदात्विज्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्ग-
 ष्यते । अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो ततु ब्रह्म-
 विदोऽपीत्यर्थः । न च तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययन-
 स्यावकश्यत्वे तत्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात् तदतएव
 तत्राधिकार इति वाच्यं । शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वा-
 भावात् । नहि सितामधुरेति शाब्दज्ञानमात्रवांसन्नाधुर्यञ्चो
 भवति । तथा सति पित्तोपशमादिकं१ तत्कार्यमपि स्यात्

* सर्वपुरुषोत्तमानन्दात्मका इति ख' ।

+ अत्कार्य इति ख' ।

१ तथा तत्र ब्रह्मत्वेनेति ख' ।

२ पित्तोपशमादिकमिति ख' ।

नत्वेवं । अतएव छान्दोग्ये सनत्कुमारिण्य यद्देव्य तेन सोपसीदे-
त्युक्ती नारद षड्ग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं स्वाधी-
नमुक्त्वाह सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदित्यतोऽपरोचब्रह्म-
ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अतएव तैत्तिरीयोपनिषत्सु वेदान्त-
विज्ञानमुनिधितार्था इति पश्यते । विज्ञानमनुभवएव ननु ज्ञान-
मात्रमतो दूरापासं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं विद्याकर्माणीत्या-
दिसु संसार्थात्मनः पूर्वदेहत्यागधामयिकं हत्तान्तं निरूपयति
ननु ब्रह्मविद् इति समन्वारक्षणादिति सूत्रसुपेक्षितमाचार्येण ।
यद्योक्तं नियमाच्चेति तत्राह ।

नांविशेषात् ॥ १३ ॥

आग्निनमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतौ* यथा नियमः श्रूयते
न तथा त्याग इति यदुक्तं तत्र । कुतः । अविशेषात् । न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके सम्यक्तत्त्वमानश्रुतिः श्रुतिः
कर्मादिनाऽश्रुतत्वाप्राप्तिमुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्याग-
ध्यावश्यकत्वं पदनीति तच्चाद्य विशेपो यत इत्यर्थः । तथा-
चाश्रुतत्वमानश्रुतिपदात् सुसुधीः कर्मत्यागनियमोऽसुसुधी
स्तत्कतिनियम इति व्यवस्येति भावः ।

अथवा ननु क्रमपाप्ते तुरीयायमे हि कर्मत्यागो द्वितीये
तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञान-
मायम्भकं तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सृज्य-
नामद्वय निषेधति । नेति । यदहरेय विरजिदिति श्रुतेस्तावत्

* द्विपञ्चमविद्या इति यं ।

† कर्मकृतौ यथा इति यं ।

कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावदिति भगवद्वाक्याच्च त्यागे
वैराग्यस्य च प्रयोजकत्वादायमविशेषे विशेषाभावा*दप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । यत्रापि कश्चित् क्तमप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्रएवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्यय-
नादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितमतएव शकस्य वैराग्याति-
शयादुपनयनादेरप्यनपेक्षीच्यते ।

एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य
तच्छेषत्वं निरस्तं । अथ यद्विद्यतथा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन
परएवोच्यत इति वदसि तत्रापि वदामः ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दशपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति
तत्सुत्वर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्त्विज्येऽनुमतिः क्लियते
न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतमुक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

नन्वेव नित्या महिमा ब्राह्मणस्यां न कर्मणाः यद्भूते लोक-
नीयानिति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिध्येते । स च
प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः † कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्त
उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं
कामकारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण नतु विधिवशाद्यत्

* आशमविशेषाभावादिति खं ।

† भाष्येति खं ।

‡ कर्मणीति खं ।

§ ब्रह्मविद् ब्रह्म इति ख ।

करणं तत् कामकार इत्युच्यते । तथाचैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुण-
दोषप्रसङ्गी तत्प्रतिषेधमेके शाखिनः एव नित्य इत्यादि पठन्ति ।
न ह्येतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा कामेन
कारो यस्य स तथा तादृशेन कर्मणा प्राप्तहृद्भिष्ठासयोः
सम्बन्धाभावं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणैवराश्रया
लोकसंघादार्थं कृतं कर्म* ससुशोयते सर्वस्य वशी सर्वस्येगान
इति श्रुतेस्तथा ।

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकारीभावे ह्यन्तरसुच्यते । हैतुमाने हि
यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि यस्य त्वखण्डब्रह्माहैतमानं
ब्रह्मेत्येव न त्विदं ब्रह्मेति† सखण्डं । अत्रोद्देशत्वेन प्रपञ्चस्यापि
भानात् सखण्डत्वं‡ । तथावाखण्डतज्ञाने कर्मकृत्यधिकारादेशप-
मर्दं चैके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मस्यैतत्सम्भा-
वनापीत्यर्थः । श्रुतिस्तु यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कर्म-
स्येदित्यादिरूपा ।

ऊर्ध्वरेतःसु च गच्छे हि ॥ १७ ॥

अथेदं विचार्यते । ब्रह्मवर्थात्तन्तरं गच्छेत्स्यामपि श्रुत्या
योध्यते । ब्रह्मवर्थादेव प्रपञ्चेदित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिणश्च
प्रपञ्चजनमपि योध्यते । एवं सत्यपिरोधाय यदहरेदेति श्रुतेषु

* इत्युच्यते इति च ।

† इति च तत्प्रतिषेधमिति च ।

‡ उपमर्दमिति च ।

रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र • ब्रह्मवर्थाविशेषे-
ऽपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धियशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञान-
मेव हेतुर्वाच्यः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सत्यासयोगाद्यतयः
शुद्धसत्त्वा इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथा चैतादृशा एयोर्दु-
रेतस इत्युच्यन्ते । एवं सत्यूहरेतःसु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वया-
प्युरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां सत्यास
इति त्वदुक्तादिपरीतोऽर्थः सिद्धतीति क्व कर्मशेषत्वसम्भावना
ज्ञाने । ननु सत्यासेऽपि तदायमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसङ्कतं
ज्ञानमेतच्छेषभूतं तदसङ्कतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति
न वैपरीत्यमिति मातृ भाह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्-
फलञ्च न युक्तिसिद्धं किन्तु वेदमात्रसिद्धं । तत्र तु तमेवं
विद्वानमृत इह भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं । यएनं विदुर-
स्यतास्ते भवन्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षएव फलं श्रूयते
सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो
धर्मिप्राहकमानविरोधात् सत्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न
वक्तुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं सत्यासवैयर्थ्यमिति चेत् । न । ब्रह्म-
विदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विष्कारकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन श्रुत्या
कथनादतएव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्युक्ता सत्यास-
योगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्युक्तं । अत्र पक्षम्या अन्तःकरणे
संस्कारविशेषाधायकत्वञ्च प्रतीयते सत्यासस्य । स च संस्कारः
फलोपकार्यङ्गमित्याशयकः सत्यासो मर्यादामार्गं । पुष्टि-

• शब्देति खं ।

† परामिति खं ।

मार्गं त्वन्यैव व्यवस्था । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो
भवेदिति वाक्यात् ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ऊर्द्धरेतःसु च ज्ञानोक्तेस्तस्य सुक्तिफलकत्वोक्तेः किं प्रणया
करिष्यामीति येषां नोद्यमाना नायं लोक* इत्यादिश्रुतेषु ब्रह्म-
प्राप्तावेव सर्व्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्य्यमिति सिद्ध्यति । तस्या एव सर्व्व-
क्षेयापायपूर्व्वकपरमानन्दरूपत्वात् तु कर्मणि । दुःखात्मकसंसार-
हेतुत्वात् तस्य । जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राक्यात् । अन्यथा
निषेधविधिर्न स्यात् । तथाच कर्मविधिनापि परम्परामोघ एव
फलत्वेन परामर्श इति सिद्धान्तं † परामर्शं कर्मस्वातन्त्र्य-
वादी जैमिनिरपवदति वाधत इत्यर्थः । मोहकभासप्रवर्त्तकः
स इतीश्वरमेव न मनुते यतोऽतस्तस्यामिच्छस्य मते दूरापास्ता ।
कर्मानधिकारिणामन्वादीनां सञ्ज्ञासविधिविषयत्वमन्यथा वी-
रहा वा एष देवानां घोऽग्निमुद्गासयत इति निषेधविधिर्न ‡
स्यादती ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादनीभूत्वा प्रमजे-
द्यद्विषेतरथा ब्रह्मचर्यादेष प्रमजेत् गृहादनादिति श्रुतेरप्यग्रीहीन
एव स विषयो यत आशुर्भागविभागेनाश्रमाणा विधानं । तुरीये
तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकस्य नियतमतः कर्मस्यैव श्रुतेस्तात्-
पर्य्यं । अपिच । ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वेन विहित-
त्वमेव प्रयोजकं । अपरीक्ष्यब्रह्मज्ञानस्य न विषयं साक्षात् स्वशक्त्य-

* नोद्यमाना ऊर्ध्व लोक इति वा ।

† इति सिद्धं । न । इति च ।

‡ इति श्रुतिर्न्यादिति च ।

साध्यत्वाच्चोदनायोधकलिहाद्यभाषाद्य * ज्ञानस्य न सुक्ति-
साधकत्वं वक्तुं शक्यम् । य एन विदुरित्यादिसु यानेष्विज्य-
विश्वानुक्तिपरत्वाशयेनाह । अचोदना चेति । जैमिनिवत्तत्-
सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्वन्धः । तथाच
विधिसम्वन्धात् कर्मवानुष्ठेयं न तु सुक्तिसाधनमप्यतथात्वा-
दिति स्थितं ।

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

वादरायण आचार्यां जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्तव्यमिति
शिष्यसम्मतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण सम्वन्धः । तत्र हेतुः
साम्यश्रुतेः । यथा वीरहा वा एष देवानामिति श्रुत्या कर्म-
त्यागकर्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवत्ज्ञानरहितस्यापि सा
श्रूयते यतः । तथाहि

असूर्या † नाम ते लोका अन्धेन तमसाहताः ।

तांस्ते प्रेत्यापि‡ गच्छन्त्यविहांसीऽबुधा जनाः ॥

एतदग्रे च ये तद्विदुरन्वृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपय-
न्तीत्यादिरूपा । एतच्च निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततो वसु-
तसु

तमेत वेदानुषचनेन विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया
यज्ञेनानामकीन चेतमेव विदित्वा सुनिर्भवत्येनमेव§ प्रवाजिनो

* निराशभाषाचेति ख ।

† असूर्या इति च कश्चित् दृश्यते ।

‡ प्रेत्याभिगच्छन्तीति वा पाठः ।

§ भवत्येवमिति वा पाठः ।

लोकमीश्वरः* प्रव्रजन्ति इति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रम-
 कर्मकरणोक्तौ न स्वातन्त्र्यं कर्मणो षक्तुं शक्यं । अतएव शुकस्य
 न ब्रह्मचर्यादिकमपि फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् ।
 न च स्वर्गकामपदं श्रवणात्त्रैवमिति वाच्यं । तद्भिमतलोका-
 ल्पकत्वमेव यत्र दुःखेन संभिन्नमिति वाक्यशेषोक्तध्वगपद्प्रवृत्ति-
 निमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात् तस्यैव तत्रोक्तेः ।
 एवं सति तमेतं वेदानुवचनेनेति † श्रुत्येकवाक्यतायि सम्प-
 द्यतेऽन्यथा तु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि कारीरोचि-
 चादि यागाः श्रूयन्त इति नैवं निर्णय इति चेत् । उच्यते ।
 नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते ग्रीहिपखादीनां तन्नि-
 र्वाहकत्वात् तच्छेषत्वेन तेषां विधानं एवं सति वीरहेति श्रुतिः
 साम्प्रिकस्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्वासने दीपमाह
 नत्वाश्रमान्तरपरिग्रह इति मन्तव्यं । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधि-
 वैयर्थ्यं च स्यात् । न चानधिगतमादाय तत्समाहितिरिति
 वाच्यं । अत्र एच्छामोऽन्यपद्गादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति
 विधिरस्याहोस्त्रियायज्जीवमग्निहोत्रविधायकप्रव्रजनविधायक-
 वाक्ययोर्विरोधाभावाय विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्योऽश्रुतेः ।
 न द्वितीयः यदधरेव विरजेदिति श्रुत्या वैराग्यवतः प्रव्रजन-
 विधानात् तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात् । तेन
 नापुनस्य लोकोऽस्तीति श्रुतिरप्यविद्विषयिणोति न विरोधः ।

* लोकमीश्वर इति वा पाठः ।

† अथनेति च ।

‡ वाःपवर्गविधादय इति च ।

वडिशं घनकैर्विशुक्तं इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा भक्तिसाधनत्वे-
 नैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्वप्नतया
 फलसाधकत्वेन* । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्ता-
 नीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वं युज्यते † प्रकृते ज्ञानं
 भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति
 चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्दमेव कर्म श्रुतिविदधातीत्य-
 वश्यं वाच्यं । निन्दायां चेतरेपदात् ज्ञानमध्यपातिन एव तद्-
 विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवत्ज्ञानस्येतरनिर-
 पेक्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वमस्य कर्मणो वाच्यं । तथाचोक्तं ।

दानव्रततपोहोमजपस्त्राध्यायसंयमैः ।

श्रेयोभिर्विधिष्वैशान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ इति

एष नित्यो महिमेति श्रुतिरपि । यज्ज्ञाने सति विहित-
 निषिद्धकर्मकलासम्यग्भक्त्यदित्यादित्यनुक्ता तस्यैव पदवित् स्या-
 दिति यदुक्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वेन सुखत्वात् ‡
 तत्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्व विदधे § । तेन

शृण्वन्ति गायन्ति शृण्वन्त्यभीक्षणशः

स्मरन्ति नन्दन्ति तद्विहितं जनाः ।

तएव पश्यन्त्यधिरेण तावकं

भयप्रवाहोपरमं पदाभ्युजं ॥

इति याक्याश्च वर्षाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन

* फल साधकत्वेनेति च ।

† उच्यते इति वा पाठ ।

‡ यज्ज्ञाने श्रुतिमार्गरूपेण

§ विदधी इति च ।

कर्तव्या इति सिद्धं । तस्यैतच्छब्दस्य * प्रसिद्धार्थकत्वात्तत्रैव-
 प्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव । तत्रापि पदविदेव दोषभावेन भक्ति-
 मार्गीयज्ञानवानेव स्यादेवेत्येवकारः सर्वत्रानुपपद्यते । तथा सति
 भक्ती जातायां स्तएव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं तं
 विदित्वेति पद्यादुक्तवतीति तदाशयो ज्ञायते । अतएव पूर्वं
 कर्म निरूपितं साधनत्वात् । स्यादेतत् । भक्तिसाधनमेव † चेत्
 कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि तत्फलसम्बन्ध इत्यनुप-
 पन्नमिति चेत् । नैवं । कर्मणां हि भक्त्युत्पत्तौ ‡ स्वरूपयोग्यता-
 सम्पादकत्वमेव नायमात्मेति श्रुतेः कर्मज्ञानाभ्यामस्तस्यत्याङ्ग-
 वतः स्वरूपयोग्यतापेक्षापि मार्यादिकस्य न तु पौष्टिकस्यातएव
 वा शब्द उक्तोऽनियमवाची । तथा सति भगवदनुपपद्येत् तदा
 भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं तदा कर्म तत्फलऽ सम्बन्धगन्धोऽपि
 नेति किमनुपपन्नं । एतेन तमैव विदित्वा मुनिर्भवति अयाद्यो
 न हि गृह्यत इत्यादिशुभीनां मिथो विरोधः परिहृतः ।
 भक्त्या प्राप्यत्वात् तद्वितरसाधनाप्राप्यत्वाद्त एव विविदिपन्ति
 न तु विदन्वपीत्याशयवती तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुतिः
 पद्यते । न चानुपपदमेव तमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्युक्तेः साधि-
 ध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति याच्यं । वेदानुवचना-
 दीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसम्भ-

* तस्यैव तच्छब्दस्य इति खं ।

† भक्तिसाधनमेव इति वा पाठः ।

‡ भक्त्युत्पत्तौ इति खं ।

§ तत्फलमिति ख ।

वेन सुनिर्भवतीत्येकत्वं तद्विदि न वदेदतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य
भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति भगवद्वाक्याच्च । तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का
प्रवृत्तिः कथं इत्यं । स वा अयमात्मेत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भग-
वन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्देदनोत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन
भक्तिमार्गापरिचयात् कर्ममार्गमात्रमाश्रयमधर्मत्वेनालौकिकार्थ-
साधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति । तदेव भगवद्देनेऽपि
साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां
वैयर्थ्यं कथमिति चेत् । न । भ्रमकृतत्वेऽपि जन्मान्तरीयाचर-
ज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्व-
त्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नोप-
पद्यते । साम्योक्तेर्ज्ञानस्तुतिरूपत्वात् । अपिच । तथा ज्ञानि-
नोऽपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्त्रीकारादिति यावत् । अन्यथा
ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्कृतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुप-
पत्तिः स्यात् । तेषामपि तत्कृतगुणदोषसम्बन्धोऽस्येवेति ज्ञापनाय
मात्रपदं निषेधेनेतरसाधारण्यं परिच्छिद्यते । तथाच ज्ञानि-
नोऽपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निःप्रत्यक्षमिति त्वेन्नैवं
वक्तुं युक्तं । यदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वादिधि-
यत्वमेव । न हि यद्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि

सुतिरेवेति युक्तं । तयोश्चेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्तकः ।
तस्य पुरुषमहत्पुपयोग्यार्थकथनेनैव चारितार्थादन्यार्थकथनस्य
श्रुतित्वमसु नाम । न ह्येवं प्रकृते । सुमुचोः कर्मबन्धाभावपेक्षो-
स्तत्साधनत्वज्ञानएव महत्तिसम्भवात् । यद्य कर्मफलसम्बन्ध-
निषेधानुपपत्त्या कर्मसम्बन्ध इत्युक्तं तत्र साधीयः । न हि तरणो
तमःकार्याभाव इत्युक्ते तत्रातिरपि सम्भवति ।

अथवा । पुरुषोत्तमज्ञान*मुख्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षात्
वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती कैसुतिकन्यायेन परम्परया तदादान-
यर्था † । तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्राह्मणपदेन ब्रह्म-
विदुच्यते । तथा साद्यपदेन बुद्धिस्यब्राह्मणमाहात्म्योद्देशे कृते स
क ‡ इत्याकाङ्क्षायामाह तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्ध-
फलासम्बन्धो भवतीति लक्षण इत्यर्थः साक्षाद्भगवद्दिदः किमु
वाच्यमिति भावः । अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद्
ब्राह्मणस्यैव भगवद्दिदो भक्तस्यैव पदवित्स्यात् तज्ज्ञानानुकूल-
प्रयत्नवान् स्यात् तद्व्रजेतेति यावत् । तथाच § यत्र भगवदिय-
यज्ञज्ञानस्याप्युत्तरीत्या न कर्मण्येवत्वं वक्तुं शक्यं तत्र भगवज्-
ज्ञानस्य तथात्वं दूरतरःमिति सर्वं सुखं ॥

* ज्ञानवत्त्वमिति च ।

† अत्रवार्था इति च ।

‡ यत्र इति च ।

§ यथा इति च ।

॥ दूरतरःमिति च ।

॥ सुतिमात्रमुपादानान् इत्यस्य स्वस्वात्मपरिवेष्टनस्य भाववारेण भाव-
वन्धाव इति नूनं शरीरं ब्रह्मभाष्येन न तु तन् परिहर्यम् ।

पारिप्लवार्था इति चेन्न, विगेषितत्वात् ॥ २२ ॥

अथ प्रकारान्तरेण ब्रह्मते । भृगुर्वै वारुणिः वरुण पितरसुप-
ससार । अधीहि भगव* इति हीपाससादा† मनत्कुमार
नारदः । प्रतर्दनो हवे देवीदासिरिन्द्रश्च प्रियं धामीपलगा-
मेत्याद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्मविद्या निरूप्यते । सर्व्वसाख्यानानि
पारिप्लवे शंसतीति श्रुत्वा शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते । शंसने
शब्दमात्रेण प्राधान्येनार्थज्ञानस्य तथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रति-
पाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्मशेषत्वमपि न यक्तुं
शक्यं । प्राधान्यन्तु दूरापान्तं । धर्मिण एवासिद्धेरित्याह ‡
पारिप्लवार्था इति । उक्तरीत्या सर्व्व्या उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेष-
भूता इत्यर्थः । अत्राचार्य्य एवमपि कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न
सम्भवतीत्याह । नेति । कुतः । विगेषितत्वात् । कर्मणः सका-
शात् ज्ञानं विगेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । ननु विगेषितत्वमाख्यानैस्त्वेवेत्यप्रयोजकी
हेतुरिति चेत् । मैवं । आचार्य्याशयानवगमात् । तथाहि ।
पूर्व्वन्तुष्यत दुर्जन इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्व-§
सुपेक्षीच्यते । नद्याख्यानैस्त्वेव ज्ञानं निरूप्यते किन्त्वन्य-
त्रापि । तथाहि । तैत्तिरीयके पश्यते ब्रह्मविदाप्नोति परन्तदेवा
भुक्त्वा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मीत्युपक्रम्य साहाय्यविशेषज्ञानार्थ-

* भगवत इति खं ।

† हीपाससादेति खं ।

‡ असिद्ध इति ख ।

§ शंसनशेषत्वमुपलब्धता इति ख ।

भाकाशादिकर्तृत्वमुक्त्वा नन्दमयत्वं रसरूपत्वमप्युक्त्वा*भीषाद्यादि-
त्यादिना सर्वनियामकत्वञ्चीत्वा भगवानेव पूर्णानन्द इति
ज्ञापनायानन्दगणनां कृत्वानन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूय-
मानानन्दस्वरूपं यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहै-
त्यादिनोक्त्वा तद्विदो माहात्म्यमुच्यते । एतए ह वाच न
तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापकरयमिति । अत्र
ज्ञानवान् सच्चिद्रूपं देयकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवधा-
नन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति ।
कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तदांश्चास्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रासुपजीवन्तीति श्रुतेः ह्यद्वैतरानन्दजनकस्वर्गपञ्चादिफल-
माप्नोति विहितनिषिद्धकर्मशोदाप्रयोजकत्वं तस्मिन्मुच्यते इति
कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यते इति न
धर्म्यसिद्धिर्नवा कर्मण्येत्वं ज्ञानस्य सिद्ध्यति । तथाप्यास्यान-
प्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत् तत्राह ।

तथाचैकवाक्यतोपवन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवसश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपास्यानश्रुतीनामि-
त्यर्थः । चकारेण प्रश्नोत्तरैर्निर्णयिताद्यं प्रतिपादनं । महतामेवात्र
महत्तिः सापि दङ्गायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं
प्ररोचनसाधिकमुपास्यानानासुपास्यानं विनैव विद्यानिरूपि-
कायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपवन्धा-
दिति । आचार्यवान् पुरुषोवेदेति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमास्यानं

विना न भवतीति तदर्थं सुपबन्धात् गुरुभिष्वकयोपबन्धा-
दित्यर्थः । अथवीपाख्यानरहितायां श्रुती यथा ज्ञानं निरूप्यते
तथैवाधीहि भगव इति हीपससाद् सनत्कुमारं नारद इत्या-
द्याख्यानेष्वपि निरूप्यते इत्यनाख्यानश्रुत्यैकवाक्यतयैवाख्याने
ज्ञानस्वरूपोपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नैकश्याचिनोप-
पदेन * वसु प्रतीयात् तत्तत्गुरुस्तत्तच्छिष्यकथातत्सामीप्य-
मतीथ्यतेऽन्यथा सामीप्यासम्भवाद्दतः कल्पितत्वग्रहानिरासः †
नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वेन बाधकं ‡ पश्याम इति चेत् ।
उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे मनुर्वैवस्वतो, राजेत्यादीन्याख्यानानि
यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्त्रेषां विनियोगः सर्वाण्याख्या-
नानि पारिप्लवे शंसतीत्यनेनोक्त इति सर्वशब्दस्तदाख्यानपर
एव नत्वाख्यानान्तरपरोऽपि प्रकरणस्य नियामकत्वात् । एवं
सति यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः
पारिप्लवमाचचीतेति । तत्र प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेति
द्वितीयेऽहनीन्द्रोवैवस्वत इति तृतीयेऽहनि यमो वैवस्वतोराजे-
त्याख्यानविशेषा § वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्यानसामान्य-
परत्वे त्वहीविशेषरूपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अतएव
पारिप्लवमित्येकवचनमतोनाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोऽपि । प्रापका-
भावात् ।

* उपदेहेनेति ख ।

† कल्पितं ग्रहानिरासं इति ख ।

‡ शेषवमिति पुस्तकाकारे दृश्यते ।

§ इत्याद्याख्यानविशेषा इति ख ।

अतएवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा * ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थोऽतःशब्दादित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मानपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपद्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयमेव यज्ञात्मको जातोऽतएव जरामर्याग्निहोत्रेऽग्निस्तदिन्धनं समिदादि । तदादय आख्यादयस्त्रोपामनपेक्षोक्ता श्रुतौ । तैत्तिरीयके पद्यते । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पक्षी शरीरमिधमुरोवेदिलोमानि वर्धिवेदः शिखा हृदयं यूपः काम आर्ज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निरित्यादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञतासम्पादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ।

सर्व्यापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्व-
वत् ॥ २५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र नेति पूर्वः पक्षः । गुरूपसत्तितदुपदेशैरेव तत्कर्मवादाचार्यवान् पुरुषो वेदिति श्रुतेः । अथ सिद्धान्तमाह । सर्व्यापेक्षेति । सर्व्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तायस्वपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह । यज्ञादियुवेरिति । यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः । इदमथाकूतं । पुरुषोत्तमएव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपसत्प्राप्तिरेव फला । तत्र प्रेमभक्तिजं तज्ज्ञानमेव साधनमिति

* अतएव आग्नीन्धनाद्यनपेक्षा इति पुस्तकात्तरसंभवतः पाठः ।

† तत्प्राप्तिरेवा फल इति च

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि श्रुतिमहत्त्वैः • प्रतिपाद्यते । पथे-
 तरे दुःखमेवोपयन्तीति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्रप्राप्ति-
 रुच्यते । एवं सति स्वतोऽपुरुषार्थरूपं यत्रादिकं सर्वार्थतत्त्व-
 प्रतिपादिका श्रुतिर्यत्रिरूपयति तत् सर्वथा पुरुषार्थसाधन-
 त्वेनैवेति मन्तव्यं । तच्च निःकामतयैव कृतं तथा । अतएव
 वाजसनेयिशाखायां यथाकारी यथाचारी तथा भवति
 साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्रम्य पश्यते
 तस्मात्तौकात् पुनरेत्वस्मै लोकाय कर्मण इति कामयमानोऽथा-
 कामयमानो यो कामी निःकाम आत्मकाम प्राप्तकामो भवति
 तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यान्वैव समपलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
 प्येतीत्यादि । अथाकामयमानः † कर्त्ता निरूप्यत इति शेषः ।
 यः पुमान् ‡ कर्मकृतावकामस्ततो निःकामः सत्वात्मकामो निरु-
 पधिस्त्रैहवान् प्रभौ ॥ ततो भगवत्प्राप्त्याप्तकामो भवतीत्यर्थः । अत्र
 यथाकारीत्यादिना कर्मकर्तुरेवोपक्रमादथाकामयमान इत्यने-
 नापि तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति सत्कर्मप्रवृत्त्यर्थं
 विविधफलानि ** स्वयमेवोक्ता जनान् भ्रामितवानिति स्वीकृ-

• य एतदिदुरमतास्ते भवन्तीत्यादि श्रुतिमहत्त्वैरिति वा यावः ।

† न तथादिति ख ।

‡ अतृकृततीति ख ।

§ अत्र यथा कामयमान इति ख ।

¶ क पुमान् इति ख ।

॥ वमी इति ख ।

** विफलानिति ख ।

करणाधिरेण द्यया निःकामं करोति । सकामतवापि क्रियमाणे-
 नैव वैदिककर्मणानैऋजन्मभिः संस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा ।
 कापाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्यादिं सृतिभ्यश्च
 ज्ञानीत्पत्नौ कर्मापेक्षास्तीति चकारेण पुटावद्गीकृतस्य सर्वा-
 नपेक्षेति सा समुच्चोयते । अतएव नायमात्मेत्यादि श्रुतिर्न विरु-
 ध्यते । ननु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्त्विति शब्दा
 निरासाय दृष्टान्तमाहात्म्यवदिति । यथा स्नेहफलसाधकदेश-
 व्यवधानात्मकदेशातिक्रमेऽश्वस्य साधनत्वं न तु तत्र फलसिद्धा-
 यपि तथा आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकप्रतिबन्धनिवृत्तायैव
 तेषां साधनत्वं न तु भंगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदञ्च सुसुप्तभक्त-
 विषयकमिति ज्ञेयं । आत्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ।

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
 तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

ननु तस्मादेयंविषयान्तीदान्त इत्यादिना शमादेरेव ज्ञान-
 साधनत्वमुच्यते न यद्वादेरिति चेत् तत्राह । शमदमाद्युपेतो
 भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतया आत्मन्येवा-
 ज्ञानं पश्येदिति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधिर्हेतो-
 र्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् तथापिधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे
 सतएव शमादेनां स्रग्भवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु सत्वपोषकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतस्योप-
 पद्यते । आहारंशुभो सत्वशुद्धिरिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वास-
 भक्षणाऽनुमतिरपि यतः स्यूयते हन्दीगानां । न ह्यया एवंविदि-

किञ्चनानन्नं भवति । तथा वाजसनेधिनां न हवा अस्थानन्नं
जग्धं भवतीत्यादि । तस्मात् सत्त्वशुद्धयं यज्ञादेर्न विधानमिति
प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह । आहारदीर्घत्वेन * प्राणत्वय उप-
स्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानान्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देह-
पोषकत्वेन ततो बहिरङ्गत्वात्† तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः ।
अत्र प्रमाणमाह तद्दर्शनादिति । चाक्रायणः‡ किलपिरापन्नत
इभ्येन सामिखादितान् कुस्मापांश्चादेत्यादि श्रुतेर्दर्शनाऽ
दित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाज्जाते
ज्ञाने तत्साधनानपेक्षणादेर्विद्वेति वचनात् तादृशे सार्द्ध-
दिक्यपि तदनुमतिर्नानुचिता । अपि अर्थ्यत इत्यनेनाविदुषोऽ-
प्यनुमतेर्वचमाणत्वाच्च । तथाप्याचार्येणावस्थाविशेषविषयकत्व-
मुक्तं यत्तेन ज्ञानिनोऽप्यनापदि विहितत्यागोऽविहितकरणश्च
चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति
ज्ञायते । अतएव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितं
सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयं ।
अपि विदन्ति ॥ सुनयः प्रयान्तात्मेन्द्रियाशयाः
यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्रुतं ॥

इति ब्रह्मणोक्तं ।

* दीर्घत्वेनेति वा पाठः ।

† बहिरङ्गादिति वा पाठः ।

‡ चाक्रायण इत्यपि दृश्यते ।

§ श्रुतेर्दर्शनादिति ख' ।

॥ अपि विदन्ति ख' ।

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृत्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ।

इति मार्कण्डेयेनाणुक्तं । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानपतो व्यप-
स्येति ज्ञेयं । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवात् ।

अनन्याश्चिन्तयन्ती मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥

इति भगवद्वाक्यात् । मासेव ये प्रपद्यन्ते मायासेतां तरन्ति
ते इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवतएव मायातरणोक्तेरव-
भावात्*ज्ञानवतां तथत्वमुचितं ।

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तद्यान्नभक्षणेन ज्ञाने वित्ताण्ड्यसम्भवेन तज्ज-
नितप्रतिबन्धाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ।

अपि च स्मर्यन्ते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोऽपि दुष्टावभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यन्ते
तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः । स्मरन्ति

जीवितात्ययमापन्नोयोऽन्नमत्ति वतस्ततः ।

स्मिष्यन्ते न स पापेन यन्नपत्रमिवाभसा ॥ इति

अथवा विदुषो दुष्टकर्मासम्भवे ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
सम्भसात् कुर्वते तथेति स्मर्यन्तेऽपीत्यर्थः ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यती ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मेद्दहनसमर्थ इति फलद्वयायां

कर्मकारेऽपि* न दोषोऽतएव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवं
विच्छान्तोदान्त उपरतस्तिरित्युच्यते इति रूपः शब्दः कामकार-
निवर्त्तकः श्रूयत इत्यर्थः । एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे
जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्त्तव्यं नवेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य
जातत्वाकृतस्यापि नाशत्वेनाप्रयोजकत्वात् कर्त्तव्यमिति पूर्वः-
पक्षास्तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनाश्रमापदि शिष्टानामेवान्न भक्षणीयं विहित-
त्वात् तथाऽश्रमकर्मापि कर्त्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः ।
यथाऽनापद्यिष्टानामभक्षणं दोषाय निषिद्धत्वादेतच्चोपपादितं
सर्वानुमतिरित्यत्र तथा नित्यत्यागोऽपि † प्रत्यथायजनक
इति तत् कर्त्तव्यमेवेति भावः । यच्चोक्तं कृतस्यापि नाशत्वेना-
प्रयोजकत्वात् कर्त्तव्यमिति तच्चाह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

श्रमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्मा-
णीत्वेतद्रहितैः श्रमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरोकर्त्तुं शक्यमिति
तानि कर्त्तव्यान्वेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्य भाषीयः
कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचि-
दिति भावः । एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्यैवसाधनमुक्त्वा भक्ति-
मार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित् आधिक्यमावश्यकता-
च्चाह ।

* कामकारेऽपीति खं ।

† पूर्वपक्ष इति खं ।

‡ तथा तस्यागोऽपि इति खं ।

सर्वथापि तएवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्त्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्त्तव्या एव यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदतुरीध-
मज्ञत्वापि तएव भगवद्वर्माएव कर्त्तव्या इत्यर्थः । कुतः श्रुति-
लिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गान्तु

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीति ब्राह्मणः * ।

नानुध्यायात् † बह्वृच्छब्दान् वाचोविश्लेषनं हि तत् । इति

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयात् स्मृतश्चैष
सेतुरित्यपि । अथैवकारेण भगवदतिरिक्त प्रतिषिध्य तद्विष-
यकज्ञानानुमूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरण-
मपि तस्मात्प्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीति वचनेन विधाय
तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्त्तनमर्थानुसन्धानमपि
कर्त्तव्यं नान्येषामिति नानुध्यायाद्बह्वृच्छब्दानेनोक्तवती । अत्रान-
न्वित्युपसर्गेण ध्यानस्य पराज्ञावित्त्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवण-
कीर्त्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । श्रुतिसु

श्रुत्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः

स्मरन्ति मन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

तएव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवमवाप्नोपरमं पदाम्बुजं ॥ इति

* ब्रह्मप इति खं ।

† नान्यध्यायात् इति खं ।

‡ सुवच इति वा पाठः ।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमध्यथं ॥

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ इति

एतेन भगवद्दर्शनामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देह-
धर्मत्वेन वह्निरङ्गत्वात् तदविरोधेनैव तत्कर्त्तव्यमिति स्थितं ।
अतएव भगवद्दर्शन्यधर्मं प्रतिपिध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञाप-
यितुं स वा अद्यमात्मा सर्वस्य वशीत्यादिना भगवन्माहात्म्य-
सुक्तं ।

अनभिभवञ्च * दर्शयति ॥ २४ ॥

प्राधान्येन भगवद्दर्शाएव कर्त्तव्या इत्यतीपोद्गलकान्तरमने-
नोच्यते सर्वं पाप्मानन्तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं † पाप्मानं
तपति नैनं पाप्मा तपतीत्यादिना भगवद्दर्शानुरोधेनाश्रमकर्मा-
करणजदोषैरनभिभवञ्च श्रुतिर्दर्शयत्यती भगवद्दर्शाएव सर्वेभ्य
उत्तमा ‡ इत्यर्थः ।

अन्तरा चापितु तद्दृष्टेः ॥ २५ ॥

भगवद्दर्शनेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यस्यमुच्यतेऽपि तु तस्मिन्
पुरुषोत्तमे धर्मिणोऽङ्घ्रिस्नात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्त-
रा च । फलसिद्धौ व्यवधानरूपाचेति § श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेषु

* अनभिभवत्येति वा पाठ ।

† सर्वे पाप्मानं इति च दृश्यते ।

‡ उत्तमानि साधनानीति ख ।

§ व्यवधानरूपाचेति ख ।

सम्बन्धः । अन्तरा शब्देऽत्राव्ययात्मकी व्यवधानवाचकः । तथाच
श्रुतिः एतन्न अ वै० ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न काम-
यन्ते किं प्रजया करिष्यामी येयान्नोऽथमात्मायं लोका इति
कृशापाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्ट-
त्वेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दात्तुभवेऽन्तरायो भविष्य-
तीति तद्दृष्ट्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ।

अपि च स्तूर्यते ॥ ३६ ॥

अपि शब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं । यतो ज्ञान-
तत्साधनवैराग्यादीनामाप्यन्तरारूपत्वं अर्थ्यते ।

तस्मान्मङ्गलियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

इति भगवदाख्यं ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

अर्थ्यत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकायाङ्गतिमार्गे
फलतोऽप्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिसाधनवत्स्वतुषष्टौ सुक्तिपर्यन्त-
एव भक्तिमार्गे त्वहं भक्तपराधीनोऽस्मिन्नन्व इव द्विजेत्यादिपाक्षै-
र्विशेषरूपो सुक्त्यादिभ्योऽपि भक्तानां व्यावर्त्तकी भगवदनुग्रहः
अर्थ्यत इत्यर्थः । गूढाभियन्त्रिमुहाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरञ्जगयो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्यतिपरामर्शः । तथा चैतरस्या सुक्ते-
रपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्ञाय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तर-

माह लिङ्गाच्चेति । मुक्तानान्तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव
 न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्याद्भक्ताना-
 नान्तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूप-
 त्वेन च भगवदुपयोग्यतोऽपि तत्तथैत्यर्थः । न हि मुक्तात्मनां
 कश्चन भगवदुपयोगोऽस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते । न यत्र
 माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता इत्यादि-
 मुक्तोपसृष्यत्वञ्चोच्यते । अतएव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुहीनानां
 वैकुण्ठपुरवासिनामित्युक्तं । पुरवासित्वे देहादेरावशकत्वा-
 त्रियेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरत् ष्याय इति पाठे
 तु पूर्वोक्तायमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेन । उक्तयोरेव वा । एतेन
 सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुत्युक्तफल-
 वत्त्वं तस्य सूच्यते ।

तद्गतस्य तु नातङ्गावो जैमिनेरपि नियमा-
 तद्र पाभावेभ्यः ॥ ३६ ॥

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति
 नवेति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्ता-
 वेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनावस्थायामुत्कृष्टावस्था-
 रूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथाच कर्मफलतो † न
 कश्चिद्विशेष इति प्राप्त उच्यते तद्गतस्येत्यादि । तु शब्देन
 मर्त्यादामार्गीयव्यवच्छेदः । अत्र विद्यासदाख्यागाहान्यस्य का
 वार्त्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचित् भग-

* उक्तफलवत्त्वमिति च ।

† तथाच फ ३ ख ।

वत्कृपयाऽयं भावी भवेत्तदा तद्गतस्य पुष्टिमार्गीयस्य * भगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भावं उक्तभावतिरोधानं न कदाचिद्दुष्पीत्यर्थः । अत्र हेतूनाह । नियमादीन् । तैत्तिरीयके ते ते धामान्युपसीति मन्त्रे । यत्र भूरिश्रद्धा अथासस्रदुरुगायस्य परमं पदमित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि द्विष्णोः कर्माणि पश्यतेति मन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तलीलास्थानं तद्विष्णोः परमं पदमिति पदेनानुच्य तस्य नित्यत्वनिरूपणाद्योच्यते सदा पश्यन्ति सूरय इति । सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तच्च भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकदर्शनं † नियम्यते सदेति पदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य सुक्तापुच्यमानायां तन्नियमो भज्येतेत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्थारूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं सुक्तिरेवेति तथाहातद्रूपेति । उक्तभगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु सुक्तेरपि फलरूपं ।

सुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मेति वाक्यात् ।

यदा सर्वे प्रसुच्यन्ते‡ कामा येसु हृदि यिताः ।

अथ मर्ष्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समञ्जुते ॥

इति श्रुत्याऽमृतस्य सुकृतस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते । स च

* पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं इति ख' ।

† सार्वदिकदर्शनं इति ख' ।

‡ मभिपत्ये इति वा पाठः ।

यमेवैष हस्तुत इति श्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्यएवेति स्पष्टं फलत्वम*
स्यातोऽतद्रूपत्वं ।

किञ्च । फलं हि साधनादुत्तम भवति । भगवदीयत्वा-
दुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न सुक्तिर्वक्तुमुचिता । तदुक्तं श्रीभाग-
धते, पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं † निरूप्य । तथैव परया
निर्वृत्त्या ह्यपवर्गभात्यन्तिकं परमंपुरुषार्थमपि स्वयमासादि-
तत्रो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्
तदयोगात् ॥ ४० ॥

अथेदं विचार्यते । ध्रुवमपि च ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा
तत्सम्बन्धिफलं ददाति नवेति तत्र नैत्याह । न चेति । तत्र
हेतुः पतनानुमानादिति ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनीऽर्जुन ।

इति स्पष्टेऽतिव्यर्थः । फलस्य सावधित्वाद्दिति भावः । किञ्च
तादृशे भगवदीयेऽपतनायोगादपि‡ न तथा । अथवा तादृशस्य
सदा भक्तिरसानुभवात् तदतिरिक्तप्राप्तपेक्षणादन्वेषां फलानां
सम्बन्धाभावादित्यर्थः ।

* स्पष्टफलत्वमिति ख ।

† सर्वं भक्तिस्वरूपमिति ख ।

‡ फलस्य सावधित्वाद्दिति वा पाठः ।

§ भगवदीये इति ख ।

¶ पतनायोगादपि इति ख ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजक*
मिति वदन्त्यपितूपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति भक्तिभावात्
च्युतेः । अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाद्यापि कदाचित् सम्भ-
वतीत्युपपत्तनं तत् । सुप्तौ त्वपुनरावृत्तेर्भक्तिरसाद्यापि नेति
महापतनमेव चेति भावः । तेन निषिद्धकर्मफलतुल्यत्वं
शापितं भवति । अतएव श्रीभागवते

नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्कृताभावेऽपि तदीयं
भावभावात्प्रथममशनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव मन्यन्ते ।
तदुक्तं श्रीभागवते । अथ ह वाव तवेत्यादिना । साक्षाद्भगवद्-
भोगो जीवस्यासभावित इति अहानिरासाद्यैव तदुक्तमिति ।
सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपचितेति । अथ
ब्रह्म समश्रुत इत्यादिश्रुतिषु साक्षात्ब्रह्मस्वरूपपरसाशनसुक्त-
मित्यर्थः ।

बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्त्यते । प्रचुरभगवद्भक्त्यायमावृतः साक्षात् स्वरूप-
भोगवतो वा गृहत्यागः कर्त्तव्यो नवेति । फलस्य सिद्धता-
च्चेति पक्षव्यवच्छेदाय महात्तार्यातयमानानां न वन्थाय गृह्या
मता इति वाक्यात् वन्थकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तु-

* पतनमात्रं तु हेयत्वप्रयोजकं इति च ।

† तदीयभावापत्तिरिति च ।

शब्दः । भावभावे साक्षात्प्रभुसम्बन्धे वोभयथापि गृह्यात् बहिर्-
गमनं गृहत्याग इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाण-
माह । स्मृतेरित्यादि ।

तन्तु सर्वं परित्यज्य छेहं स्वजनबन्धुषु ।

मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गां ॥

इत्यादि स्मृतिर्भगवत्भाववतस्तत्कङ्कषिषिष्टक्षापि बहिर्गमन-
माह । तदाचारोऽपि तथैव श्रूयतेऽतस्तथा । अत्रायमाशयः ।
आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो यद्दृष्टेर्वेत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुप-
पादितोऽपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोऽप्यमिति
श्रायते । तथाचोक्तवाक्यात् सुमुद्युसुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि
म्यासङ्गस्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरसास्त्रादे
प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्प्रागस्य विप्रयोगरसानुभाषकत्वेन च स
कर्तव्यः यद्यपि स्पष्टान्तराद्यत्वेन सतएव तत्प्रागो भावो तथा-
प्याश्रमादाश्रमं गच्छेदिति वाक्याद्वाश्रमान्तरत्वाभावेन त्याग-
स्याविहितत्वमदाभावाद्येयमुक्तिरिति ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुटिमागीयभक्तस्य विहितत्वादिज्ञान*मप्रयोजकं । तत्र
हेतुः तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रौणोक्तुनेनादेव फलस्य श्रुतेरती
बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अथ यमेवैष
हृद्यत इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपपद्मेव पद्यते नायमात्मा
दलहोनेन लभ्य इति । अत्र भगवद्दरशानन्तरमपि जीवन्तं

कतमं यदपेक्षा भगवत्ताम इति जिज्ञासार्था सर्वात्मभाव-
 एव बलमिति निर्णीयते । तस्यैव मर्यादाबलीपमर्दकत्वात्
 भगवदश्रीकारहेतुत्वाच्च । ब्रह्मसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रम-
 मपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्वलीनैव यत इत्याश्रये आचार्या
 मतुते । इदमत्राभिप्रेतं । सर्वात्मभावस्य यद्बलं तत्तदात्मकस्य
 प्रभोरेव । तस्य चार्यं स्वभावी यदन्यत्र रोचतेऽतएव ब्रह्मपरिवृद्ध-
 वदनेन्दुवचनकिरणप्रसारप्रोच्छलत्केवलभावाम्भीधिवचनवीचयो
 गीयन्ते यद्द्विभुजाच्च तव पादतलमस्त्राच्चं तत्प्रभृति नान्यसमं चं
 स्यात् पारथान इत्यादयः । अतस्त्वागस्तु पृष्ठलग्न इवाया-
 तीति न तदर्थं यतनीयमिति । विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तम-
 भावस्वरूपश्रीऽयमिति तथा ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परि-
 क्रीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद्विहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तदार्त्विज्य-
 मृत्तिकर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्या मन्यते । तस्यायमभिसन्धिः ।
 यजमानो हि खेटसिद्धयर्थमृत्विज आदी हणते । प्रकृते च यमि-
 वैव हणत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेय स्वकीद्वार्यं
 भगवान् स्वधिकीर्षिततत्तत्सीसानुरूपान् जीवान् हणते । यनः
 स्वविराम्बेति विकल्पादेकरूपाणां यथा सीमादिषु वरणं तथा
 सर्वात्मभावत्वेनैकरूपाणामेवाम् वरणं । तत्र यथा स्त्रीयस्त्रीय-
 तद्ब्रह्मापकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्त्तनपूर्वकं * तद्भोग्य-
 समर्पकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता । यदा पुमांस्यक्तसमस्तकर्मा

निवेदितांसा विचिकीर्षितोम इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्ध-
निवर्त्तनीत्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवे-
दने सति तद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स भवति० । अन्त-
रङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां विशेषस्तस्मात् सुहृत्तमार्त्विज्यमिति ।
एतेन न ददाति न पचतीत्यादि श्रुतेर्यथा सीमादौ दीक्षितस्य
तद्यारोतरधर्मनिवृत्तिः सएव परमोधर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्योक्तभक्तौ । सह रमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महत्तद्वत्त्वमिति
सूचितं भवति । प्रकृते भक्तानामृत्विक्तेन निरूपणे हेतु-
त्वेन तात्पर्यान्तरमभ्याह । तस्मै यजमानारथकर्मसाङ्गत्वाय
षत्त्विक् परिकीयते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः
क्रियते । तथा प्रकृतेऽपि । न च कश्चित् कल्याणो दक्षिणा इति
प्रश्रवचनात् तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्थो
प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्य । नीरागस्यापि वरणसमये
तत्प्रश्रव्यावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणादानमप्यन्यथा निरङ्गत्वा-
पत्तेः । प्रकृतेऽपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वातुभवार्थ-
मेव ताननुभावयतीति न वैषम्यं ।

श्रुतेयः † ॥ ४५ ॥

षड्वंशोपनिषत्सु पच्यते । भक्तिरस्य भजनन्तदिहामुत्रो-
पाधिनेराग्नेनेवासुग्निन् मनःकल्पनमेतदेव नेष्कर्म्यमिति भक्ति-
भार्गमपचारैकहृदयो वादरायणः मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेय-
सुत्तमैः ।

• सधरणीति खं ।

† शंभुभाष्येति पुस्तकात्तरपक्षतः पाठः ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विधादिवत् ॥ ४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह । तस्मादेवंविच्छान्तोदान्त उपरतस्तिष्ठतः यद्वावित्तो भूत्वात्मन्नेवाकानं पश्येदिति श्रुतिः साधनान्तरमप्याह । एवं विरोधे श्रुतित्वाविशेषात् किमादरणीयं किञ्चेति समये साधनान्तरविधिरेवादरणीयोऽन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्त उच्यते सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिमेदेन वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्धोऽपि । अपरञ्च । साधनं हि कायिकं वाचनिकं * मानसिकञ्च विधीयते । तत्र मनसैवाप्तव्यमिति श्रुतेःकृतीयं मुख्यं । तदपि तावदेव मार्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्त्तव्यं यावत् स्नेहो न भवति । यतस्तदतः स्नेहवत्सूक्तं तृतीयं साधनमपि विधादिवत् । यथा तद्वतो विधिरयंवादी वा प्रहृत्तावप्रयोजकस्तस्य स्वतएव सम्भवात् तथा भगवत्प्राप्ताविदमित्यर्थं कौमुतिकन्यायेन पूर्वयोः प्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्यतीति तृतीयमेवोक्तं ।

कृत्स्नभावास्तु गृहिणीपसंहारः ॥ ४७ ॥

ननु बहिस्तुभयधेत्यादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवश्यक इति निरूपितं ह्यान्दीग्ये तादृश्याकुलादिस्तुपक्रम्य ह्यान्दीग्योपनिषदन्ते आचार्यकुलाद्देदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणातिसमाहृत्य कुटुम्बेऽगृही देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्

विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याद्विष्णुं सर्वान्पि
 भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोक-
 मभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते न च
 पुनरावर्त्तते ० । इदं विषयवाक्यं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति
 गृह्णिषोपसंहारः कृतः । वाजसनेयिशाखायाञ्चैतन्न अत्र वै तत्-
 पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्युप-
 क्रम्याथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति पद्यते । एवं सति विकल्पे सन्न-
 ब्रत्युपसंहारस्य तात्पर्यं ग्राहकत्वाद्गृह्णिषेव यद्योक्तकर्तुं ब्रह्म-
 सम्पत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यं । त्यागीकृत्सु ब्रह्मैतादृशं यदर्थं सर्वं
 त्यजत इति श्रुतिपरेति प्राप्ते गृह्णिषोपसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्य-
 माह । कृतञ्चेति । त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति विनियोगी न
 सर्वेन्द्रियाणां । गृह्णिषु सर्वैः प्रकारैर्भजनं भवतीति परि-
 जनश्च कृतार्थो भवतीति या भजने कृतञ्चता भवतीति तेनोप-
 संहारः कृत इत्यर्थः । अतएवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रति-
 ष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रात्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयं । कर्ममार्गीय-
 गृह्णिवच्छेदाय तु गच्छः ।

अवेदमाकृतं । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात्
 केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोप-
 चारेः सेवां कुर्वन्तस्तथैव निर्द्वैत्या भुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते ।
 तदुक्तं । मधुद्विट्स्वनुरक्तमनसामभयोऽपि फल्गुरिति । तेन
 भगवद्भजनएव तत्रापि पुष्टिमार्गएव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते ।
 पूर्वमुत्कटभगवद्भावधतां तदर्थं त्यागं निरूप्य गृह्णिषोप-

संहारतात्पर्यं मद्याद्यन्निरूपितवांस्तेन तादृग्भाववतैव त्यागः
कार्यस्तद्रहितेन तु गृह्येवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यं तेनैव
तन्नाम इति ध्यांसहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभाषाभावे त्याग-
धर्मानिर्व्याहृदिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना
स्यातुमशक्ताः प्रचुरभाषविवभाशया गृह्यांस्त्यक्त्वा धनं गच्छन्ति ।
पात्रेयौदुलोमिभ्यान्तु भगवदवतारसामयिकभक्तदशोक्ता । एते
सर्वे फलमार्गीयाः वाजसनेयुक्तासु साधनमार्गीया इति
नानुपपत्तिः काचित् ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

किञ्च । सध्यासिन आवश्यका ये धर्मास्ततोऽधिकास्तो
गृह्येणः सिध्यन्तीत्यपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्यामये-
नाह । मौनवदित्यादि । मौनपदमनीहानिलायामादित्रिदण्डि-
धर्मोपलक्षकं । यथा वाग्निन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियाम-
कास्तो धर्मा उक्ता न्यासिनरुथितरेषामपौन्द्रियनियामकानां
धर्मोणामात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येति श्रुत्या गृह्येण
उपदिश्यन्त इति युक्तो गृह्येणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियम-
मात्रमत्र तु भगवति विनियोगादाधिक्यमिति भावः । यन्तुतसु
केवलनियमनस्याप्रयोजकत्वात् तत्रापि भगवति विनियोगएव
तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ।

अनाविःकुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् गृह्येणोपसंहार इति
न युज्यते यद्यी देगे स्वाध्यायमधोयान इत्यादिकर्ममार्गीय-
साधनश्रुतेरित्यापह्न तत्रात्पर्यमाहानाविःकुर्वन्निति । भग-

वद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुणस्यैवाभिहृद्भिस्त्रभावकत्वादाश्रमधर्मै-
रेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविःकुर्वन् भजेतेत्येतदाश्रयेन ते
धर्मा उक्ताः । गोपने मुख्यं हेतुमाहान्वयादिति । यतो भग-
वता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वत्ततेऽतो हेतोस्ताथा । अत्र ल्यव्-
सोपे पञ्चमी । एतेन यावदन्तःकरणे साक्षात् प्रभोः प्राकृत्यं
नास्ति तावदेव बहिराविकरणं भवति प्राकृत्ये तु न तथा
सम्भवतीति ज्ञापितं ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यसुक्ता लौकिकस्थानायशक्यत्वेऽपि
तत्समयमाह । प्रस्तुतं प्रसुभजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव एवैहिकं
कर्म कार्यं । नन्वैहिकं कर्मासु मा वातस्तत्समयोक्ति-
र्थ्यत्वात्माह ।* तद्दर्शनादिति । आचार्यकुञ्जादित्युपक्रम्याये
पद्यते धार्मिकाग्विदधदिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं
कर्म श्रुतौ दृश्यतेऽतस्तत्समयोक्तिरावश्यकौ अन्यथा श्रुतावुक्तम-
स्तीति प्रस्तुतवाधेऽपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादिति भावः ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

ननु । तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति,
श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं तद्व्यसम्पत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे
लोकानुभवानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या मुक्तोपसृप्यध्यपदेशान् ।

* प्रस्तुतं प्रसुभजनं तद्दर्शनात् इति च ।

† ननु तस्मैति च ।

सुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रयान्तात्मा कीटिष्वपि महासुने ॥

इति सत्यं सुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं सत्युक्त-
 गृह्णित्वात् फलं भवति न वेति संशये निर्णयमाह । एवंभूत-
 स्त्रीतरूपस्य सुक्तस्य सुक्तेर्यत् फलं भक्तिरसानुभवस्यनियम-
 स्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् साधनामाप्यत्वात् । यतएव सुक्तिं
 ददाति कर्हिचित् छ न भक्तियोगमिति शक्याक्यं । अत्रोत्-
 सर्गिकं हेतुमाह तदवस्थेति । न स पुनरावर्त्तत इत्यस्याहत्या
 सुक्तव्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः क्रियते । यद्यप्येवं
 सुक्तिफलाभावनियम एवायाति न तु तदनियमस्यपि तस्य
 तावदेव चिरमित्यादिप्रमाणैर्न स पुनरावर्त्तत इति श्रुत्या समं
 विरोधाभावायौत्सर्गिकी तदवस्था । ताफलन्तु कस्यचिदत्यनुपहृष्ट
 पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्यता यादरायणेना-
 नियमः इत्युक्तं । एवं सति न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः
 प्रपञ्चे पुनरावर्त्तितं निषेधति न तु तदतीतेऽपीति ज्ञेयं । समाप्ति-
 प्रापनायाहतिः । अथवा श्रुती तदवस्थावृत्तेर्हेतोरन्त्याकमपि
 तदवस्थावृत्तिर्यतीतः फलानियमनिययोऽपीत्यर्थः । एवं सति
 सुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः सम्प्रदः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्ति श्रीब्रह्मभाष्यैविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
 भाष्ये इतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः समाप्तः ।

चतुर्थाऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद्यदि ।
तथापिमव्यवस्था या सा चतुर्थे विविच्यते ॥
जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।
अतो ब्रह्मविदा कार्य्यनेवमेव न चान्यथा ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविप्रवं ।
यदन्ति शास्त्रनामाय सद्भिः प्रीत्याय ये तु तान् ॥
ब्रह्मविह्वलनाभावः यतांशेनापि चित् भवेत् ।
शास्त्रमेतद्दृष्टाजार्तं सर्वस्यविनाशतः ॥
स्वास्थ्यस्य च सम्पत्तेरिव ब्रह्मगतिश्रुती ।
अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेद्दशासो वदेन्न किं ॥
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।
सा सुप्तुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्धयामतिः ॥
अतो ब्रह्मविद्ः कार्य्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।
आहृतिः श्रवणादीनां नवत्कत्वोपदेशतः ॥
दर्शनार्थत्वनतो लिङ्गादपि व्रीह्यवघातवत् ।
आहृत्तौ श्रवणादीनामाप्तेति स्यात् दृढर मतिः ॥
आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ।
प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥

आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ।
 आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥
 मनने च निदिध्यासे विशेषोच्यतेऽधुना ।
 आसनादिपङ्क्तौ चित्तं श्रौतार्थेष्व हि ॥
 धारयेद्दामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।
 धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिययः ॥
 अग्निहोत्रादिकं कार्यं सत्यासः फलएव हि ।
 षोडा चित् पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥
 एतावान् प्रथमे प्राप्ते निर्णयः सूत्रकृतकृतः ।
 द्वितीये विद्यमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥
 सिद्धस्यापि शरीरस्य नाद्योत्क्रान्तिरिच्छीयते ।
 दिनाभनकृतो नास्य विरोधोऽस्तीति चोच्यते ॥
 तृतीये क्रमसक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ।
 तन्निर्धारोऽन्यमार्गीयाणामप्राप्यत्वञ्च वक्ष्यति ॥
 गन्तव्यञ्च परं ब्रह्म कार्यो लोफसु नेति च ।
 तुरीये पुष्टिमर्षादाभेदेन फलमुच्यते ॥
 प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्दीपत्वञ्च वक्ष्यति ।
 लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वञ्च ततोऽखिलं ॥

यस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि अवयव्यान्तरद्वयं
 प्रापयितुं तन्निर्धारमप्याह ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

शांका वारे द्रष्टव्यः श्रौतथ्यो मन्तव्यो निदिध्यामित्य
 दृष्ट्यादिवाक्यैर्विहितं व्यवसादिकं किं सकृदेव कर्तव्यमुतासकृ-
 दिति भवति संशयः । किं तावन्प्राप्तं सकृदेवेति । तावन्तैव

शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेः । नच तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातस्यैव
 दर्शनफलकानां श्रवणादीनां तत्सिद्धिपर्यन्त*माहत्तिर्न्यायप्राप्तेति†
 वाच्यं । अवघातस्य वितुपीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तद्यात्वमस्तु
 नाम प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्कृतेनैवादृष्टद्वारा फल-
 सम्पादनसम्भवादाहत्तिरप्रयोजकेति‡ प्राप्त उच्यते । आहत्ति-
 रेव श्रवणादीनां श्रुत्यभिमतता । कुतः † असकृदुपदेशात् ।
 छान्दीये श्वेतकेतुपाष्याने ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स
 आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति वाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं
 नवकृत्य उपदिष्टवान् । तथाच सकृदुपदेशेनैव चेदर्थसिद्धि-
 स्यात् तदैकमेवार्थमेकस्य एकदेवासकृन्नोपदिश्येत् प्रयोजना-
 भावात् । एतेनावघातवदन्तःशरणदीवनिवर्त्तनं दृष्टं‡ द्वारमन्ये-
 पासुपदेशानां शरणस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति भन्तव्य ।
 अत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुत्यनुमापकत्वेन अतिविद्भूमित्युच्यते । सा च

यथायथात्मा परिमृज्यतेऽसी

मतपुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।

तथातथा पश्यति तत्त्वसूक्ष्म

चक्षुर्यथैवाज्ञानसम्प्रयुक्त ॥

* श्रवणादीनां सिद्धिपर्यन्तमिति ख ।

† आहत्तिरिति वाच्य इति ख ।

‡ अपयोजकेति वा पाठः ।

§ दृष्टद्वारमिति वा पाठः ।

इत्यादिरूपा तदावृत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह । अत्र दृष्टा-
 न्तेनापि दृष्टद्वारकत्वं अवणादीनां सूचते षाष्ठा वारे द्रष्टव्य
 इतिपदेन अवणादीनां फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा योतव्यो
 मन्तव्य इत्यादिना तत्साधनानि पश्चात् पश्चाद् तेनात्मनः
 परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति भक्तिमार्गं परमफल-
 रूपतत्सजातीयत्वेन च फलमध्यपात्येवेति श्रुत्यभिमतमिति
 ज्ञायते । तेन सूत्रकृदपि फलप्रकरणेऽपि साधनविचारं चका-
 रेति निगूढाशयः । तथापि शान्दकमादार्यक्रमो वलीया-
 नितिर्न्यायात् द्रष्टव्य इति पदस्य, पयाम्सम्बन्धे तूकरीतिर्नाव-
 सरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणासङ्गतत्वमापत-
 तीति प्रकारान्तरेण सूत्रार्थं उच्यते । आहृत्तिरसकदुपदेमात् ।
 श्रुतिर्हि कर्मज्ञानभक्तौः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाध-
 नत्वेन हीनमध्यमोत्तमाधिकारिणः प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रतिपाद-
 यति । तत्र तेषां स्वरूपं तृतीयेऽध्याये वादरायणेन प्रति-
 पादितमथ तुरीयेऽध्याये तेषां फलं चिन्त्यते । तत्रादौ कर्म-
 मार्गस्य फलमुच्यते । ज्ञानभक्त्योरेव क्रमेणोत्तमात्युत्तम-
 फलश्रुत्वमतस्तत्साधनत्वेनैव तत्कर्त्तव्यं न तु स्वातन्त्र्येति
 प्रापयितुं आहृत्तिरिति । कर्ममार्गाव्याहृत्तिः पुनर्जन्मफलं
 तदणुसकत् इदं पदमाहृत्योभयथापि सम्बध्यते । तथाचात्र
 प्रमाणापेक्षार्थं तदाह हेतुत्वेनासकदुपदेमादिति । श्रुतो कर्म-
 मार्गो पुनर्जन्मासकदुपदिश्यते घतोऽन्यथा सकदुपदेयेनैव
 तद्वगुनेऽप्यसकदुपदेयोव्यर्थः स्यादतस्तुयेत्यर्थः । वाजसनेयि-

शाखायां पश्यते एवमेवाद्यं शारीरं चात्मैभ्योऽङ्गैर्भ्यः संप्र-
 सुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्यायाद्भवति प्राणायैवेति । तत्रैव
 पुनस्तेन प्रद्योतेनैव* धाम्ना निष्कामतीत्युपक्रम्य पश्यते तं
 विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तत्रैवैतदनुपद-
 मेव तद्यथा दण्डजला यूकेत्युपक्रम्य पश्यत एवमेवायं पुरुष इदं
 शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं
 तनुते पितृवं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं
 वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । तत्रैवाग्रे पश्यते

प्राणान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करीत्ययं ।

तस्माद्भोक्तात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥ इति

एव हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्च । वेदानुमापकत्वेन श्रुति-
 लिङ्गमित्युच्यते । सा च भगवद्भोक्तासु वैविद्या मामित्युपक्रम्य
 पश्यते ।

एवं तथीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते । इति

प्राज्ञान्भवनाहोकाः पुन-

रावर्त्तिनोऽर्जुन । इति च

अथवा यथाकारी यथाचारौ तथा भवति साधुकारी साधु-
 भवति पापकारी पापी भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति
 पापः पापेनेति श्रुतिवर्त्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मा-
 नुमापकत्वं वदतीति कर्मिणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते ।
 एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादित्यर्थः सम्पद्यते । निहृत्ति-

मार्गीयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं न तु जन्मनिवर्त्तकत्वं
मानाभावात् ।

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

आत्मेति त्वपगच्छन्ति आक्षयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तु शब्दः । ज्ञानिनो हि भग-
वन्तमात्मत्वेनैवोपासते । तस्या नैरन्तर्येऽनेकजन्मभिस्तथैव तेषां
इति भगवान् स्फुरति । तदा स्नानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्म-
भूतः सद्मात्मत्वेनैव † स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः सन् तमनु-
भवति । एवं स्थितः आरब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो
भवति । एतादृशः सर्वोपकारोति परार्थमपि तस्मै भगवता
ज्ञानं दत्तमिति प्रवचनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिष्णुप-
स्थिते तथैवोपदिशति च । एतदेवाह आत्मेत्यादिना । उप
समीपे गमनं प्रवेश इति यावत् । अथवा । ननु ज्ञानभक्त्योरना-
वृत्तिः फलमत उक्तमेतेन तु कर्मत्याग्येन कर्मणः फलना-
वृत्तिरिति यन्निरूपितं तत्रेदं चिन्त्यते । न स पुनरावर्त्तत
इति श्रुतिः सर्वथाऽनावृत्तिमाहोत सावधिकीं ताममरशब्देन
तत्रिवृत्तिमिव । किमत्र युक्तं सावधिकीमेवेति । तथाहि पूर्व-
कर्मनैवत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहेकस्यभावत्वात् §
तस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात् । अपिच ।

* न जन्मनिवर्त्तकत्वमिति खं ।

† ब्रह्म स्फुरितुमिति पुस्तकान्तरसम्भतं पाठः ।

‡ पूर्वं कर्मनैवत्यस्येति वा पाठः ।

§ प्ररोहेकस्यभावत्वात् इति च पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

नामती हेतीहृत्तरीत्या तदनुग्रहेण तमुपगच्छन्ति । ज्ञानमार्गे-
ऽङ्गीकृतास्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुप समीपएव गच्छन्तुःकरीत्या
अचरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु
साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्भजनार्थमुप समीपं गच्छ-
न्तीत्यर्थः । एवं श्लेषोक्तिरियमिति शायति । सम्प्रदायानुवृत्ति-
रपि भगवद्विहितेत्वेतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्त
मार्गमन्यानपि साध्यन्तुःपदेशैरधीभयत्रायात्मत्वमेव हेतुर-
न्यथा आत्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्यैवकरणासम्भवेन मोक्षमार्गा-
प्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात् सर्वथा अनावृत्तिरेव श्रुत्यभिमतैति
ज्ञेयं ।

नन्वात्मत्वेनोक्तिरुपासनाद्येति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं
पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथाच तादृ-
शेन तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वावाप्ति मोक्ष
इति न वक्तुं शक्यमिति भावः । अथवा । आत्मत्वेनोक्तिरुपासना-
द्येति यदन्वादी वक्तव्यः फलार्थमेव तत् । फलञ्च श्रुत्युक्तमात्रवेग
एवेति नवापि वाच्यं । एवं सत्यादौ ज्ञानमार्गेऽनुपपत्ति-
माह । न प्रतीके अनात्मभूते ज्ञानिनः उपगमः पूर्वोक्तः प्रयेद्यः
सम्भवतीति श्रेयः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह न हि स इति । न
हि प्रतीकोपासने सः लोकायैदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽन्युपास्यत्वेन
येन तत्प्राप्त्यं स्यात् तदुपगमनस्यैत्यर्थः । एवं ज्ञानभक्तयोः
फलसत्ता साधिता ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मेवेदं सर्वमित्यादिश्रुतयः सर्वत्र
ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति
कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिनं प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मक-
त्वात् । सा च नोपदेशसाध्या अतो नोपदिश्यते किन्त्वनूद्यते ।
सा त्वधिकारोत्कर्पात् स्वतएव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न
मुक्तिसाधनत्वमिति साधूक्तं । एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग, उपपत्तेः ॥ ६ ॥

हान्दीग्ये अथ होवाच सत्ययज्ञं पीलुषिं प्राचीनयोग्य
कन्त्वमात्मानमुपास्म इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
चेति अथ होवाचेन्द्रबुधमित्युपक्रम्य कं त्वमात्मानमुपास्म इति
वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति एवमेवाये प्रश्नभेदेन वक्तृ-
भेदेनाकाशापःप्रभृतय आत्मत्वेनोपासनाविषया उक्ताः । तत्रै-
वासी वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्यान्ते पश्यते य एतमेवं
विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्त इति । अत्रेदं चित्यते । अत्र प्रती-
कोपासनत्वमस्ति नवेति । अस्तीति पूर्वः पक्षः । तथाहि सर्वं
खल्विदं ब्रह्मेति श्रुती सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति । न
कश्चित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितं । तच्चोक्त-
श्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनोक्त्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वा-
देकप्रकारकेनैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक् पृथगुक्ती गौर-

वात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक्-
 तदुक्तिरिति चेन्न सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथागुभवध्यापि सम्भ-
 वात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किन्तु यथा-
 दित्यादीनां तत् तथा * सर्वस्यापीति प्रतीकौपासनत्वमेव
 सर्वत्र तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्यादौ याः
 ब्रह्मत्वमस्य उच्यन्ते तासु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात्
 तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमित्येकैकाङ्गविषयिण्यस्ताः
 विधीयन्ते । उपपन्नं चैतत् । नहि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं
 न ब्रह्माती न प्रतीकौपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । यसी वा
 आदित्यो देवमध्वित्युक्ता तस्य प्रतिदिक्शमीणां कृपावलीकन-
 रूपाणां मधुसूतं निरूप्य तद्यत् प्रथमममृतं तदस्य उपजीव-
 न्यग्निना मुखेन न वै देवा अग्रन्ति न पिवन्तीत्येते देवा अमृतं
 दृष्ट्वा तृष्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविद्यन्त्येतास्माद्रूपादुच्यन्तीति
 पद्यते । तथाच दर्शनमात्रेणान्यधर्मनिवृत्तिहास्यैव स्वतन्त्रपुरु-
 पार्यत्वेन ज्ञानमतिप्रथितस्त्रेहजविगाडभावेन तत्रैव लयः ।
 पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभार्यं
 सम्पादयतीति तस्मात् रूपादुद्वेद्येतत् सर्वं भगवदङ्गत्व
 एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थोऽज्ञेयः । नहि प्रतीकत्वे इदं
 'सर्वं' सम्भवति । भक्तिमार्गायत्वात्स्यार्थस्येति भावः । षडानां
 भगवत्सुखरूपात्मकत्वेनैवमिति ज्ञापनाद्यैकवचनं । एतेन
सुखरूपस्यैव फलदमस्तु भवतीति सुखः सुखान्तः सुखिनी
 भवति ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिनं प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वात् । सा च नोपदेशसाध्या अतो नोपदिश्यते किन्वनूयते । सा त्वधिकारोत्कर्पात् स्वतएव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधकम् । एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

खान्दोग्ये अथ होवाच सत्ययज्ञ पौलुपिं प्राचीनयोग्य कन्वमात्मानमुपासु इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा चेति अथ होवाचेन्द्रबुधमित्युपक्रम्य क त्वमात्मानमुपासु इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचेति एवमेवाग्रे अथभेदेन वक्तृभेदेनाकाशापःप्रभृतय आत्मत्वेनोपासनाविषया उक्ताः । तत्रैवासी वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्यान्ते पश्यते य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपासु इति । अत्रेदं चिन्त्यते । अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति नवेति । अस्तीति पूर्वं पक्ष । तथाहि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतौ सर्वमनूय ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति । न कश्चित् प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपित । तच्चोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वेनोपास्यत्वेनीक्ष्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेनैवोपासनेन सर्वेषां फलसिद्धेः पृथक् पृथगुक्ती गौर-

वात् प्रयोजनविशेषाभावाच्च । तादृशाधिकाराभावात् पृथक्-
 तदुक्तिरिति चेन्न सर्वत्र सदा तद्भावनार्थां तथानुभवस्यापि सम्भ-
 वात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किन्तु यथा-
 दित्यादीनां तत् तथा * सर्वस्यापीति प्रतीकौपासनत्वमेव
 सर्वत्र तेनैव फलमिति प्राप्तौ प्रतिवदति । आदित्यादौ याः
 ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तासु साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात्
 तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमित्येकैकाङ्गविपरिप्लव्यताः
 विधीयन्ते । उपपन्नं चैतत् । नहि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं
 न ब्रह्माती न प्रतीकौपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । असौ वा
 आदित्यो देवमध्वित्युक्ता तस्य प्रतिदिक्श्रीणां कृपावलीकन-
 रूपाणां मधुलं गिरूप्य तद्यत् प्रथमममृतं तदसव उपजीव-
 न्यग्निना मुखेन न वै देवा अग्रन्ति न पिवन्तीत्येते देवा अमृतं
 दृष्ट्वा लप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुच्यन्तीति
 पद्यते । तथाच दर्शनमात्रेणान्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव सूतन्त्रपुर-
 पार्थत्वेन ज्ञानमतिप्रयितस्यै हजविगाहभावेन तत्रैव लयः ।
 पुनस्तद्दर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं
 सम्पादयतीति तस्मात् रूपादुदययैतत् सर्वं भगवद्ब्रह्मत्व
 एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थोऽज्ञेयः । नहि प्रतीकत्वे इदं
 सर्वं सम्भवति । भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येति भावः । अङ्गानां
 भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति आपनायेकवचनं । एतेन
 स्वरूपस्यैव फलत्वसुक्तं भवतीति सुख्यः सिद्धान्तः सूचितो
 भवति ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वा अधुना धर्मिणः फलत्वं तस्माधनञ्चाह । सम्भवात् उत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य सम्भवात् तदधीनः सन् तदय आसीनो भगवान् भवति । एतेन भक्तवश्य-तोक्ता । एवं बहिःप्राकृत्यमुक्त्वा पान्तरं तदाह ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भाषानौक्त्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूप-ध्यानादपि हृदि प्रकटः सन् आसीनो भवतीत्यर्थः । तेन स्वैर्य-मुक्तं भवति । एवं भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकृत्यमित्युक्त्वा सीला-नाविष्कारणमाविष्कारणञ्चापि तद्विच्छयैवेत्याह ।

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराचलत्वमपीत्यर्थः ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपनिरपेक्षास्तत्स्मरणजनितानन्देनैव विसृ-तापवर्गान्तफला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकौर्त्तनादयोऽपि ससु-धीयन्ते । तदुक्तं । अथ ह वाच तव महिमाश्रुतसमुद्रविप्रुपा-सकृत्सीदृथा स्वमनसि निषन्दमानानवरतसुखेन विस्मारित-दृष्ट्युतसुखलेयाभासाः परमभागवता इति । अथवा अहं-भक्तपराधीन इत्यादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

पक्षेदं विचार्यते । महिराविर्भावो येष्येभ्यश्चान्तस्तेषा-न्तेषाञ्च मिथस्तारतम्यमस्ति न वेति । तत्र निर्णयमाह ।

यत्र भक्त्यैकाग्रता भगवत्स्वरूपे प्रकटएवैकस्मिन् ग्राहक-
चित्तधारा नत्वन्तर्वह्निर्विज्ञानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो वह्निः-
पश्यतश्च भावे भगवत्स्वरूपे च विशेषाभावात् तारतम्यमस्ती-
त्यर्थः ।

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टं ॥ १२ ॥

उक्तोऽर्थे एवायं संग्रहः । अन्तःप्राकल्प्यवती यदा वह्निःसंवे-
दने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरन्व-
भूतमधुना वह्निरनुभवाभीत्यनुव्यवसायो भवति नवेति ।
तत्र वैलक्षण्याद्भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।
आप्रायणादिति । श्रीभागवते । प्रायणं हि सतामहमिति
भगवद्वाक्यात् प्रायणशब्देन स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्रायं परमं पार-
लौकिकं फलमुच्यते । तथाच तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था
सार्वदिकी न तु वह्निःप्राकल्पेऽपि वह्निद्वानुसन्धानमित्यर्थः ।
ततस्तस्य तत्र सायुज्यं भवति न वेति संग्रहे निर्णयमाह ।
तत्रापि प्रायणेऽपि भाक्ते तस्य पूर्ववत् मभुया सममालापाव-
लीकनयोचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं न तदृष्टं सायुज्य-
मित्यर्थः । यतः शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतोऽन्यथा पूर्वोक्तभाव-
सम्पत्तिः कथं स्यादित्युपपत्तिर्हि शब्देन सूच्यते । एतच्च
तद्गतस्य तु नातद्भावे इत्यत्र निरूपितं ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरस्तीपविनाशी

तद्वरपदेशात् ॥ १३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्त्यै फलं निरूप्य मर्यादानामार्गीयस्य तस्य
फलं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकं कर्म मर्या-

दाया अपि स्रक्तत्वात्तामनुस्रक्तैव भगवता फलं दीयते ।
 तच्च नांभुक्तं क्षीयते तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतत्-
 सन्तानजननादनिर्मोच एव सर्वस्य सम्पद्यते । नच प्रायचित्त-
 यज्ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यं तद्वत्तस्य तदुद्देशेनाविद्वि-
 तत्वात् । तथाकथने चान्योन्याशयः । दुरितस्य चित्ताशुद्धिहेतु-
 त्वेन तन्नाशे ज्ञानोदयो यतोऽतोमर्यादाभार्गे मुक्तिरनुक्तिविष-
 येति प्राप्त उच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावा-
 देवोत्तराद्यस्याश्लेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवती-
 त्यर्थः । अत्रोत्तरस्योत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्ते-
 स्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः । नचैवं मर्यादा-
 दामार्गीयत्वमङ्गः । साधनं विना स्वस्वरूपवलेनैव कार्यकरणे
 हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथा
 सम्पत्तेः । अतएव तद्यथैकीकात्सलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतेव हास्य
 सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिरग्निदृष्टान्तमाह । स्रतिरपि

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ इति

सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत
 इत्यादि श्रुतिभ्यस्त्वयापि न तद्भोगनियमो वक्तुं शक्यः । एते-
 नांभुक्तस्याद्ययाद्भोगे च कर्मान्तरजननाम्नोच्चासम्भव इति
 निरस्तं वेदितव्यं । न चान्योन्याशयः । अनाद्यविद्याजनित-
 संसारवासनात्मिका हि सा । सा च गुरुपसन्तिश्रवणमनम-
 विष्णुशक्त्यादिरूपया ज्ञानसामयेव नाश्यते । अविद्या परं
 ज्ञानेन नाश्यत इति क्व तत्प्रसङ्गः ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात्

कर्माणी दुर्बलत्वात् तत्प्रतिबन्धकत्वमिति* ज्ञानशाश्वत्वशीघ्रका-
 ष्टुतिस्मृतिमता त्वयाप्यरीकार्यं । इममेव हेतुमाहाचार्य-
 स्तदपदेशादिति ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो
 भवतु नाम धर्मस्यातथात्वे नाविरोधएवेत्याशङ्कानिरासाय
 पूर्वव्यायातिदेशमाह । इतरस्य पुण्यस्याप्येवं । पूर्वस्य नाथ
 उत्तरस्यास्येव इत्यर्थः । अतिदेशाद्धेतुरपि स एव ज्ञेयः । तथाहि ।
 उभे उ हेवैष एते तरति । चीयन्ते चास्य कर्माणीति सामान्य-
 वचनात् ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति धृती सर्वशब्दाच्च तथा ।

अथेदं शङ्कते । मर्यादामार्गीयत्वात् ज्ञानानन्तरं भरत-
 वत्सङ्गदोषेण भगवद्भावाच्चुरती सङ्गजदीपोत्पत्तिवदग्रे विहित-
 निषिद्धकर्माणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति ज्ञानस्य न सर्वात्मना
 कर्माविरोधित्वमिति तत्र निर्णयमाह । पाते भक्तिमार्गे भग-
 वद्भावाच्चुरतिः पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थे । अविद्यया वाप्ये
 व्यक्च्छेदाद्यं कतुशब्दोक्त्याऽधिभारगे पापस्य व्यक्च्छेदे एव । न
 कर्हि विभक्तपरा इति वाक्यात् । परन्तु मर्यादामार्गीयत्वात्
 प्रारब्धभोगार्थं प्रभुयेत् तथा करोति तद्भावे पूर्णे सति तद्दीपोऽ-
 सभावित इति तदैवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते ।
 तथाच तस्मिन् सत्यणुत्तरस्य कर्माणीऽसंश्लेष एवेत्यर्थः । पूर्वस्यै
 एवमेवाग्रेपशब्दस्य व्युत्पत्तिः । अतिदेशस्येवंपदेनैव पातेः सर्वं

* तत्प्रतिबन्धकत्वमिति पुस्तकान्तरसम्मतं पाठः ।

† ज्ञानान्तरत्वमिति सु ।

अतएव श्रीभागवते सृग्दारकाभाषेन स्वारथकर्मणा योगा-
रक्षणतो विम्रंसित इति । उपभोगिन कर्मारथं व्यपनयन्निति च
भरतं प्रति वचनं गीयते । एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धशक्ते-
रग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्भानिरिति सर्वमनवद्यं ।
इच्छापतिबद्धतादृशायां न प्राचीना दद्यास्तीति तद्व्यवच्छेद-
ज्ञापनाय तुशब्दः । एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो बलवत्त्वात् कथं
तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवदिच्छाया मूलकारणत्वे-
नोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वकृतमर्यादा-
पालनाय पुष्टावहीकृतेन तथेति सर्वमनवद्यं ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव

तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

ननु मारथं हि प्राचीनं तन्नाशाय तद्भोगएव कर्त्तव्यो ब्रह्म-
विदा नतु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि प्रयोजनाभावात् । दृश्यते
च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आवश्यक
इत्याशङ्क्य तत्रप्रयोजनमाह । तु शब्दः शङ्काप्युदासकः । अग्नि-
होत्रादिविहितकर्त्तव्यकरणं तत्कार्यायैव । भोगकार्याय प्रारथ-
नाशायैवेत्यर्थः - । येषां अग्निहोत्रादिकारकं प्रारथ्यमस्ति तेरेव
तन्नाशाय भोगवत् तदपि क्रियते नत्वतादृशैरतएव न सनकादीनां
तथात्वं * । कुत एतत् । तद्दर्शनात् । यथाकारो यथाचारी तथा
भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽपिम-
कर्महेतुत्वं दर्शयतीति नानुपपत्तिः काचित् । केचित्तु ज्ञानस्य

यत्कार्यं तदेवाग्निहोत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति ।
 स न साधुः । तदधिगम इत्युपक्रमात् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मक-
 प्रतिबन्धनाग्ने मोक्षस्य पूर्वज्ञानेनैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्या-
 पातात् । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादि श्रुतिदर्शनं दर्शनपदार्थं
 इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः ।

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादासामाग्यभक्तस्य मर्याद-
 यैव मुक्तिप्रतिबन्धसम्भवस्तयैव तन्नाशयेति निरूपितं । अथ
 पुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यति नविति विचार्यते ।
 तत्र भोगैकनाशस्यभावत्वात् तस्य न तं विनाऽस्यापि तन्नश्य-
 तीति प्राप्ते निर्णयमाह । एकेषां पुष्टिमार्गीयणां भक्तानर-
 मुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति । कुत
 एतत् तत्राह । अतः श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाशस्त्वनिरूपिकायाः ।
 ब्रह्मविदएव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाशप्रारब्धाख्यकर्मणा-
 वैयक्तश्रुतेरन्यापि श्रुतिः पश्यते । तस्य पुत्रा दासमुपयन्ति
 सुहृदः साधुस्तत्यां द्विपन्तः पापस्तत्यामिति ज्ञानभोगाभ्यां कर्म-
 नाशनिरूपकश्रुत्याभ्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यं विषयभेदो
 वाच्यः । न च काम्यकर्मविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यं । तदधि-
 गम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशाविति सूत्रेणैतदस्याप्येवमिति
 सूत्रावयवेन चाविशेषेणारब्धातिरिक्तकर्मणोरखिलयोर्नाशनिरू-
 पणात् । पापस्तत्यायां काम्यत्वासम्भवाच्च । तस्मादत्त्वनुग्रह-
 भाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिलक्ष्यमसहिष्णुर्भगवानस्य प्रारब्ध-
 मितस्तद्वन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति । प्रारब्धं भोगैक-

नाश्रमिति स्वकृतमर्थ्यादापालनाय न नाश्रयति । न च तयो-
 र्मूर्त्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यं ।
 ईश्वरत्वेनान्यथापि करणसम्भवात् । मर्थ्यादाविपरीतस्वरूप-
 त्वात् पुष्टिमार्गीयं न काचतादानुपपत्तिर्भावनीया । तथा अन्न
 भूषणत्वात् । अतएवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ।

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

ननु यदेव विद्यया करोतीति श्रुत्या विद्यापूर्वकं कर्मकरणे
 वीर्यातिशयः फलं श्रूयतेऽतो ब्रह्मविद्यावतोऽपि तथात्वसोचि-
 तत्वाद्दुत्तरस्याश्लेष इति यदुक्तं तत्रोपपद्यते इति प्राप्तं वाह ।
 यदेवेति । हि यस्मादेतोस्त्वया यदेव विद्यया करोति अदयोप-
 निपदेति श्रुतिरेव ब्रह्मविदोऽपि कर्मोत्पत्तिप्रसंजिकात्वेनोदा-
 हृतं वा तु न तत्कमर्था । तथाहि । शोमित्येतदक्षरमुद्गीयमुपा-
 सीतेत्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं मिथुनरूपत्वमनुशास्त्रत्वं तयो-
 ग्रहृत्तिहेतुत्वञ्च निरूप्येतदर्थे यदेव विद्ययेत्याद्युक्तेति स्वहृ-
 तस्यैवाक्षरस्योपस्थास्थानं भवतीत्युपसंहारादुद्गीथोपासनाविषय-
 नेव यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोक्तसतमत्वादि-
 प्रकारकोपासनानां मध्ये यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं
 भवतीति तदर्थं इति न ब्रह्मविद्यागम्योऽपीति न सा श्रद्धाऽत्र
 सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा । उक्ताश्रद्धानिरासायैवाह यदेवेति ।
 ब्रह्मविदि प्रारब्धव्यघायैव कर्मं कुरुते तत्त्वन्व्यकृतात् कर्मणः
 सुकाथात् स्यासनतन्नाशनाद्दीर्घवत्तरं भवत्येवेति नानुपपत्तिः
 काचिदित्यर्थः । यद्वा । ननु पुष्टिमार्गीयञ्च प्रारब्धस्यापि भोगं

विनैव नाग इति श्रुत्वाऽसम्भावनां कुर्वाणं प्रति कौस्तुभिकन्यायेन
तत्परिहारमाह । यदेवेत्यादि । जीवनिष्ठा विद्या हि भगवद्-
ज्ञानप्रक्षेपशून्या । एव सति यत्र धर्मसम्बन्धिसम्बन्धादन्ते-
भ्योऽतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षादग्निं सम्बन्धेऽति-
शयितकार्यसम्पत्तौ कथमसम्भावनां कर्तुमुचितेति निगूढा-
शयः । अतएव हेतुवाची हि शब्दः ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ १६ ॥

शुद्धिमार्गविकल्पप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सोपपत्तिकमुक्त्वा तत्-
प्राप्तिप्रकारमाह । इतरे अथे प्रायस्सौक्तिकदेहाद्भिन्ने स्थूल-
सिद्धशरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य अथ भगवत्सौलीपयोगिदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भोगेन सम्पद्यते । सोऽन्युते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्यति श्रुत्यन्तेन भोगेन सम्पद्यत इत्यर्थः ।
श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे निरूपितः । अस्तीकिकत्वं विनीत
देहं विना चोक्तफलप्राप्तिर्व्यवच्छेदकशब्दः ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवह्निभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमं पादं समाप्तम् ।

द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि, दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे चपयित्वाऽलौकिकं तत्राप्य-
 फलेन सम्पद्यत इति निरूपितं । अथावेदं चिन्त्यते । भक्तस्य
 सूक्ष्मशरीरस्य चपयं नाम किं तत्सूक्ष्मरूपनामनमुत भवि-
 स्यर्शादयथाभीकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्पादनं भग-
 वदनुग्रहादिति । तत्रोत्तरएव यद्यः साधीयानिति भाति ।
 तथाहि । यथा पूर्वं संसारिणएव जीवस्य तदनुग्रहात्
 पूर्वावस्थापगमो मुक्तवस्था चीच्यते तथात्रापि वक्तुमुचित-
 त्वात् । न तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते इति
 श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्तिकाले तन्प्राणादीनामपि तथै-
 वाह । अतएवामे ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । पुष्टिमार्गीय-
 स्थीकृतसुक्त्यभावावेयं तद्विपयिणीति प्राप्ते प्रतिवदामः । ब्रह्मां-
 शत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वाविर्दीपस्वरूपत्वाधित्यत्वात् दीपा-
 णाद्यागन्तुकत्वात् तदपगमे तस्य तथात्वमुचितं प्राणादयस्तु
 न तादृशा इति तद्दृष्टान्तेनात्रापि तथानं न वक्तुं शक्यं ।
 देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति श्रीभागवतवा-
 यवाच । नच लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरस्य निषिध्यत इति वाच्यं ।
 सामान्यनिषेधे बाधकाभावात् । न च तदनुभवएव बाधक
 इति पाठ्यं । भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधका-

अतएव च सर्व्वाण्यनु ॥ २ ॥

अतएव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाण्येन्द्रियाणि चतु
सान्निध्यात् । वाचः पयान्मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन
सम्पद्यन्त इत्यर्थः । केचित्तत्र छान्दोग्यस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते
मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं विप-
यत्वेनोक्त्वा सूत्रे वाक्यदस्य तद्वृत्तिपरत्वं वदन्ति । सम्पत्तिं तत्रा-
ग्रञ्च । तत्र साधीयः । तथाहि । वाक्यदस्य वृत्तिपरत्वस्यै-
च्छ्रत्यभिमतं स्यात् सूत्रकारस्तदा तद्यैव वदेन्न तु तत्संरूपमेव
वाक्यं । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तिः सुख्याद्युत्थागो लक्षणापत्तिर्यं ।
किञ्चैवं मनसोति पदवैयर्थ्यं स्यादिपयवाक्योक्तक्रमत्यागानुप-
पत्तिश्चेति ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवैशिष्ट्यवन्मनः प्राणे सम्पद्यते न तु केवलं
तत्र हेतुरुत्तरादिति । स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धोदिशं दिशं
पतित्वा अन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमोवोपययत् एवमेव खलु
सौम्य तन्मनोदिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोप-
ययत् इत्युक्त्वा तत्र हेतुसुत्तरेण वाक्येनराह प्राणवन्धनं हि
सौम्य मन इति । तस्माद्धेतोस्त्वर्थः ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा
प्रकृष्टे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य
इति । उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकार इति यावत् । तत-
स्तथैत्यर्थः । सादिपदाङ्गवदधीकरणसमर्थः खेहः प्रभ्वनिङ्गि-

तार्थत्वागस्तद्वरूपं भजनञ्च । प्रभुपगमे सिद्धे स्नेहादयोऽवश्यं
 भवन्त्येवेत्याशयेन तदादित्वसुक्तं । नोद्देशः कृतः । मर्यादा-
 मार्गेऽङ्गीकृतानान्तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुत्कटस्नेहा-
 सम्भवेन प्रभुप्राकृत्यासम्भवात् स्वस्वप्रकृतौ सङ्घातलये शुद्ध-
 जीवस्य भगवदनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च
 भक्त्या मुक्तिः सम्पद्यत इति बह्वेष तारतम्यमिति निगूढाशयेनेद-
 सुक्तं । प्रभुपगमादयस्तु मुग्धकोपनिपत्यु पचन्ते । नायमात्मे-
 त्युपक्रम्य धमेवैष वृणते तेन लभ्यस्तस्यैष प्राप्ता वृणते तत्तुं
 स्वां । नायमात्मा बलहीनेन सभ्यो न च प्रमादात् तपसो वाच
 सिद्धात् । एतेरुपायैर्यतते यस्तु विदांस्तस्यैष प्राप्ता विगते
 ब्रह्मधामेति उक्तं निगूढमाशयं प्रकटयति ।

भूतेषु तत्श्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु मर्यादाभार्गीवाणामप्येवमेव आगादिलय उतान्यथेति
 संग्रहे निर्णयमाह । तेषान्ते भूतेषु लीयन्ते ननु कुरीत्या भग-
 यति । अत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । यथाद्य पुरुषस्य मृत-
 स्याग्निं वाग्येति घातं प्राणः चक्षुरादित्यं मनयन्त्रं दिग्गः श्रोत्रं
 पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मोपधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा
 अप्सु लोहितञ्च रेतस्य निधीयत इति श्रुतेः । नचाविहृद्विपयि-
 ष्योयं श्रुतिरिति वाच्यं । याश्रयक्तेरिति ह्येषाच यत्रायं पुरुषो
 धियत उद्गमात् प्राणाः कामन्याहो नेति नेति ह्येषाच याश्र-
 वल्ह्योऽचैव समवलीयन्ते स उद्गमत्याप्रायस्याभातीमृतः शेत
 इति पूर्ववाप्यात् । नद्याविदुषः प्राणानामशुक्लमः । तमुत्क्रा-
 मन्तं प्राणोऽनुक्लामतीत्यादिश्रुतेः । ननु यताप्य पुरुषस्येत्युप-

कर्म रेतस्य निधीयत इत्यन्ता श्रुतिरविद्विषयिणीति मन्तव्यं ।
यत् एतदग्रे कायं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने याश्चल्लक्ष्यात्-
भार्गाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते तौ ह यदूचतुः कर्म हेव
तदूचतुरथ ह यत्प्रयसतुः कर्म हेव तत्प्रयसतुः पुष्पो वै पुष्पेन
कर्मणा भयति पापः पापेनेति । एतेन कर्मार्थयस्त्रिष्ठतीति
निर्णयः सम्पद्यते । एवं सति प्राणानुत्क्रमणीत्या सद्वातलयोक्त्या
च विद्विषयत्वमभवावसीयते । यत्तस्यैवोक्तद्वयं सम्भवति ।
अप्रिमश्रुत्युक्तकर्मार्थयत्वञ्च तस्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोत्तरविरो-
धाद्विषयानियये प्राप्ते प्रतिश्रुतामः । मर्यादामार्गीयविद्वि-
द्विषयिष्येवेयं श्रुतिरिति । अतएव प्रश्ने क्व तदा पुरुषो भव-
तीत्येतावतैव चारितार्थोऽपि साधारणपुरुषव्याहृत्या मर्यादा-
मार्गीयतत्प्रापकमयमिति पदं तस्यैवोपक्रान्तत्वात् तथा ।
अप्रिमविचारितोऽर्थोऽपि तद्विषयक एवेति बुध्यस्व । ननूतं
बाधकमिति चेत् हन्त श्रुतिगिरःसमाकलितमाकलय ।
मर्यादामार्गे हि विधिप्राधान्यं तथैव तन्निर्माणात् । तत्र
द्यैवं कृत एवं फलं दास्ये नत्वकृतेऽपीति भगवदिच्छा अतः कर्म
प्रधानं । एवं सत्यात्तभागस्यायमाशयः । वागादिरेतोऽन्त-
लयेन प्रारब्धस्यापि तदा नाशात् शुद्धं जीवं विध्यविषयं
कदाचित्पुष्टौ प्रवेगयति नवेति संग्रयेन तदायं किं मर्यादा-
मार्गे एकोत् पुष्टावपि प्रवेगितो भवतीति प्रश्नः । तदाऽऽर्थ-

• विद्विषयत्वमारभ्य कर्मार्थयत्वञ्च' उपपन्नकं नास्ति ।

† तद्विषय एवेति ख ।

‡ विधिप्राधान्यात् तथैव निर्माणात् इति ख ।

§ तदायं क्व इति ख ।

स्येखरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव यद्व-
धारितवती तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुज्ञा श्रुतिः पर्यवसित-
मर्थमुक्तवती तौ हेत्यादिना । अत्र कर्मपदं मर्यादाभार्गपरं ।
तथाच मर्यादाभार्गएव तस्य स्थितिरित्यर्थः सम्पद्यते । मुक्तएव
भवतीति यावत् । अतएव तद्व्यभिचापि यत ईश्वरत्वेन सर्व-
करणसमर्थोऽपि तद्दाने तदपेक्षते । अत्र हेतुत्वेन मर्यादा-
भार्गस्वरूपमुक्तं पुण्यो वा इत्यनेन* । ननु मर्यादाभार्गीयो
भक्तो ज्ञानी च भवत उक्तनिर्णयसु ज्ञानभार्गीयविषयएव
भक्तं तादृशमपि कदाचिद् पुष्टावपि प्रवेशयतीत्याशङ्क्य तन्नि-
र्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न । किन्तु-
भयोरपि । तत्र हेतुदर्शयत इति । यतो यान्नबलव्याप्तभागी
ज्ञानिभक्तसाधारणेन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरीत्या तौ
हेत्यादिना । अन्यथा प्राकृताङ्गीकारोऽन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हि
शब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधपरिहारान्यथा-
नुपपत्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयं । केचित्तुपसंहृतेषु वागादिषु
शरीरान्तरप्रेषासामयिको जीवः क्वायं तदा पुरुष इति प्रश्न-
विषय इति वदन्ति । तत्र साधीयः । तमुक्तामन्तं प्राणोऽनुत्-
क्रामति प्राणमनूक्तामन्तश्च सर्वे प्राणा अनूक्तामन्तीति श्रुति-
र्भाषिदेहान्तरजीवस्य प्राणानामिन्द्रियाणाञ्च सहैधीतृक्रमणं

* इत्यादिना इति च ।

† प्राकृताङ्गीकृतिरप्या इति च ।

वदतीति वागादिस्यस्य तत्रासम्भवाद्योक्तस्य मन्त्रविषयत्वं यत्तुं
 प्रक्यं । पूर्ववाक्येऽत्रैव समलीयन्त इत्युक्त्वाद्यातीऽम्नदुक्तएव
 मार्गोऽनुसर्तव्यः । एतेन नार्थं परविद्यावान् यतीऽमृतत्वमेव तत्-
 फलमिति* तच्च देशान्तरानायत्तमित्युक्तमथापेक्षकम्भाश्रयत्वञ्च
 न स्यात् किन्त्वपरविद्यावास्तस्यासु ब्रह्मलोकावधिफलमिति
 कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यं ।

समाना चाहृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानु- पोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्ट्योर्न कदाचिदन्यथाभाष इति यदुक्तं तत्र हेत्व-
 पेक्षार्था वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।
 अचायमाशयः । साधनक्रमेण मोक्षनेच्छा हि मर्यादानार्गीया
 मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोक्षनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
 तथा सति सदैकरूपत्वं तथोक्तमिति । एतदेवाह सृतिः
 संसृतिर्लोकाणां अस्मात् पृथक्कृतानामविद्ययाऽहन्तामम-
 तास्यदीकरणं तदुपक्रमं धारयन्तं मर्यादीकृत्य सुक्तिपर्यन्त-
 सुक्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः ।
 एवमेवानुपोष्य त्रतमहत्त्वाऽमृतत्वमपि पुष्टिमार्गं समानमित्यर्थः ।
 अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षणं । एवं प्रासङ्गिकमुक्ता
 प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यक्ष इति सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्त-
 सङ्घातस्य भगवत्त्वेव लय इत्युक्तमक्रमेण तेन मर्यादानार्गीयभक्त-
 सङ्घातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रशानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य सुक्ति-

रेव भवतीति वक्तव्ये सत्याह सौम्य हस्तमित्यादिना स्नाशय-
मन्येष्वप्रकटयन्ती कर्मं यत्रिरूपितवन्तौ तत्कृत इत्याशङ्का
तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा निम्बलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयसुक्तिदशायां मर्यादा-
मार्गीयाया अप्रतिमुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजना-
नन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः
क्रियतेऽतस्तदभिसन्धाय तथा रौढ्या निरूपणं । अतएव श्री-
भागवते श्रीशिववचनं गीयते

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेश्वरि तुभ्यार्थदर्शिन इति ।

श्रीभगवद्गीताश्वपि देवान् देवयज्ञो यान्ति महत्का यान्ति
मामपीति वाक्ये मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यसु-
च्यते । तसु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं
तत्त्वं तदा सुक्तेः पुरुषार्थत्वयोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापत्-
तीति तद्योधकप्रमाणानां तत्सुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

छद्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूत्रं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः ।
पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेगे तत्तत्त्वमनुभवविषयो
भवति नान्यथा । तत्र प्रवेगस्त्वतिदुरापोऽतिप्रयितानुपदेतरा-
साध्यत्वाद्दत्त उक्तेतराज्ञेयमेव तद्भवति । तेषान्नु सुक्तिरेव फलं
तस्या एषेट्त्वौद्वागिणं स्वर्गादिवत् । इष्टफलापानो हि प्रता-
रकत्वमन्यथा प्रष्टिमार्गीयफलयोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतार-

वदतीति वागादिलयस्य तत्रासम्भवात्प्रोक्तस्य प्रश्रविषयत्वं वक्तुं
शक्यं । पूर्ववाक्येनैव समलीयन्त इत्युक्तत्वाच्चातोऽस्मादुक्तएव
मार्गोऽनुसर्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतोऽमृतत्वमेव तत्-
फलमिति* तच्च देशान्तरानायत्तमित्युक्तमथापेक्षकर्माश्रयत्वञ्च
न स्यात् किन्त्वपरविद्यावांस्तस्यासु ब्रह्मलोकावधिफलमिति
कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यं ।

समाना चास्त्युपक्रमादमृतत्वञ्चानु-
पोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्ट्योर्न कदाचिदन्यथाभाव इति यदुक्तं तत्र हेत्व-
पेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।
अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
तथा सति सदैकरूपत्वं तथोर्युक्तमिति । एतदेवाह सृतिः
मंसृतिर्जोषानां स्वप्नात् पृथक्कृतानामविद्ययाऽहन्तामम-
ताम्पदीकरणं तदुपक्रम पारम्भस्तं मर्यादीकृत्य सुक्तिपर्यन्त-
मुक्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः ।
एवमेवानुपोष्य व्रतमहत्वाऽमृतत्वमपि पुष्टिमार्गे समानमित्यर्थः ।
अत्रोपोषणपदमग्रेपमुक्तिसाधनोपलक्षणं । एवं प्रासङ्गिकमुक्ता
प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यच्च इति सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्त-
सङ्घातस्य भगवत्त्वेव लय इत्युक्तमक्रमेण तेन मर्यादामार्गीयभक्त-
सङ्घातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रथानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य सुक्ति-

रेव भवतीति वक्तव्ये सत्याह सीम्य हस्तमित्यादिना स्वाशय-
मन्येष्वप्रकटयन्ती कर्म यद्विरूपितवन्तौ तत्कृत इत्याशङ्का
तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदयायां मर्यादा-
मार्गीयाया अपीतेमुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजना-
नन्दानुभवाभावात् संसार इत्येव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः
क्रियतेऽतस्तदभिसन्धाय तथा रीत्या निरूपणं । अतएव श्री-
भागवते श्रीशिववचनं गीयते

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इति ।

श्रीभगवद्गीताष्वपि देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति
मामपीति वाक्ये मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यसु-
च्यते । ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं
तत्त्वं तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापत-
तीति तद्विधकप्रमाणानां तत्सृष्टिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तयोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः ।
पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेगे तत्तत्त्वमनुभवविषयो
भवति नान्यथा । तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापीडितिययितानुग्रहेतरा-
साध्यत्वादत उक्तेतराज्ञेयमेव तद्वति । तेपान्तु मुक्तिरेव फलं
तस्या एवेष्टत्वीद्रागिणां स्वर्गादिवत् । इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रता-
रकत्वमन्यथा प्रसृष्टिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतार-

कृत्यं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चि-
दिति । नन्वेवं विधार्थास्तित्ये किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह ।
प्रमाणत इत्यादि । प्रमाणं श्रुतिः सा तु यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न
विभेति कुतश्चेति एतत् च वाच न तपति । किमहं साधु
नाकरवं । किमहं पापमकरवमिति । अत्र पूर्वार्द्धेन दुर्ज्ञेयत्व-
सुत्तरार्द्धेन तत्सत्ता च बोध्यते । अन्यथा मनसोऽप्यप्राप्यस्य वेदन-
कथनं विरुद्धं स्यादती दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिण्याहकमानसिद्धं
तदित्यर्थः । चकारात् तादृशानामनुभवः परिगृह्यते । तर्हि
ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि संमार्गोपदेशनं क्वचित्
श्रूयते न चैवमतः पूर्वोक्तं न साधीय इति भातीत्युत्सृजमाशङ्क्य
तत्र हेतुमाह ।

नोपमर्द्दनातः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्याद्यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वाभ्यां स्यात्
यतस्तेषां विरहिदगाप्रियसङ्गमदभा चेति दग्गादयमेव भवति
नान्या । पूर्वस्थास्तस्मात्स्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुप-
मर्द्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । सङ्गमे तु अतः पुर-
प्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत एव हेतीरूपदेशोऽन्वयै न भवती-
त्यर्थः । न हि भगवदये स सम्भवतीति भावः । ननु रसो वै
सः रस ए चोवाय सत्त्वाऽनन्दीभवतीत्युपक्रम्यैष ह्येवानुगीयभक्त-
तीति श्रुतेरुक्तरूपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापो तस्य मुक्ति-
प्राप्तानन्दतिरोधानएव तत्सम्भवात् । तद्देतो रसम्भवात्
तन्नाप्तिरेव न स्यादिति प्राप्त उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेरुक्त्या ॥ ११ ॥

आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवतएव धर्म उक्त्वा विरह-
ताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं
भवति । भगवद्विरहस्यासर्वसाधारणत्वेऽपि* स्थायिभावात्मक-
रसरूपभगवत्प्रादुर्भावो यस्य+ हृदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिज-
ज्ञापस्तदनन्तरं नियमतस्तप्राप्तिय भवति न त्वतथाभूत-
स्येत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तरसस्यैवैष धर्म इति निधीयते ।
तस्य वस्तुत एव तथात्वात् तापोऽपि रसात्मकएव ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

ननु न पश्योऽं चेत्युं पश्यति न रोमं नीत दुःखमिति
श्रुत्याऽ दुःखप्रतिषेधस्तादृगे भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखित्वं न
यत्तुं यक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति नेति । कुतः शारीरात् । शरीर-
सम्बन्धिनो हितोर्यदुःखं कर्मजनितमिति यावत् तस्यैव श्रुती
प्रतिषेधात्प्राज्ञानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्य-
त्वानुमानमपि निरस्तं वेदितव्यं । लौकिकएव दुःखे तज्जन्यत-
नियमात् ।

स्योद्येकेषां ॥ १३ ॥

एकेषां गाखिनां भगवत्स्वरूपज्ञानान्तरं दुःखतन्निव-

* कर्मसाधारणमेतीति च ।

भवति इत्येति च ।

स्याध्यत्वाद्देशीयमिति च ।

तस्या एवेति च ।

रक्तमन इति च ।

त्तनलचणोऽर्थः स्पष्टं पश्यते । तथाहि । रसोवै सः । रसच्छे-
 वायं लब्धाऽनन्दीभवति । कीदृश्वान्यात् कः प्राण्यात् यदेप
 आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । अत्र रसा-
 त्मकभगवत्स्वरूपलाभे सत्यानन्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं
 परमानन्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतूपस्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं
 न वदेत् । स रसस्तु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनु-
 भूतो नैकतरेण । तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्वेन तदा
 प्राणस्थितिरपि न स्याद्यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादि-
 त्याशयेनाह कीदृश्वान्यादिति । यत् यदि एषः हृदि स्फुर-
 द्रूप आकाशो भगवान्न स्यात् कस्तदाऽन्यात् । अन प्राणने ।
 को वा जीवयैन्न कोऽपीत्यर्थः । तादृशस्य भगवत्स्वरूपाति-
 रिक्तात् जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदं । ब्रह्मानन्दाधिक-
 पूर्णानन्दविरहासन्नमरणनिवारणासामर्थ्यमतादृशस्योचितमेवेति
 ज्ञापनाय हि शब्दः । तादृशस्य जीवनसम्पादनं प्रभोराव-
 श्यकमिति ज्ञापनायैवकारः । तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्व-
 मेवेति ज्ञापनायानन्दपदं । तदा प्रलापगुणमानादयो ये
 भवन्ति तेऽपि तद्वर्णाएव । नीलास्युदश्यामोऽतिक्लेशवगाद्भृदद्या-
 दपगच्छत्विति भावेऽपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इति ज्ञाप-
 नाय चाकाशत्वमुक्तं । तदनन्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा
 प्रकर्मण दर्शनस्पर्शाग्नेयभाषणादिभिः स्वरूपानन्ददानेनान्यात्
 पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्णं कुर्यादित्यर्थः । रसच्छेवायं
 लब्धाऽनन्दीभवतीति पूर्ववाक्येनैवान्यव्यवच्छेदपूर्वकं भग-
 वत्प्रेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत् पुनराह तत्रापि व्यति-
 रेकमुखेन तथापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यविशेषाभ्यां

वारह्यं तेन विरहसामयिकोक्तरूपवार्थः श्रुतेरभिप्रेत इति
 निधीयते । अन्यथा मरणहेत्वतुपस्थितौ जीवनहेत्वत्वं न वदे-
 दित्युक्तदवस्थापत्रः को वा पुरुषो जीवेदिति वार्थः ।

स्मर्यन्ते च ॥ १४ ॥

भगवद्भावस्य मरणहेत्वत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादि-
 दुरापत्वञ्च शोभागवते स्मर्यन्ते मन्मनस्का मयाणा मदर्थं त्यक्त्य
 दैहिकाः यत्त्वक्तलोकधर्माय मदर्थं तान्विभर्त्यहमित्युपक्रम्य
 धारयन्त्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चनेत्यादि शीघ्रमु-
 वचनं । शीघ्रदुहवचनञ्च

एताः परन्तनुभृती भुवि गोपवद्धौ

गोविन्दएव निखिलात्मनि रूढभावाः ।

वाञ्छन्ति यं भवभियो मुनयोवयश्च

किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसश्च ॥ इत्यादि

तेन भगवतएव जीवनहेत्वत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थ-
 त्वन्दुरापत्वञ्च स्फुटमवगम्यते ।

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥

ननु हृदि वह्निय रक्षात्मकभगवत्प्राकृत्यं तद्दर्शनजनितो
 विरहभावस्तज्जितस्त्रापन्नो मरणोऽस्तितिस्तन्निवर्त्तनं तदीत्-
 कृत्यं तदा प्राकृत्यं ततः पूर्णधरूपानन्ददानादिकं लोके कचि-
 दपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठे याति कुत इत्याद्यह्यायामाह तानि
 उक्तानि यस्मिन् परे महत्तिकात्ताद्यतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे
 शीग्रीकुमएव सस्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथाह्याह
 श्रुतिः । एतदे पश्यते ता वां वासून्युपमि गमथै यत्र गावो

भूरिश्रद्धा श्रयासः । अत्राह तदुरुगायस्य हृष्णः परमं पदमश-
 भाति भूरि । ता तानि । वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्ब-
 न्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमथ्यै प्राप्नुमुन्नसि कामयामहे । तानि
 कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिसुहाट्यति । यत्र श्रीगोकुले
 गावो भूरिश्रद्धा यद्गृह्णा रुद्रप्रभृतयोस्तगाय वसन्तीति श्रेयः ।
 श्रयासः शुभावहाः । तत् उक्तगुणविशिष्टं उरुगीयत इत्युरु-
 गायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अतएव तदादि-
 भक्तेषु कामान् वर्षतीति हृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्य-
 तीतं पदं ध्यानं भगवतो वैकुण्ठं भवति । तत्रैतादृशलीलाऽ-
 भावेन तस्मादपि परममुत्कृष्टं । अत्र भूमाववभाति प्रकाशत
 इत्यर्थः । तथापि स्तद्वर्गोचरो न भवतीति खेदेन पहेत्याह
 श्रुतिः । उरुगीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्त्यैवेति तात्-
 र्थ्येण वा विशेषणद्वयसक्तं । यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगङ्गर-
 प्रदेशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरिवह रूपं । तथा चैतादृशं यत्
 परमं पदमवभाति तत्सम्बन्धीनि वास्तूनि कामयामहे इति
 वाक्यार्थः सम्पद्यते । ते पदार्था इति यक्तये सति तानोत्पत्तिर्या
 सा विषयशक्त्याशुरोधादिति श्रेयं । पुरुषोत्तमसम्बन्ध्यानां
 तत्राकञ्चक्षानएव प्राकञ्चं युक्तमिति हि शब्देनाह ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ननु स्त्रीनाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तदङ्गनं यथा नित्यं
 तथा तादृक्साधनाभावेऽपि निजानुकम्पया कदाचित् कामपि
 भक्तं तत्र नयति चेत् तदा कञ्चित्कालं स्यापयित्वा ततस्तं

• पदार्था इति शब् ।

+ अत्रादिना तत्र इति च प्रसङ्गे नास्ति ।

वियोजयति नवेति संग्रहः । तोषस्य कादाचित्कत्वात् तत्-
 साध्या तत्र स्थितिरपि तद्यैवेति वियोजयतीति पूर्वः पक्षस्तत्र
 सिद्धान्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्माद्विभाग एव । कुतः ।
 वचनात् । तैत्तिरीयक उक्तगर्गन्तरमेव विष्णोः कर्माणि पश्यते-
 त्युक्त्वा तत्र क्षतानि कर्माण्युक्त्वा तदप्ये वदति विष्णोः परमं
 पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । पुरुषोत्तमस्वरूपवित्त्वं
 सूरित्वं तत्र भक्त्यैवेति सूरयो भक्ता एव वेषां सदा दर्शन-
 मुच्यते । अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वगर्भान्तर स्थितगवादीनां
 प्रभुकार्मविप्रधाष्याच्च भक्तानां सदा तद्दर्शनस्य प्राप्तत्वादिदं न
 वदेत्तस्माद्विभाग एव । एतेनापि लीलानित्यत्वं* सिध्यति ।
 एतदयथा तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं । एषं शुद्धिमागीयभक्त-
 वृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमागीयस्य तमाह ।

तद्देकोऽग्रञ्चलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्
 तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
 शताधिक्रया ॥ १७ ॥

पूर्वं भूतेषु तच्छ्रुतेरित्वादिना मर्यादा मार्गीयस्य वागा-
 दित्यय उक्तोऽधुना तस्य जीवाम्बन उत्क्रमणप्रकार उच्यते ।
 य एतास्तेजीमात्राः समभ्याददानो पश्यमेवान्वेषकामतीति
 श्रुतेस्तस्याम्बन शोण धायतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रव्वलति पूर्वं
 तथाऽप्रकाशमानमपि तदा प्रकाशत इति यावत् । तदा
 गतं प्रकाशितं द्वारं निर्गमनमार्गीयस्य तादृश उत्क्रामति ।

* शेषा नित्यति वा प्र ।

† अत्रैवाप्येति च ।

यतः श्रुतिस्तथाह । तस्य हेतस्य हृदयस्थायं प्रद्योतते तेन
 प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टोवा मूर्त्तिं वेत्यादि । यद्य-
 प्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विद्वांसु नेतरवदितर-
 नाद्या निष्क्रामति किन्तु श्रुताधिकया । एकशततन्वा नाद्या
 मूर्त्तन्या निष्क्रामति । शतशैका हृदयस्य नाद्यस्तासां मूर्त्तानमभि-
 निःसृतेका । तथोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति, विश्वङ्ङन्या उत्क्रामणे
 भवतीति यतः श्रुतिराह । अथ हेतुमाह हार्दानुग्रहीत इति
 हेत्वन्तर्गमं विशेषणं । गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्ध इति श्रुते-
 र्दृष्ट्याकाशस्वन्धीयः परमात्मा तदनुग्रहात् तथैव भवती-
 त्यर्थः । अनुग्रहे हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्यायाः
 शेषभूताङ्गभूता या गतिः प्रव्रजनरूपा । तच्छेषभूतैव या भग-
 वत्प्रतिपरम्परा च ताभ्याश्च यो भगवदनुग्रहक्षेपेन तथैत्यर्थः ।

रश्म्यनुसारौ ॥ १८ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाद्यस्ताः पिङ्गलध्याणिप्रस्तिष्टन्ति
 शक्यं नीलस्य पीतस्य लोहितस्यैत्यसौ वा ध्यादित्यः पिङ्गल
 इत्युपक्रम्याये पश्यते । तमभित आसीना प्राङ्गर्जाणासि मां
 जानासि मामिति । स चावदध्याच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति
 तावज्जानात्यथ यथैतदध्याच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभि-
 र्दं भासमत इति । अत्र तमभित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधा-
 रण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते । पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मि-
 भिरुद्गांक्रमणस्य तथा । अथ संशयः । ओकोऽयञ्जलनादेरितर-

साधारण्येपि यथा हार्दानुग्रहाद्विलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा
रम्भानुसारित्वमपीतरसाधारणमुतास्त्रिनेवेति । तत्रावधारण-
माह । रम्भानुसारी निष्कामत्ववनेवेति ।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देह-
भावित्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥

विदुष उक्तक्रमणे हार्दानुग्रहकतो यथा० विशेषस्तथा कालवि-
शेषकतोऽपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निरासमाह । तत्राहो-
रात्रकतोऽयनकतो वा स भवेत् तत्राद्यकतो नास्तीत्याह नेति ।
तत्र हेतुः सम्बन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो
गत्यनुसृतिसम्बन्धस्तस्य यावद्देहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रह-
स्यापि तथात्वात् कालस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाण-
माह । दर्शयति यतः श्रुतिः† । तमेष विदित्वा मुनिर्भवत्ये-
तमेष प्रवाजिनो लोकमौषन्तः प्रव्रजन्तीति । हार्दानुग्रहस्य
सुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोजक इत्याह ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्पष्टार्थमिदं । ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमिति कालमाधा-
न्येनोपक्रम्य

अग्निर्ज्योतिरहः शक्तः यस्मात्ता उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति बद्धा बद्धाविदो जनाः ॥

इति भगवद्वाक्याद्बद्धविदोऽप्युक्तकालापेक्षा स्तीत्याशङ्क्य विषय-
भेदेन समाधत्ते ।

० यो विशेष इति खं ।

† दर्शयति श्रुतिरिति खं ।

योगिनः प्रति स्मर्यन्ते स्मार्त्तं चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गाद्योगमार्गो हि भिन्नः । तथाच योगिनमुद्दिश्यैव कालविशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यन्ते न तु ज्ञानमार्गाद्यस्य श्रौतस्य इतरनिरपेक्षत्वात् । न च योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यं । यतः स्मार्त्तं एते । चोहेत्वर्थे । एते योगसांख्ये । अग्नि-
र्ज्योतिर्धूमो रात्रिरिति वाक्यद्वयोक्तगती या । इदन्तु श्रुत्युक्त-
देवयानपिष्टयानातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितं ते एव चेद्वाप्युच्येते शब्दभेदेन तदा न विरोधः ।

इति श्रौवेदव्यसमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रानु-
भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं पादं ।

तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्यैव मर्यादामार्गीयभक्त्याप्यर्चिरादि-
मार्गेणैव गमनमुत सद्योमुक्तिरेव भवति* संशयः । तत्र यथा
ज्ञानिनी नियमाभावस्तथात्रापीति प्राप्त आह । अर्चिरादि-
मार्गेण । तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षकथनात्स एव तेन मार्गेण
गच्छति न तु भक्तोऽपीत्यर्थः । तथाहि । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे
तस्य इत्यं विदुर्यं चेनेऽरण्ये अदा तप इत्युपासते तेऽर्चिप-
मभिसम्भषन्त्यर्चिपीऽहरङ्ग आपूर्यमाणपक्षमित्यत्रोपक्रमे भक्ताति-
रिक्तानेवाधिकृत्य तथागतिरुच्यते । सृतावप्यग्निर्ज्योतिरहः
शुक्ल इत्यत्र ब्रह्मविदोजना इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स
पत्या उच्यते ।

† अथेदं चिन्त्यते । सामोपनिषत्सु पद्यते । अथ या एता हृद्-
यस्य नाडायाः पिङ्गलस्याणिसन्तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य
लोहितस्येत्यसी वा आदित्यः पिङ्गल इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्ग-
लस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्त्वाऽग्रे षडत्यथ यच्चैतदस्माच्छरी-
रादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरुद्धं आक्रमतु इति नाडीरश्मि-

* भवतीति मेरुप इति षं ।
† श्रीवृषभसंहितादिति षं ।
‡ अज्ञानमोक्षार्थं आक्रमण इत्यन्तं धनुनकं नामि ।

समन्वेनैका परलोकगतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चान्या । तिस्रिं-
 पमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरित्यादिश्रुत्युक्ता । स एव तन्देवयानं
 पथानमपद्याग्निर्लोकमागच्छतीति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽ-
 ध्यात्तिलोकात् प्रैति स यागुमागच्छतीति चेतरा । सूर्यद्वारेण ते
 विरजाः प्रयान्तीति चान्या । एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरा-
 दिरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमर्चिरादित्व-
 मतएवाथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेति मार्गद्वयभ्रष्टानामति-
 कष्टं जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थानमित्युक्तं । अन्यथा अने-
 केषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नीच्येत । अतः
 प्रकरणभेदाद्विज्ञोपासनवैषत्वात्* मिथोऽनयेषा । भिन्ना एवैते
 मार्गा ब्रह्मप्रापका इति भन्तव्यमिति चेत् तथोच्यते । न हीयं
 परिभाषा सर्वेषु श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । पतो लाघवाद्नेक-
 पर्वविधिष्ट एकएव मार्ग इति भन्तव्यं । नतु पर्वभेदेन
 मार्गभेद इति । गौरवमसङ्गात् । न चैवमथैतैरेव रश्मिभिरित्यध-
 धारणानुपपत्तिरिति वाच्यं । तस्याः श्रुतेरुत्क्रमणमात्रमार्ग-
 निरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे ह्यत्र यत्रैतदप्राच्छरोरा-
 दुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरुहं पाक्रमत इत्युच्यते । एतस्मात्
 पुरस्तादथ या एता हृदयस्य नाद्य इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्य-
 त्वमुक्त्वा तद्यथा महापथ आतत उभौ यामौ गच्छतीमस्वामुञ्चै-
 वमेवैता आदित्यस्य रग्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमथासुञ्चाभादा-
 दित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाड्येषु यथा आभ्यो नाड्योभ्यः
 प्रतायन्ते तेऽमुष्मिवादित्ये यथा इत्यन्तेन वाक्चिन नाड्येषु

* मिथोपासनमपेक्षादिति च ।

रश्मिप्रचारसुखाऽप्येऽथ यच्चैतद्भादिव्याद्युक्तं । उपसंहारे च
 यत् चैका हृदयस्य नायकानां मूर्धानममिनिःसृतैवा ।
 तयोर्धनायन्नरुतत्वमेति विवड्डव्या उक्त्वा नरे नवलीति ।
 एवं सुप्रक्रमोपसंहाराभ्यामुक्तनपनातनार्गनिरूपयत्वं न तु
 ब्रह्मप्रापकनार्गस्य । यतस्मद्नुपपत्तिपरिहारेऽतर्कः । ननु-
 नेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्तो श्रुतिः क्वचित्
 किञ्चित्पर्यं निरूपयति क्वचिन्नेति कथं उपसंहारेऽप्युक्तं
 इति तात्पर्येण तथेति चेद्वीपि तदा शास्त्रान्तरमधिदुपपत्त-
 सम्भवेन तं प्रति श्रुतेर्नूनातापातः । नहि मूर्धमाद्यादिदं प्रत्येक
 कथनमिति बहुमुचितं तस्मान्मन्त्रात् एतः स्वस्वगाद्याज्ञानवन्न
 प्रत्येव तथा । प्रथयन्नविधेरपि तावन्नात्रपरन्दात् शास्त्रा-
 न्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च । उपसंहारेऽप्येव तस्यापि
 प्राप्तिप्रभावादतो विरुद्धदिग्गानां स्वस्वमार्गस्यैकप्राप्तप्रतिवदि-
 षापि भवितुमर्हति । चातन्त्रोप मूर्धमार्गस्यैकप्राप्तिः । नचैव-
 मयैतयोः पयोरिति द्विवचनादुपपत्तिर्जायस्य स्वियस्त्वस्य
 तृतीयत्वज्ञानुपपन्नमिति वाच्यं । अचिरादिकमुक्तीपसंहरत्येव
 देवयानः पन्था इति । श्रुत्यन्तरे च स एतं देवयानं पन्थान-
 मापद्याग्निर्लोकमागच्छतीति । तथाच ब्रह्मप्रापकाः सर्वे
 मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । देवो सम्पदिमीचायेति भग-
 यहाफ्यादैव्यां सम्पदि वै जाताम्ने देवा इत्युच्यन्ते । तेषां यानं
 गमनं यथेति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनीच्यन्ते । द्विती-
 यस्त्वयिगिष्टः । एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । नचोक्तरीत्या

लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वतःप्रमाणभूता हि श्रुतिः । सा
येन यदा सा श्रुता तदर्यावधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वात्
लाघवगौरवतत्विचारावसरः । कचिदुपस्थितौ चोक्तवाधकैरूप-
संहारानवकाशः ।

अपरञ्च । ब्रह्मविद्ः क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गोऽयमुपदिश्यते ।
तत्तत्सोके तदानन्दातुभवस्यावश्यकत्वाच्चोपासनभेदात् फलभेद-
स्यावश्यकत्वात् मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जक
उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने कर्मणि चोपसंहारः
संमतः । मार्गेषु नान्यतरूपोऽतो यस्योपासकस्य येन मार्गेषु
गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः । अविधेयत्वा-
दपि तथा । एतद्यथा तथा पुरस्तान्निरूपितमुपसंहारोऽर्था-
भेदाद्विधेयवत्तमाने चेत्यत्र । एवं सत्यर्चिपयन्देनार्चि-
रूपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृ-
ह्यन्त इति नानुपपत्तिः काचिदिति चेत् । अत्र यदासः ।
अर्चिरादिभ्य इत्युक्तं भवेत्तद्वीतिरेव चेत् अभिप्रेता भवेत् ।
तस्मान्नैवमित्यवधार्यते* । अर्चिरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या
मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्यमेवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वो-
णुक्तानि तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्तमाना-
न्यपि यस्योपासकस्य यावत्पूर्वभोगोभावी तं प्रति तावत्
पूर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्तिसुद्-
भोगाभावादिति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु त्वयाप्यनुक्तानां

* इत्येव धार्यते इति ख ।

† त्वयाप्यनुक्तानां इति ख ।

पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वे-
नेति चेत् । स्यादेतदेवं यदि तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्व-
तत्रोच्येत । न त्वेवं । किन्त्वैकवचनानुरोधामार्गैक्ये नियिते यं
प्रति यत्पर्वोच्यते तत् तत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारापेक्षा ।
अग्रेऽन्यत्रोक्तानां पर्वणामनुक्तस्यले सन्निवेशोक्त्यापि सूत्रकारा-
भिमत एकैव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुती सर्वत्र पूर्वपरामर्श-
दपि तथा ।

५१०६
वायुमद्वादविशेषविशेषाभ्यां ॥ २ ॥

छान्दोग्ये वायुर्न पथति । कौशीतकिश्रुती तु स एतं देवयानं
पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाखादयः
श्रूयन्ते । तत्राग्निपोऽग्नेयामेदात् विचारणीयमस्ति । वायु-
लोकं कस्मात्प्रोक्तात् गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह । वायुमद्वादिति ।
अग्निपोहरहः प्रापुर्थमाणपक्षमापुर्थमाणपक्षाद्यान् पदुदह-
तेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र संवत्-
सरात्कालात्* परस्ताद्वायुलीकी निवेशयितव्यस्तथाच संवत्सर-
लोकात् वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाहाविशेष-
विशेषाभ्यामिति । अत्रेदं ज्ञेयं । अग्निहोवादिकर्मभिश्चित्त-
शुद्धावुपासनाभिर्ज्ञानोदये कमसुत्तयधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा
मुक्तान्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाधं भूलोकएव च भव-
त्यत आदौ तपस्योभोगस्ततस्तदुपरितनलोकानां । पृथिवी
दीक्षा तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः । यथा पृथिव्यग्निर्गर्भेत्यादि

श्रुतिभ्यो भूरग्निपधाना भवत्यतोऽर्चिराख्यं अग्निलोकमादौ
 गच्छति । ततः कर्मापासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहित-
 त्वात् तत्र तत्र* गत्वा भुंक्ते । तथाच संवत्सरान्तानां भूस-
 व्यन्धित्वेनाविगेषात् तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्त-
 रिषलोकस्तदुपरि द्युलोकस्तथाच वायुरन्तरिक्षाधिपतिरिति-
 श्रुतेः सूर्योदिवोऽधिपतिरिति श्रुतेस्तयोः पौर्वापर्यं विगेषो
 हेतुरस्त्रीत्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या भूलोकमध्यपाति संव-
 त्सरस्य परस्ताच्च वायुनिवेशयितव्य इत्यर्थः । ननु तेऽर्चिप-
 ममिभभवन्त्यर्चिवोऽहरित्यादिश्रुतिरुक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं
 वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नीकमादरणीयमिति
 चेत् । सत्यं । यद्योपामकस्य न वायुलोकाभोगस्तं प्रति सौक्ति-
 यैश्च तु तद्भोगस्तस्योक्तरीतिर्मागैक्यादिति नानुपपत्तिः काचित् ।
 केचित्तु स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति
 न वायुलोकं स वरुणलोकमित्यविशेषेण वायुरूपदिश्यते मिथः
 पौर्वापर्यमापकपदाभावात् । यदा वै पुरुषोऽघ्राहोकात् प्रैति
 स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य
 खं तेन स ऊर्द्धं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुत्या
 आदित्यात् पूर्वो वायुविशेषेणोपदिश्यते इत्यब्दादित्ययोरन्तराले
 निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्वते । यथा तेन स ऊर्द्धं
 आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति विगेषोपदेश इत्युच्यते तथा

* तत्र लोके गत्वा इति खं ।

† वायुर्नीक इति खं ।

‡ स एवमिति खं ।

स वरुणलोकमित्यत्रापि वक्तुं शक्यं । न च स आदित्यमागच्छती-
त्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात्
तथेति वाच्यं । अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक-
मित्यत्रपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं अग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि
वक्तुं शक्यमतो विदद्विरूपेभ्योऽयं । वाजसनेयिनस्तु मासेभ्यो
देवलीकं देवलोकादादित्यमिति पठन्ति । तत्राप्यादित्यात्
पूर्वोदेवलोकात्परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादित्यात् पूर्वत्वे सिद्धे
मार्गैक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सूत्रकारेण तु
छन्दीगश्रुत्यपेक्षयोक्तं वायुमब्दादिति । एवं मति मासेभ्यः
परस्तादृशनिवेगनं कार्यं । न च वायुमब्दादिति सूत्रान्मार्ग-
भेदापत्तिः । देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वेनादित्यमध्यपातित्वमभि-
प्रेत्य छन्दीगश्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासोऽप्यगो नानुप-
पत्तिः ।

तद्धितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्यु-
लोकात् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः सम्बन्धात् ।
तद्धितोऽपुसम्बन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पत्तित्वात् तथा ।

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापतौ ॥ ४ ॥

स्पष्टमिदं । अर्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषो
मानवः स एतान् वरुणं गमयतीति पश्यते । तच्च ० यस्योपासकस्य
वरुणादिलोकगमनाविषां नास्ति तमपेक्षेति श्रेयं । मार्गैक्य-

• तथेति श्रेयं ।

‡ तमपेक्षा इति स् ।

नियममभिप्रेत्य सूत्रकारोऽन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकाणां
तथैव निवेगनमाह ।

आतिवाहिकास्तन्निज्ञान् ॥ ५ ॥

विद्युदनन्तरं* तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती-
त्यत्र भवति संग्रहः । उक्तश्रुतेर्गमयित्वैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निघो-
यते । स च विद्युदनन्तरमेव पश्यति । एवं सति यस्य पशु-
णादिलोकगमनं तस्य वचनाभावेन गमयित्वप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्ति-
र्भवति नवेति । तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात् तदभावेन
सा न भवतीति प्राप्त आह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं
भवति । यद्योपासकस्य यावत् फलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भाविनी
तस्य तावत् तद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यत एव कौशोतकि-
श्रुती प्रजापतिलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पश्यते । अन्यथा कृत-
साधनवेद्यन्तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वबीधकश्रुतिविरोधश्च श्यात् ।
तथाच यथातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तथाप्यातिवाहिकी भग-
वदीयएव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयं । यस्तु तसु ब्रह्मवएव तादृशाः
सन्तीति ज्ञापनाय ब्रह्मवचनमचोक्तं । तन्मध्ये कथनागत्यैकएव
नयतीति ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनं । तत्र हेतुस्तन्निज्ञान् । तत्-
पुरुषोऽमानव इत्यत्र ब्रह्ममन्वन्वित्यं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते
यथा विद्यावलात् तत्तन्नीकप्राप्तिरुद्यैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न ।
किन्तु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणैवेति । न च पूर्वपूर्वलोकाधि-
ष्ठाहृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा तथा ब्रह्म-
प्राप्त्यवहितपूर्वलोकादेवाएव ब्रह्मप्रापका इति तत्त्वदिन

* स तत्पुरुष इति छे ।

सं लोक एवोच्यत इति वाच्य । तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा
 तथात्रापि न कथयेत् । लोकाधिष्ठातृदेवानामातिवाहिकत्वो-
 क्तावर्धिलोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात् तत्प्राप्तिर्न स्यात् ।
 तथा ऋति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत । अतो यथा विद्याबले-
 नैवाधिष्ठः प्राप्तिस्तथैतरेषामपीति बुध्यस्व । कस्यचिदल्पलोक-
 गत्यनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः कस्यचिद्बहुलोकगत्यनन्तरं सोच्यत
 इति भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यं । सर्वेषां सर्वत्र गमने
 देवयानं पत्यानं यदन्त्या* श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपन्नं स्यात् ।
 अत एवापसनाभेदेन फलभेदं ज्ञापयन्ती तथा-वदतीति युक्त-
 सुत्वश्लामः । ननु तेषामिह न मुनराहत्तिरस्तीत्यादिश्रुतिभ्यो
 देवयानं पत्यानं प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मवित्त्वमवश्यं वाच्यं । तेन
 सद्योमुक्तीं सम्भवत्यां सत्यां क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन च
 ऐशानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरादिलोकानां कामना
 कृतो यतस्तहेतुभूतोपासनाः सम्भवन्ति । किञ्च । अर्चिरादिना
 तत्प्रथितेरित्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्त्रैवाधिष्ठिरादिप्राप्तिर्न भक्ति-
 मार्गीयस्येति तदप्यनुपपन्नं । यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञान-
 धैराग्यतय यदित्युपक्रम

सर्वं महत्क्रियोगेन मद्भक्तो सम्भतेऽहसा ।

स्वर्गापवर्गं मद्भूम कथयिष्येति वाञ्छति ॥

इति भगवद्वाक्याद्वक्तव्याप्येतेषाञ्चाफसे सम्भवतीत्यथा
 प्रभुर्न पदेत् । एवं सति भक्तिसुखं हिता अन्यत्र कामनायां
 हेतुर्वाप्य इत्याकाहुयान्तमाह ।

* यदन्त्यामिति च ।

† पश्चरन्त्यामिति च ।

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयं । देवयानः पत्या अपि भगवतैव सृष्टोऽस्ति ।
तथाचोक्तहेतुभिः^{*}स्रात्र कस्यापि कामाभावे तत्सृष्टिर्विर्था
स्यादिति भगवानेव कांश्च व्यामोहयति चानिनः[†] मर्यादाभा-
गीयभक्तां[‡]घातस्तत्कामनासिद्धेस्तत्फलभोग इति । यत्त्वर्चि-
रादेर्मांगगन्तृणां देहवियोगेन संपिण्डितकरणग्रामत्वेनाम्वातन्त्र
व्यामोहः । अर्चिरादीनां चाचेतनत्वेनाम्वातन्त्रं व्यामोहः
कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत् । तेनार्चिराद्यधिष्ठातृदेवैरति-
वाह्यन्त इति सिद्धमिति व्याख्यान । तत्र साधोयः । व्यामोह-
शब्दस्यान्यथाज्ञानवाचकत्वेनासामर्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्य-
र्चिर्लोकमपि न प्राप्नुयात् प्रापकाभावादित्युक्तं । ननु विद्युतो
वरुणादिलोकप्राप्तमनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोक-
सम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽस्मात् सः स्वतएव तन्प्राप्नोतीति
संशय उत्तरं पठति ।

विद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युल्लोकसम्बन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते किन्तु
ब्रह्मसम्बन्धितत्सामर्थ्येन । तथाच यतएव लोकात् तन्प्राप्ति-
स्ततो ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषादेव । एवं मति विद्युल्लोकात् तत्-
प्राप्तौ यो ब्रह्मसम्बन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्तेनैव ततो वरुणादि-
लोकेभ्योऽपि ब्रह्मप्राप्तिः । तत्र हेतुमाह । तत्श्रुतेः । तान्वैद्युतात्

* तथाचोक्ते हेतुभिरिति ख ।

† तत्पत्सृष्टिरिति ख ।

‡ चानिना इति ख ।

§ भक्त इति ख ।

पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकानामयतीति श्रुतिः । अत्र एत्येति-
वचनाद्यतएव लोकाद्ब्रह्मप्राप्तिर्भविषी तच्चैवागत्य ब्रह्म प्रापय-
तीति गम्यते । श्रुतौ वैद्युतं लोकमागत्य तस्माद्ब्रह्मलोकानाम-
यतोत्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते । न तु तल्लोक-
वासित्वेन । तथा सत्येत्येति न वदेत्ततएव ब्रह्मप्रापये । अत-
एव मानस इत्युक्तः । यदैव* भगवन्मनसि भवत्यधैनं मां प्रापय-
त्विति तदैव प्रापयतीति तथा । छान्दोग्ये त्वमागव इति
पद्यते । तन्मालौकिकत्वं तदप्युक्तरूपमेवेति न कश्चिद्विशेषः । वाज-
सनेयके ब्रह्मलोकानामयतीति पद्यते । छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति ।
तत्रायं भावः । भक्तान्तु वैकुण्ठलोकं नयति ते बहुविधा इति
ब्रह्मलोकानित्युक्तं । ज्ञानमार्गीयन्त्वचरं ब्रह्म प्रापयतीति ब्रह्मे-
त्युक्तं । अतएवोभयव्यामोह उक्त आचार्य्येण । अत्र सिद्धान्त-
दाह्यार्थमुक्तमर्थं ह्यसिद्धितमिव कृत्वा वादरिमतं पूर्वपक्ष-
त्वेनाह ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेनाविज्ञातं परमेव
ब्रह्मोच्यत उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संग्रहः ।
परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्वोरनपेक्षितयोस्ततोः । कार्य-
रूपस्य स ब्रह्मपदेनोच्यत इति वादरिराचार्य्यो मन्यते । कुतः ।
अथ गत्युपपत्तेः । तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्त्व्यितिदेशं प्रत्यम्य
गन्तुर्गतरूपपत्तेरित्यर्थः ।

* यदैवमिति ख ।

† ब्रह्म तु ब्रह्मेति ख ।

‡ अविद्यतमिति घ ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा, परावतो वस-
न्तीति श्रुती बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोका
गन्तारश्च दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत् किन्तु
कार्यमेवेत्यर्थं । लोकपदं तज्जन्यभोगपरं । तेन तस्यैकत्वेऽपि
विविधभोगज्ञापनाय बहुवचनं घटते । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोग-
हेतुमाह ।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेश ॥ १० ॥

तल्लोकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परमाप्तौ किन्तु त एवेति
परब्रह्मसामीप्याद्ब्रह्मत्वेन व्यपदेशं कृतं । तु शब्दस्य वसुतो
ब्रह्मत्वं व्यवच्छिन्नं नस्ति । नन्वाब्रह्मभवनाल्लोका पुनरावर्तिनोऽ-
ल्लोकेति वाक्यात् ततः पुनरावर्त्तते । अत्र तेषामिह न पुनरा-
वृत्तिरस्तीति पश्यत इति परमेषां ब्रह्मशब्देनोच्यत इति
मात्रं उक्तं पठति ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सद्भातः परमभि-
धानात् ॥ ११ ॥

कल्पसामग्री कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण
चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सद्भातो ब्रह्मण सकाशात् परमीश्वरमाप्तौ
त्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते । अत्र प्रमाणमाह । अभि-
धानादिति । श्रुती तथाऽभिधानादित्यर्थं । सा तु

* प्रथोते हेतुमाहति न ।

† तत्र इति च ।

ब्रह्मनोकशब्देन कार्यं स उच्यते इति वक्तुं शक्यं पार्थक्येन प्रजापतिलोकस्थोक्तत्वात् ।

अपरञ्च । ये चे मेऽरण्ये यद्वा तप इत्युपासते तेऽर्चिष-
मभिसम्भवन्तीति छान्दीग्यश्रुतिं विषयीकृत्य शर्चिरादिना तत्-
प्रथितेरित्युपक्रम आचार्येण सतोऽन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात् ।
तत्र चान्ते ब्रह्म गमयतीत्युच्यते । तथाच छान्दीग्येऽनुक्ताना-
मन्यवीक्षानां लोकानां मार्गैक्यसिद्ध्यर्थन्तत्रैव सत्रिवेगो
वायुमग्नात् तद्धितोऽधिवरुणी वरुणाधीन्द्रप्रजापती इत्यन्ते-
नीक्तः । [एवं सत्यादावर्चिषं ततोऽहस्ततः सितपद्मं तत उद-
गयनं ततः संवत्सरं ततो वायुं ततो देवलीकं तत पादित्य
ततश्चन्द्रमसं ततो विद्युतं ततो वरुणं तत इन्द्रं ततः प्रजा-
पतिं ततश्चामानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः सम्प-
द्यते ।] एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्ये ब्रह्मलोकस्यासम्भ-
वात् तत्प्रज्ञापि भवितुं नाहति यद्यपि तथापि व्याप्तीक-
मार्गैक्यमन्वानसत्याऽवददिति ज्ञायते । परन्तु वेदार्थनिर्ण-
यार्थमेव महत्तत्त्वाद्गवद्व्यतारत्वाच्च तदुक्तएव शास्त्रार्थं इति
मन्तव्यं ।

किञ्च । स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यत्र ब्रह्मपदस्य
परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत्तद्वदन्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यं
बाधकाभावात् । ननु परस्य व्यापकत्वादिर्विशेषत्वाच्च न गन्त-
व्यतोपपद्यते । जीवस्थानविधोपाध्यवच्छिन्नतादृशायां पर-
ब्रह्मणि गन्तृत्वासम्भवात् तत्राशे च वस्तुतोऽभिन्नत्वात् स्वरूपेणा-
वस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमणुपपद्यते तस्यैवाभावात् ।
जीवत्वदृशायां उपाध्यवच्छेदात् गन्तृत्वं जीवस्थापरस्य ब्रह्मण-

धाविद्यकरूपनामवत्त्वेन गन्तव्यता* चोपपद्यते । उपासना-
फलत्वादस्य गमनस्योपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेरेवोचित-
त्वाच्च । निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तृत्वासम्भव इत्युक्तमतो वादरि-
मत्तमेव साधीयः । न च ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थत्वमुक्तरौत्वा शच
सम्भवत्यतोऽत्रासुख्यार्थत्वमेवानुसर्त्तव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं
यद्यौपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्यात् । नत्वेवं । प्रकृतैतावत्त्वं हि
प्रतिषेधतोत्यादिभिस्तद्गुणसारत्वाच्च तद्वापदेश इत्याद्यधिकरणैः
श्रुत्यर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषणामौपाधिकत्वस्य जीवपुरुषो-
त्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । नच व्यापकत्वं गन्त-
व्यत्वे बाधकं । प्रारब्धभोगं विना तत्प्राप्तसम्भवात् यदा यच्च
तद्भोगसमाप्तिस्तदा तत्र तत्प्राप्तेर्निःप्रत्यूहत्वात् ।

किञ्च । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेवोपासकस्य परं
सगुणत्वेन तत्तारतम्यात् फलतारतम्यं । यस्तु भगवदनुग्रहेण
प्राकृतगुणरहितोऽभूत् निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । तादृशस्यैव
मुक्तिप्रकारइयमुक्तं सद्व्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन । न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतोत्यादि
श्रुतिस्तु प्रारब्धरहितविषया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतोऽपि प्रारब्ध-
भोगस्तु त्वयापि वाच्यः । अन्यथा प्रवचनासम्भवेन ज्ञानमार्गएवो-
च्छिद्येत । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाल इति श्रुतिरपि परान्त-
कालएव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तद्विप्रयिषीति नन्तव्यमन्यथा
वेदान्तविज्ञानेत्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलस्योनीप-
पद्यते इति दिक् ।

* गन्तव्यतामिति छ' ।

† नीपपदेतति दिक् इति वा पाठ ।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

अपिच । ब्रह्मविदाप्रोति परमिति सचेपेणोक्ता तदेवाभ्यु-
क्तिरिति तद्विवरिकाभ्युच्यते मस्तुत्य सोक्ता ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेदं निहितं गृह्यार्या परमे
व्योमन् ।

सोऽयुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । इति

अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा सह सर्वकामभोग-
लक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यते इति कार्यरूपे वस्तुभावे प्रतिपत्तिर्न
क्वापि श्रुतेरभिप्रेताऽतोऽत्रापि परमेव ब्रह्मपदेनोच्यते । अग-
र्थस्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नात्रोक्तः ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभ

यथाऽदोषात् तत्कृतुश्च ॥ १६ ॥

क्रमसुक्त्रधिकारिण प्रारब्धं भुङ्क्ता अमानवेन पुरुषेण
प्रापिता परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धं । तत्रेदं सन्दिह्यते ।
अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्द्वीपासनाविशेषफलं । एवं सत्यमानवः
पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत क्वाचिदेवेति । किमत्र युक्तं
सर्वानेवेति । यतोऽर्चिरादिमार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थ-
मेव स नियुक्तस्ततोऽन्यथाकरणे द्वैत्वभावात् । तथैव स कर्त्तुं
प्राप्त उच्यते । श्रुती ब्रह्मत्वेनैव सर्वद्वीपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु
भगवद्भिभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्व ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्म-
त्वेनोपासनाया । फलसाधनत्वं वदति नतुपास्ये ब्रह्मतामपीति
मन्वानाय उपासते ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते । तथाच सत्यपि
वेदविहितत्वेनोपासनाया । कतत्वेन सफलत्वात् तत् फलत्वेनो-

पासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानमानवः पुनरपी ब्रह्म न प्रापयति किन्तु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते तानेव ब्रह्म प्रापयतीति वादरायण आचार्यों मन्यते । तत्र हेतुमाह । उभयव्यादीपादिति । वस्तुतो यद्ब्रह्मरूपं तत्राब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थञ्च ब्रह्मत्वेन भावनं एवमुभयथाकरणे दीपः सम्पद्यत इति तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोऽस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । असन्निव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति ।

योऽन्यथा सन्तमात्मानमव्यथा प्रतिपद्यते ।

किन्त्वेन न कृतं पापं चीरेणात्मापहारिणा ॥ इति

एवं ज्ञानमार्गीयव्यवस्थामुक्त्वा भक्तिमार्गीयस्यापि तामाह तत्कृतुचेति । सर्वं नङ्गक्तियोगिनेति वाक्यात् तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसम्भावना तत्र । कथञ्चिद्यदि वाञ्छतीति वाक्यादिच्छामात्रेण तद्ज्ञेयकरणानन्तरं प्राचीनभगवद्भजनस्य प्रकृतुश्च नीयत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु भक्तस्यामानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान् प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः । ननु ब्रह्मणोऽधिकं न किञ्चिदस्ति । न तत्प्रमत्याभ्यधिक्य दृश्यत इति श्रुतेः । एवं सति ह्यान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे स यो नामब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिना नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरोत्तरं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्भूयस्त्वं चोच्यतेऽती न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां यत्तुं शक्यमिति चेत् । मैवं । विभूतिरूपाणां नियतफलदाहत्वत्वात् येन रूपेणाल्पफलदानं तत्राधिकगुणप्राप्तये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणप्रकटनं । येन रूपेण ततोऽधिकफलदानं तत्र ततोऽधिकगुणप्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्यमुच्यते !

एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानस्तु चतन्वेच्छत्याप्रीनाह्वयमिति
नानुपपन्नं किञ्चित् । प्रतिमादिबाधाहनेन सन्निहिते विभृति-
रूपे तद्भावनं पूजामार्गं । भक्तिमार्गं तु भक्त्यां तत्र प्रकटे तथा
गुरो तु आद्ये परे च निष्ठातं ब्रह्मणीति विभेषणयत्नेन भग-
वदावेगात् तत्र तद्भावनमिति मर्ध्वमवदातं ।

अपि च । वादरिजैमिनिमतोक्तवनन्तरं स्वमतीक्ष्ण्य तत् ।
समानविषयत्वमत्रापीत्यपगम्यते । तत्र च कार्यब्रह्मलोकप्राप्ति-
परब्रह्मप्राप्तियिषयत्वमुक्तं पूर्वोत्तरपक्षभेदेन । वादरिमते सवि-
शेषस्यैवोपास्यत्वादिशेषाणाञ्चाविशकत्वादुपासनानां सर्वोपा-
सनीकतद्रूपत्वमेव सिध्यति । एवं मत्त्वप्रतीकालम्बनाद्यतीति
वदता व्यासेन वादरिमतानुसारिण उपासकस्य न कस्यापि
ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । अनुत्तमोपासनावासुपास्यस्वरूपज्ञान-
स्याप्यङ्गत्वात् तन्मतीक्ष्णानामुक्तरीत्या तद्भावेन निरहत्वा-
दचिरादिप्राप्तिरपि न सम्भवति किं पुनर्ब्रह्मण इति निगूढा-
शयो व्यासस्य । एवं सति परप्राप्तावेवोपोहलकमुक्तं भव-
तीति सेव व्यासाभिमतमिति सिद्धं । ये तु प्रतीक्ष्यब्रह्मकतु-
लं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेऽपि वचनवलात् तद्वतो
ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति तत्रेदमुच्यते । वचनस्तु वस्तुतः सतः पदा-
र्थस्य बोधकं न तु कारकमतस्तत्रेदोषयति तदाऽप्रतीकाल-
म्बनाद्यतीति व्यासोक्त्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्य-
मन्यया पञ्चाग्निविद्यानिरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेव स न वदेत् ।
न चोक्तमिदं पक्षमाश्रित्य तयोक्तमिति वाच्यं । तस्य वाच्य-
ः कापनोद्यत्वाद्ब्रह्मचरस्य शोक्तव्यायेनावाधकत्वात् । यत्र वचनस्य
वाधकत्वमुच्यते तत्र वाधबोधकत्वमेव न तु तथात्वमित्युपे-

उपोयास्ते । ननु मनःप्रभृतीनां शुद्धब्रह्मत्वे मनो ब्रह्मोपास्त इति वदेन्नतु प्रकारवाचीति शब्दभिरस्त्वं ब्रह्मपदमत उपासना- प्रकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य न तु स्वरूपनिरूपकत्वमिति चेत् हन्तेदं शब्दार्थानवगमविजृम्भितमेव यतो मन उपास्तेत्युक्त्वा तदुपासनाफलं यावन्ननीगतं तत्रास्य कामचारी भवतीति वदित्यंस्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजकरूपाकाङ्क्षा- यामाह मनो ब्रह्मेति । इति शब्दोच हेतुत्ववाची । तथाच यतो मनो ब्रह्म अतो हेतोस्तदुपासनं तादृक् फलसाधक- मित्यर्थः । अतएव मनो हि ब्रह्म मन उपास्तेति पूर्वमुक्तं । सर्वत्रैवमेव ज्ञेयं ।

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १७ ॥

सर्वार्णुपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेति सिद्धं । तत्रेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्ति- मार्गीयाणाञ्चाविशेषेणैव परप्राप्तिरुत कश्चिद्विशेषोऽस्तीति । तपोभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह विशेषं च द्युतिर्दशयति । तैत्तिरीयके पश्यते । ब्रह्मविदा- प्रीति परमिति गूढाभिसम्भिता सामान्यत एतावदुक्ता गूढं तसुष्ठाटवत्यतिगोप्यत्वमस्मिन्नर्थेऽनुभवेवेद्यत्वञ्च प्रापयन्त्याह तदेवाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे ध्योमन् । सोऽद्युते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप- स्तितेति । तत् पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाविसुखोत्थत्येवर्गुक्ता तदनु- भवकार्यभिरिति शेषः । ब्रह्मविद्चरब्रह्मविदाप्रोति सान्निध्या- दचरमेवाप्रोति । एतावानर्थो यो वेदेत्यन्यर्थाक्तः । अथ पर-

माप्नोतीत्यस्यार्थं उच्यते निहितमित्यादिना । अतएव मध्ये
 क्रियापदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकवस्तुम् । तत्रापि च मर्यादा-
 पुष्टिभेदेन द्वेषा । तत्रादौ मर्यादायासुच्यते । इहावनामयो
 ज्ञेयः । नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्त-
 साधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सत्वचरब्रह्म-
 ज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनैवमेतदर्थो
 निरूप्यते । ज्ञानमार्गीवाणामचरज्ञानेनाचरप्राप्तिस्तेषां तदेक-
 पर्यवसायित्वात् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् ।
 तदुक्तं भगवद्गीतासु । एवं सततगुक्ताय इति प्रश्ने मर्यावेत्य
 मनो ये मां ये त्वचरमनिर्देश्यं । शोभां गवते च । भक्त्याह-
 मेकया चाहः तस्मान् भङ्गक्तियुक्तस्यैव्युपक्रम्य न ज्ञानं न च
 वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्वेत्त्यादिना । तथाच ब्रह्मविद्वेद्भग-
 वान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति । तत्रचुरभावे सति स्वयं तद्बुद्धि
 प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभृतं व्यापि वैकुण्ठं तद्गुहायां हृदया-
 काये प्रकटीकरोति तत्परमव्योमगन्धेनोचते । अलौकिकप्रयोगेण
 तस्मालौकिकत्वं प्राप्यते । यथा स्वस्यापितं वस्त्ववश्यं स्वद-
 र्शनयोग्यं भवति तथाच भगवानपीति ज्ञापनाय निहित-
 मित्युक्तं । तथाच परमाप्नोतीति विहतिरूपत्वादस्य गुहायां
 परमव्योम्नि निहितं यो वेद स नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव
 समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेतीति श्रुत्युक्तरोत्या परमाप्नो-
 तीत्यर्थः सम्पद्यते । अथ शुद्धपुष्टिमार्गीहोक्तस्य व्यवस्थामाह
 सोऽशुभ इत्यादिना । अत्रायमभिसन्धिः । यथा स्वयं प्रकटी-
 भूय लोके लोकां करोति तथात्वमुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि
 भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्वेहातिशयेन तद्वशः सन् सलीलारसादु-

भवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्मणा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह
 सर्वान् कामानश्रुत इति । चकारादुक्ता श्रुतिः स्रुतयश्च संश्रु-
 ह्यन्ते । एवं सति ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव भक्तानामेव
पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धं ।

इति श्रीवेदव्यासमतवर्जि श्रीवृक्षभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
 भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थः पादः ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यपक्रम्य सोऽप्युति सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तैत्तिरीयके पद्यते । तत्रेदं संदिश्यते । किमन्तःस्थितएवाश्रुत उत पुनर्जन्म प्राप्येति । तत्रान्यस्त्रनुपपन्नः न स पुनरावर्त्तते । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादि-श्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते प्रतिवदति । सम्पद्य ब्रह्म सम्पद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मक-भजनानन्ददित्सायां तत्क्षण आविर्भावो भवत्येव । आविर्भावस्य भगवदधीनत्वज्ञापनायास्य तत्र कर्तृत्वश्लोकं । ननूक्तं न स पुनरावर्त्तत इत्यादि श्रुतिविरोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह स्वेनेति । स्वशब्दोऽत्र भगवदाघो । तथाच भगवत्स्वरूपवत्ते-नैवाविर्भाव इत्यर्थः । एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविपश्चि-षीति न विरोध इति भावः । तेषामिह प्रपञ्चे न पुनरावृत्तिर-स्तीति हि श्रुतिराह । लोलायाः प्रपञ्चातीतत्वात् तत्रावि-र्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः । अत्र प्रमाणा-काङ्क्षायामाह शब्दादिति । सोऽप्युति सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिः पुदपीत्तमेन सह सर्वकामभोगं यदति । स च न विषहं विना सम्भवतीति श्रुतिवलादेव तथा मन्मथमित्यर्थः । इत्यन्तरमाह ।

मुक्तःप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

पवीपक्रमे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन परप्राप्ति-
सङ्घर्षां मुक्तिं प्रतिज्ञास्य हि तद्विद्वन्तिरेव सोऽश्रुत इत्यादिना
क्रियते । तेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याग्रनस्य सिद्धय
तोऽपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वं न चावृत्तिरूपत्व-
मित्यर्थः ।

आत्मा प्रकरणान् ॥ ३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात्
सह ब्रह्मणेत्यत्र ब्रह्मपद सगुणतत्परं । अतो न तस्य मुक्तिरूपत्व-
मित्यत आह । अत्र ब्रह्मपदेनात्मा व्यापको मायातद्गुण-
सम्बन्धरहितो यः स एवोच्यते । कुतः प्रकरणात् । ब्रह्मविदा-
प्नोति परमित्युपक्रम्य तत्पाठाद्गुणातीतत्वेतत्प्रकरणमिति
तदेषाच ब्रह्मवद्वेनोच्यत इत्यर्थः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति भिन्नं वाक्यमृग् भिदाऽतो-
नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्यागस्त
प्रतिपदति । पूर्ववाक्येन समविभागेनैवेत्यन्वक् पठिता न तु
विभागेन । कुतः दृष्टत्वात् । ब्रह्मविद्विति वाक्यानन्तरं तत्
पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्यत्वेनागिमुखोऽल्लक्षणेऽगुणैति श्रुतिर्दृष्टते
तदेषाभ्युक्तेति । तेन पूर्ववाक्योन्तार्थमधिकृत्यैव अत्र उच्यते
इति गुणातीतमेव तदेष वाक्यमित्यर्थः ।

वाङ्मौण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तं मुक्तो जीवो भगवद्दुपशान्तिप्रवेष्टातो घहिरावि-

भृती गुणातीतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामान् अश्नुते इति सिद्धं । अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्ते उवाप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रत्याह । ब्राह्मणे ब्रह्मसम्यग्भिना । ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया सम्पादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्रुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र हेतुरूपन्यासादिभ्य इति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽयिमयर्चा क्रियते सोऽश्रुत इत्यादिना । तथाच परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गीयायास्तस्या एवरूपत्वाद्चर-वद्वयः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात् तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तुमुचितं न तु प्राकृतं । एतद्बोधनाद्यैवाप्येन्द्रमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि । अक्षशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति । इदमेवादिपदेन यद्ब्रह्मचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमती नात्र पुनरुच्यते । यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रान्येपाभेवसद्भोकारे किमायर्थमिति ज्ञापनाय तस्मत्तोपन्यासः क्षतः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्वात्त्वादित्यौङ्ग्लोमिः ॥ ६ ॥

स यथा सैधयधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा श्रेयमात्मानन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुतौ एत-पदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणी बोध्यतेऽन्यथा न यदेत् प्रयोजनाभावात् । तथाच तादृशेन सह भोगकर्त्ता तादृशेनेव

भाष्यमिति चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि । तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण
 कामान् मुहुक्ते न तु विप्रहेष । श्रुती जीवस्य तथात्वस्यानुक्तेः ।
 पूर्णानन्दत्वाद्भगवत्सत्सम्बन्धेन तदानन्दानुभवतीत्यर्थः सम्प-
 द्यते । 'चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौषुलोमिरा-
 चार्यो मनुते ।' अथरोरं वावेति श्रुतिरेतादृशान्यविप्रयिणीति
 ज्ञेयं । मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावात्
 तथा । तथाचैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽप्य भवत्विति भग-
 वदिच्छैव श्रुती कामशब्देनोच्यते ।

एवमस्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं

वादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो वादरायणस्तु नैवं मनुते । ब्रह्मविदाप्रोति पर-
 मित्यस्योपन्यास एवमपि । विप्रदपत्तेनापि कृतो यतः । तथाहि ।
 यो वेद निश्चितं गुहायामित्यत्र गुहाया उक्तत्वात् तथा विप्रद
 एव सम्भवात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन प्राप्नोतीत्युक्त्वा
 च ब्रह्मविदः परप्राप्ती स्वातन्त्र्यं प्राप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति
 पदेनोपन्यस्तं । तेन ब्रह्मणोऽपि तत्तमानक्रियायत्वं प्राप्यते
 परस्वप्राधान्येन । तथाच भक्तस्यैव कामा यत्सुमुचितास्तौ च न
 विप्रदं विना सम्पन्ति । किञ्च । 'विप्रदिति विप्रेपदेन
 विविधं यज्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिपस्ताप एव एतदुक्त्या
 तदुपयोगेव सर्वं वाच्यं । एवं गति भक्त विविधभाषान् यज्यति
 स्वयं भोगघरासुरहेत्युक्तं भवति । एतेनापि भक्तविप्रदः सिद्ध्यति ।
 ननु विप्रदस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा

भोगो विरुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्विहितभोगानुरूपविषयाणां सत्त्वात् विरोधः । किञ्च । उक्तश्रुतिसूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगो निरूपितः । स यावतार्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमतं इति मन्तव्यं । तथाच ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव । यद्यानुग्रहो यस्मिन् जीवे स तादृगं तदाविद्य भगवदानन्दमश्रुत इति सर्वमवदातं ।

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परप्राप्तिः केषाञ्चिदेव भवति तत्र हेत्वपेक्षायामाह । भजनानन्दं दातुं यमेव संकल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्संकल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । नायमाक्षेत्युपक्रम्य यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिः श्रूयते । अतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृतः इत्यत्राप्येवकार उक्तः । चकारात् तज्जनितैवैतदश्रुतारूपा परमार्त्तिः संगृह्यते ।

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव नान्योऽतो हेतोः केषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति नान्यस्तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोत्यतः सर्वस्याधिपतिरिति श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः । चकारात् मदन्त्येन जानन्ति नाहन्तेभ्यो मनागपीति भगवद्वाक्यं संगृह्यते । अन्यथा सर्वस्यैवाकुण्ठित-

ज्ञानशक्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गीऽनुग्रहैकसाध्यः ।
प्रमाणमार्गाद्विलक्षणस्तत्र विश्वासश्च तथेति सिद्धं ।

• • अभावं वादरिराह, ह्येवं ॥ १० ॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गीऽङ्गीकृतो भगवद्दत्तं विग्रहं प्राप्य
भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धं । अत्र प्रत्यवतिष्ठते* । वादरिरा-
चार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह ह्येवमिति ।
ब्रह्मविदो हि मुक्तिरुच्यते । यत्र हि हेतमिव भवति तद्वितर
इतरं पश्यतीत्याद्युक्ता यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन काम-
श्लेष्ट्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथाच
तस्य कामभोगवात्ता दूरतरेति । तदाद्येष्टदेहोऽपि तथा ।

भावं जैमिनिरिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यसु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते ।
तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्य तस्यांसि साधनत्वमुच्यते । नायमात्मेति श्रुत्या तु वरण-
मात्रप्राप्यत्वं । सोऽश्रुत इत्यादिना च परमाप्तापन्यासः कियते ।
इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेतीति च पश्यते । एवं सति
मिथोपिरोधे तद्भावाद्योक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य
ब्रह्मज्ञानेनाचरब्रह्माप्तिः । पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु सोऽश्रुत
इत्यनेनोक्ता परमाप्तिरिति व्यवस्थितविकल्पएव श्रुत्यभिमत
इति प्रायते । तेन नायमात्मेति श्रुतिः । परमाप्तिविषयिणी ।

* प्रत्यवतिष्ठतीति च ।

† चरतिरिति च ।

इहेवेत्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यं । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निःप्रत्यूहं सिद्धति । तत् केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नं ।

द्वादशाच्चवदुभयविधं वादराय-

णोऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य सर्व-
भूतजन्यत्वव्याप्यत्वात् तदभावेनाशरीररूप । तद्भोगायतनत्वेन
शरीररूपमपीति वादरायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुरत
इति । तथाविधश्रुतेरित्यर्थः । तथाहि । भूमैव विजिज्ञासित-
व्यमित्युक्त्वा तत्स्वरूपमाह यो वै भूमा तत् सुखमित्युपक्रम्य अथ
उच्यते यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स
भूमैत्यनेन केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभाव-
वतो भक्तस्य विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह स एवाधस्तात् स
उपरिष्ठात् स पयात् स पुरस्तादित्यादिना । ततः स वा एष
एवं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्निति पूर्वावस्थामनूद्य संयोगा-
वस्थामाह आक्षरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति
वाक्येन सोऽश्रुत इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा भक्तस्वरूपमाह
तस्य हवा एतन्मैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मानः
प्राण इत्युपक्रम्यात्मन एवेदए
सिद्धति । अथयप्रयोगेषाविकृतार्थे

तेनाशरी

विर्भाव उच्यते । अत्र स्ववृत्तौ पञ्चमी । पूर्वं विरहदशायां*
 प्राणादयो भगवत्त्वेव लोना आसन् । ततस्तत्प्राकये ततएव
 प्राणादयोऽपि सम्पन्नः इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वं यतः विभूति-
 रूपाणामपि पुरुषोत्तमं लयो नानुपपन्नः । आत्मरतिरित्यादिना
 सोऽश्रुत इत्यनेन च शरीरत्वं । जैमिनिरप्यन एव ब्राह्मणेति
 मनुते । एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वमसन्वानं प्रति वैदिकं
 दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति । यः कामयेत प्रजायेयेति स
 द्वादशरात्रेण यजेतेति षोडशरात्रेण यजेतेत्यादिविद्यत-
 कर्तृकत्वेनाहोमत्वं† गम्यते द्वादशाहस्य ‡ । द्वादशाहस्य द्वि-
 कामा उपेयुः यएवं विद्वात्सुः सत्रमुपयन्तीति श्रुत्या च सषट्त्वं
 षड्कर्तृकस्य गम्यते । एयमेव द्वादशाहशरीरेन्द्रियमाणान्तःकर-
 णात्मभिरश्रुत इति सत्रतुल्यत्वं । वसुतो भगवदिभूर्तिरूपत्वेन
 वघ्नात्मत्वेनैकरूपत्वमती द्वादशाहवदुभयविधं सचे प्रत्येकं चेत-
 नानां यजमानानां फलभागित्ववद्वापि तादृक्प्रकृतदेहादीना-
 मपि ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्याप्यनेन दृष्टान्तेन ज्ञायते । अत-
 एव श्रीभागवते देहेन्द्रियासहोानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति
 गीयते ।

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

अपेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इयावस्या दृश्यन्ते

* पूर्वं विरहदशायामित्यर्थः ।

† यत्पूर्वेन होमत्वमित्यर्थः ।

‡ षड्कर्तृकं द्वादशाहस्येति भाषि ।

तत्कालीनै पुंभिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोप-
पत्तिमाह । तद्दर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पुं-
पद्युदासाय तु शब्दः । तत् प्राकृततुल्यतादर्शनमभावे तथा-
त्वस्याभाव एव भवति न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । नन्वः
विद्यमानानामर्थानां* कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह । सन्ध्य-
वदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां दर्शनं
भवति तथा भगवद्विष्णवशात् तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शन-
स्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र श्रेयमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । सन्ध्यं
यतीवष्टु स्वप्न्यामं । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठद्बुभे स्थाने पश्य-
तीतीदं च परलोकस्थानम् । अथ यथाक्रमोयं परलोकस्थाने
भवति तमाक्रमाक्रम्योभयान् पाप्मनश्चानर्थाय पश्यति स यथा-
यं प्रवृत्तिपत्तुपक्रम्य स्वयं विद्वत्स्वयं निर्मायस्त्वेन भासा
स्त्वेन ज्योतिषा प्रवृत्तिपत्तुयं पुरुषं स्वयंज्योतिर्भवति न तत्र रथा
न रथयोगा न पत्यानी भवन्तीत्यादिरूपा । एवमेव भगवाना-
सुराणां प्राकृतगुणे तमप्येव दुःखाक्षके स्वयं विकीर्णुः स्वप्निन्
प्राकृतत्वबुद्धिसम्पादनाय तादृशीमिव स्त्रीणां दर्शयत्यती न
प्राकृतत्वप्रदागम्योऽप्यथ । अतएव भगवतोक्तं मामाक्रमपर-
देहेषु प्रदिवन्तोऽभ्यगूयका इत्युपक्रम्य ततोवाक्यधमाङ्गति-
मिति । तेषामासुरत्वेन सुकथनधिकारित्वात् तथाकरणमतः
सङ्गत् सन्ध्यवदुपपत्तेरिति ।

भावे जायदन् ॥ १४ ॥

मोक्षिकवहाभमाने स्त्रीलापदार्थे घर्शनं भगवतां तत्तु

विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह चाग्र-
 । यथा मोहाभाववतः पुंसः सतएवार्थस्य दर्शनं तथेति ।
 । अथां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान्
 । ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुत्या भक्तकामपुरणाय भगवान्
 । करोतीति गम्यते । यद्गर्गनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति
 । इमीमपि तां करोतीति श्रूयते । यथा सौभयुद्धे मोहवचनानि
 । दादायुधच्युतिः प्रभासीयलीला च । उक्तरीत्या सोऽश्रुत इति
 । त्या परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तलीलाया तद्वैपरीत्यञ्च । एवं
 । त्येकस्या वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यं । ते ते धामान्यु-
 । सि । विष्णोः कर्माणि पश्यत । तद्विष्णोः परमं पदं । तद्-
 । प्राप्सो विपश्यन् इत्यादिश्रुतिभिः

सहस्रग्रीपं देवं विष्वाक्षं विष्णुसम्भवं* ।

विष्णुं नारायणं देवमक्षरं परमं पदं † ।

विश्वतः परमं नित्यं विष्णुं नारायणं हरिं ॥

विष्णुमेवेदं पुरुषस्तद्विष्णुमुपजीवति ।

पतिं विष्णुस्यामेखरं शाश्वतं विश्वमच्युतं ‡ ।

इत्यादिभिश्च शब्दब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनेऽवगमं हेतुर्वाच्यः ।

स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेषोपपादितः† । भक्तेभ्यः
 । स्वरूपानन्ददानाय लोकावसु लीला कैवल्यमिति न्यायेन वा
 । सीलाः करोति यथारिं गणादिलीलाः भगवतो नैसर्गिकधर्म-
 । रूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमानाप्येव ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीय-

* विश्वंभव इति दुष्कृतरे इत्यने ।

† इत्यादिरूपमोहनमेवेति पूर्वसूत्रेषोपपादितः इति च ।

सूत्रेणोक्तं । अतएव लीलाया अनेकरूपत्वाद्ब्रह्मणश्च श्रुतो
सैश्वर्यदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति
शङ्कानिरासायकैवल्यमित्युक्तं । साचो चैता केवली निर्गुण-
चेत्यादि श्रुतिषु या अन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता सा
लीलात्मिकैव । लीलाविशिष्टमेव शब्दं परं ब्रह्म न कदाचित्
तद्रहितमित्यर्थं पर्यवस्यति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः
पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वं । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं । अथवा
लीलेषु कैवल्यं, जीवानां मुक्तिरूप* तत्र प्रवेगः परमा मुक्ति-
रिति यावदित्यर्थः ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्श-
यति ॥ १५ ॥

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि
प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावती भक्तस्या-
नुपपन्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह । नहि तदा नैसर्गिक-
ज्ञानक्रियारम्यां तथा भोक्तुं शक्ते भवति । किन्तु भगवांस्तस्मिन्-
न्नाविशति यदा तदाऽयमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते ।
एतदेवाह प्रदीपवदिति । यथा प्राचीनः प्रष्टोदीपः स्नेह-
युक्तायां वक्ष्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमं तां
करोति स्नेहाधीनम्यतिथ भवति स्वयं तथात्रापित्वयः* । अत्र
प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । भर्ता संश्रियमाणी
विभक्तिं एकोदेवो बहुधा निविष्ट इति । सर्वान् कामानित्युक्तं-

* लीलेषु कैवल्ये जीवानां मुक्तिरूपे इति च ।

त्वाद्यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति भवति तत्तया तदा
 निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः । अथ निवेशो नान्तर्धानित्वेन
 तस्मैकधैव प्रवेष्टात् । निःसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भद-
 त्त्वेन प्रभुर्धैवपि तथापि, यं स्त्रीयत्वेन दृश्यते तस्य विवाहितः
 पतिरिव भर्ता सन् वरणजज्ञेहातियत्वेन भस्तेनापि भ्रियमाणः
 सन् स इव स्वयमपि तं स्वप्निन् विभर्ति । अतएव खेहराष्ट्रि-
 त्वेनायोगोलकादिकं विहाय प्रदीपं दृष्टान्तमुक्तवान् व्यासः ।
 अतएव देवपदमुक्तं । स्वरूपानन्ददानात् भावीदोषनात्पूतनादि-
 मुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्वैकुण्ठादिस्त्रियैः । तदुक्तं
 निरुक्ते । दिवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा कस्य नो भवतीति
 वा यो देव इति । किञ्च । भक्तानां कामभोजनाद्यं क्रीडाकर-
 णात् क्रीडायामेव लयेच्छाकरणाद्भक्तैः सह व्यवहारकरणाद्भक्तेषु
 स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतनात् पारयेऽहं न त्वाट्टयीं प्रणयिनी-
 मित्यादिभिः स्तुतिकरणाद्भक्त*प्रपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ
 मोदकरणात् तेष्वेव भक्तिमदकरणात् ते स्वप्नेऽपि प्रियमेव
 पश्यन्तीति स्वप्नकरणात् तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा
 तन्त्रिकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे । दिवु क्रीडाविजि-
गीयाथ्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्विति । एवं सति
 युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हि शब्देनाह ।

नन्वसूलभनन्वस्त्रमित्याद्यनन्तरं पश्यते न तदश्नोति
 कश्चन न तदश्नोति कथंनेति । उक्तश्रुती च ब्रह्मणा सह

जीवस्य भोग उच्यते । तथाच सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदो-
ऽवश्यं बाधो विरोधपरिहारायेत्यत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं
हि ॥ १६ ॥

इहायमाशयः । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति
च मूय इत्याद्यधिकरणैः पराम्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभिर्य प्राकृताएव धर्मा
निषिद्धन्ते ब्रह्मण्यप्राकृताएव बोध्यन्तेऽन्यथा तद्बोधनमेव न
स्यान्निषेधकवाक्येष तद्बोधनमपि न स्यादेतस्मैवाक्षरस्य प्रगा-
सन इत्यादिरूपं । अतोऽचिन्त्यानन्तगत्तेर्भगवतः का वा कार्यार्थ-
घनता यथा प्राकृतान् गुणानूरीकुर्यादतो निर्गुणमेव सदा
सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यं ।

एवं सति तद्यथापि हिरण्यं*निधिनिहितमचेन्नज्ञा उपयु-
परि सञ्चरन्तो न विद्युरेवमेवेमा सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीति† छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां
न कश्चिद्वत्प्राप्ति तच्च न कश्चनेति तद्विषयिणो निषेधिका
श्रुतिर्ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्तिदशाविषयिणी
भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोऽपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः
प्रस्वापः स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षत इति
श्रुतेः सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्ष एतयोऽ-
न्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्तमित्यर्थः । भगवत्कलंकभोगस्य लीला-

* हिरण्यनिधिनिहितमिति ख' ।

† न विद्येरिति ख ।

रूपत्वात् तस्याश्च लोकरत्तु लीना कैवल्यमित्यत्र सुखित्वेन निरु-
पणात् तत्राप्तोः सम्प्रद्रूपत्वं युक्ततरमिति हि शब्दार्थः ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निरहित-
त्वाच्च ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतमुत नेति संशये
तद्युतमिति पूर्वः पक्षः । तथा सति सुखित्वमङ्गात् पूर्वोक्तगतुप-
पन्नमिति प्राप्त आह जगदित्यादि । पूर्वोक्तव्य जगत्सम्बन्धी
लौकिकी यो व्यापारः कायधातुनसान्तइर्जं तद्रहितं भोग-
करणं* । तत्र हेतु आह प्रकरणादसन्निरहितत्वाच्चेति । ब्रह्म-
विदाप्नोति परमित्युपक्रमेण सुखिप्रकरणात् तत्र लौकिक-
व्यापारोऽसम्भावितः ।

किञ्च । लीनायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राकृतं जगत् दूरतर-
मितीऽपि हेतोर्न तत्सम्भवः । कदाचिन्नोके लीलाप्रकटनेच्छार्या
तदधिष्ठानत्वयोग्ये मधुरादिदेशेऽतिशब्दे गोलके चक्षुरिन्द्रिय-
मित्य स्याद्यित्या लोलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां
न लौकिकव्यापारसम्भवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं
करोति न या तत्राग्रे गच्छति । एतत्सर्वं दिवीव चक्षुरागत-
मिति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं । किञ्च । छान्दीयै
भूमेयं चक्षुः भूमात्मेन विनिष्ठावित्तस्य इत्युक्त्वा भूमेः लक्षण-
माह यत्र नान्यद्विजानाति नान्यद्विजानाति स भू-
मेति । यत्र नान्यद्विजानातीत्येतापतैव चरितार्येऽपि यत्
इन्द्रियव्यापारो निविहत्यायाण्यन्यविषयकत्वेन भगवद्विषयकः स

* तत्राप्तोऽहं विद्वन्मण्डनाचार्येण पुनश्चाभ्युपगतः इति ।

सिद्धो भवतीति जगद्गपारराहित्यं सिद्धं तत्र । तेन भगवतएव
स्वतन्त्रफलत्वसुक्तं भवति न हि सुखस्थान्यप्रयोजनमस्ति ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिक-

मण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरणेव ह्यन्दीये पश्यते सर्वं एह पश्यतीति
सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयकस्यापारराहित्यं
नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते आधिकारिकेत्यादिना । अत्रेदं
मुच्यते । सोऽयुते लोकवत्तु लोला केवल्यमित्यादिभिर्नित्यलीला-
मध्यपातित्वं तस्योच्यते । नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतिवशाज्जगद्ग-
पारषर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तं । अत्रेदं विचार्यते । नान्यत्
पश्यतीति प्रकरणेव सर्वं एह पश्यतीति सर्वविषयकं दर्शन-
मुच्यते । तत्कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति । किञ्च । एकस्यैव भक्तस्य
देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं भवति । तच्च
लीलानित्यतायां न घटते । यतस्तत्तद्देशस्तत्कालसम्बन्धिनी
सा नित्या । एवं सत्येकस्थानिकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति
तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति । तन्नोच्यते । श्रुती सर्वपदेन न
जगदुच्यते । किन्तु यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन क्रिय-
माणायामधिकृतो य एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि
सन्ति । तान्याधिकारिकाणीत्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र
स्थितवस्तुमात्रमुच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित् । अतएवापि
पश्यते सर्वमाप्नोति सर्वं इति † ।

• अन्यविषयकपार इति पुस्तकान्तरसम्भनं पाठः ।

† सर्वमाप्नोति सर्वं इति खं ।

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति ।

सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः सूतः ।

यतश्च द्वा चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरिति ।

यथा मण्डलवर्त्तिषु पुंसु नैकस्य प्राथम्येन पाधान्यं वक्तुं शक्यं तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तं ।

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

नन्वेवं सति शस्वद्देहमायाद्य इति प्रभुणोक्ते तदाशयात् तत्स्थितिर्नोपपद्यते नित्यत्वात् सीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य च तदापि वर्त्तमानत्वात् तथा प्रभृत्किरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते । इह भगवद्गीता प्रकृतिस्सद्दिकृदोऽर्थो विकार इत्युच्यते । तत्र न वर्त्तते तज्ज्ञानं तादृशश्च भवति । यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वमेहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः । उपलक्षणं चेतदतोऽप्युपदेशकालविशिष्टा यादृशी या सीला तस्यास्तादृश्याएव तद्गीतामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं नान्यविषयकमिति श्रेयं । अतएव द्वितीयस्यापि मध्यं पूर्वमुक्तमासीत्तेनागत इत्येव ज्ञानं भवति । तद्वैपदि रसोद्गोऽती रसस्वरूपमध्यपातित्वात्सीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते सीलायां । अथ प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहेति । सर्वमाप्नोति सर्वम् इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वंसीलारसमाप्नोतीति पदस्युक्तरोत्येव सीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः । अतो वस्त्वैवेदमलौकिकमोद्गममिति मन्त्रार्थं वैदिकैरिति भावः । अलौकिकेऽर्थे लौकिकरोत्यनुसरणं न युक्तं किन्त्वलौकिकरीत्यनु-

सरणमेव युक्तमिति हि शब्देन द्योत्यते । एतेन रसो वै स
इति श्रुतेर्लीलाविश्रिष्टएव प्रभुस्तथेति तादृशएव परमफल-
मिति ज्ञापितं भवति ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

न च लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः किन्तु
साधकत्वेन । यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्यती अपि लौकिकयुक्त्य-
प्रसारेणालौकिके * भगवत्कर्मन्विन्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति ।
नेया तर्केण मतिरपनेया । परास्य शक्तिर्विधिधैव श्रयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च । अलौकिकासु ये भावा न तांस्तर्केण
योजयेत् । श्रीभागवते च । न हि विरोध उभयं भगवन्वपरि-
गणितगुणगणैर्द्वरेऽनवगाद्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविच्चा-
रप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवयवहवादिनां
विधादानवसर इत्यादिवाक्यैरविन्यानन्तप्रक्तिमत्त्वेन भगवत्-
स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्शयते ।

किञ्च । ता वां वास्तून्मुष्मि गमथै यत्र गावी भूरिश्यङ्गा
अवासः अवाहां तदुरुगायस्य हृष्ट्याः परमं पदमवभाति भूरौ-
त्युखेदे पश्यते । किञ्चित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि । ता
स्तानि वास्तूनि वां गोपोमाधवयीः सम्बन्धीनि गमथै प्रसा-
दत्वेन प्राप्तमुष्मि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां
गूढाभिसन्धिमुद्धाटयति । यत्र श्योगीकुले भावो भूरिश्यङ्गा

* अली ककभगवत्सम्बन्धिनीति क्वचित् दृश्यते ।

† कलिका इति पुष्पाकाररुचयतः पाठः ।

‡ अवासपदस्य इति च ।

बद्धशृङ्गा रुक्मृतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलच-
 षार्थसुभयोरेव ग्रहणं । अत्राह भूमाविव तदुरुगायस्य बहु-
 गीयमानस्य ह्येषः भक्तेषु कामान् वर्पयतीति ह्येषा तस्य पदं
 ह्यनं वैकुण्ठं ततोऽपि परममधिकमत्र विचित्रलोलाकरणात् ।
 श्रुति यमुनापुलिननिकुञ्जगोवर्द्धनादिरूपत्वेन बहुरूपं । तथाच
 तत्रत्यानि तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एतेन
 लीलासम्बन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन* बद्धरूपप्रार्थनन्तत्तत्तोलो-
 कर्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । अथ ह वाव
 तव महिमाश्रयसमुद्रविपुषासकृष्णीदृश्या स्वमनसि निप्यन्तमाना-
 नवरतसुखेन विद्यारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभाग
 यता इति श्रीभागवते । एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव
 स्रुतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते । फलप्रकरणत्वात्तदेवाप्यर्थ्यतात्पर्य
 विषय इति ज्ञायते ।

भोगमान्नसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोऽपि द्वितीः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते ।
 यतः सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपयितेति श्रुतो
 भक्तसाम्यमुच्यते । तत्र पुरुषोत्तमएव सम्भ्रमति यतः मर्यां दत्त्वा
 तत्तनात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्निति श्रुणुः स्वस्वरूपानन्दमनुभाषयन्तां
 प्रधानीकरोति अन्तथा भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयात् । युक्तं
 चैतत् । प्राप्तं फलं आधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न ग्यात् ।
 तथाचाग्नासिद्धादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिध्यति न तत्त्वम-
 र्याभ्यधिक्यदृश्य इति श्रुतिविरोधपरिहाराय माचपदं । न

चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयं । आप्नोति परमित्येतद्व्या-
ख्यतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वात् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव
हि सुखस्य लोके* पुरुषार्थत्वोक्तेः ।

एव भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरं
माहृत्तिवद्व्याप्याहृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति ।

अनाहृत्तिः शब्दादनाहृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

अनाहृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनाञ्चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च
तदोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । न तेषां पुनराहृत्तिरेतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते । ब्रह्मालोकमभिसम्पद्यते न
च पुनरावर्त्तत इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनान्तामाह । न हि
भक्तानां नाद्यादिप्रयुक्तममृतत्वं ।

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयोभवेदिह ।

इत्यादिवाक्येभ्य क्विन्तु यमेवेति श्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुस्त्यो-
त्तमः एवं सति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेर्विरोधपरिहार-
पूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भक्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादा-
हृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चे नाहृत्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीक्षरे-
च्छापि न तथा भवितुमर्हति ।

ये दारागारपुत्राप्तप्राणान्वित्तमिमं परं ।

हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्तुमुत्सहे ॥

इति भगवद्वाक्यात् । परप्राप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशः

सम्भावना* । किञ्च । यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविध-
लीलासम्बन्धित्वेऽपि तत्तत्तोलोलासम्बन्धित्वमनन्तरमुच्यते तत्र सर्वथा
तदभावः कथं यत्तुं शक्यो ब्रह्मणापि । अपरञ्च । कालसाध्यो
हि नश्वरः स्यान्न हि पुरुषोत्तमे कालः प्रभवितुं शक्नोति । न
यत्र कालो निमिषां परः प्रभुरित्यादि वाक्येभ्यः । तथाच
ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनाहत्तौ तुल्यत्वेऽपि फलप्राप्तौ वैल-
क्षण्यात् पूर्ववाक्येन भक्तानामाहानाहत्तिमुत्तरवाक्येन ज्ञानि-
नामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणात्तेनाहत्तुगतेः संसारा-
भावएव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायी ज्ञायते इति
वाच्यं । ब्रह्मविद्ः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्व-
कामभोगत्वेन श्रुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकारानुसारेण
निवेदितार्थाङ्गीकाररूपएवेति श्रेयं । तेन सएव परमं फल-
मनाहत्तिस्वरुचिकी परंत्वाहत्तौ सम्भवत्यां परमफलत्वं नोप-
पद्यत इति ज्ञानदुर्बलगुह्यानिरासायेयमुक्त्वा । पुष्टिमार्गीयभक्त-
विशेषप्रवर्तकमिवर्तकवेणुशब्दात् भगवत्पिकटगतावनाहत्तिः
पूर्वेणोक्त्वा मर्यादामार्गीयाणां येदरुपाच्छब्दात्तदुक्तसाधनादना-
हत्तिं द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्येणविययः श्रुष्टो श्रेयः । तथा
सति परमफलमये सतएव भायीति भाव इत्यलं विस्तरेण ।

जानीत परमं तत्त्वं ययोदोत्सद्ब्रलालितं ।

तदन्यदिति ये प्राङ्पुरासुरांस्तान्ही बुधाः ॥

नानामतध्वान्तविनाशनचमवेदास्तसिद्धान्तविक्रामने पटुः ।

• चाविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यभास्करोमुधा बुधा धावत नान्य-
पत्सु ।

* भाव्यं सम्भावना इति शब्दस्यै इत्यनेन पुनश्चानन्दे च भाष्यं सन्दरादिति ।

सुरन्दरमदीङ्गवप्रचुरहृष्टिसंयोजित
 स्वकीयवर्गोकुलावनपरायणो लौलया ।
 भ्रितामृतसुहृष्टिभिः परिपुषोप तान्द्योगिरिं
 दधार च स एव हि श्रुतिगिरिःसु संराजते ॥
 शौक्यरूपयैवार्यं सिद्धान्तो हृदि भासते ।
 तेनाधिकं वरोवर्ति न वक्तव्यं हरे नृणां ॥
 भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।
 निवेदितस्त्वेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिस्योवक्त्रभाषार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राय-
 भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।